

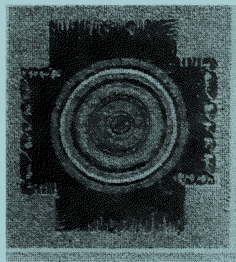
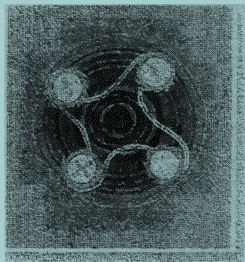
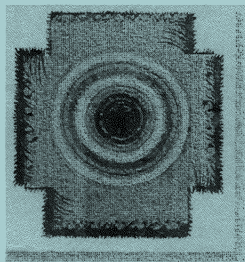
ОЛЬГА РУТКОВСЬКА

ЗАБУТЕ І ВОСКРЕСЛЕ

Народознавчі нариси

Відроджені традиції, свята, обряди.
Штрихи до портретів. Забуті сторінки
життєпису славетних

Книга перша

КИЇВ – 2007

ОЛЬГА РУТКОВСЬКА

ЗАБУТЕ І ВОСКРЕСЛЕ

Народознавчі нариси

Відроджені традиції, свята, обряди.
Штрихи до портретів. Забуті сторінки
життєпису славетних

Книга перша

*Маювляшу Петру Митрофановичу!
Австралія мене не так вже й
далеко,
Привіт з України несуть її
меліки.
Візь серйоз дарую "Забуте й
Воскресле",
щоб Вам задоволення книга
принесла!*

КИЇВ - 2007

*24.08.2008.
О. Рутковська*

Рутковська Ольга. Забуте і воскресле. Народознавчі нариси. Відроджені традиції, свята, обряди. Штрихи до портретів. Забуті сторінки життєпису славетних. Книга перша. – К., 2007. – 316 с.

До збірки матеріалів відомої журналістки і народознавця Ольги Рутковської увійшли тексти її радіопередач і публікації, що побачили світ на сторінках багатьох періодичних видань. У творчому діапазоні автора – проблеми відродження і популяризації традиційної культури, відтворення її зразків у сценічних формах.

Книга знайомить із славетними постатями фольклористів та етнографів, які лише в останні роки були повернуті на українське етнополе, а також з відомими збирачами і дослідниками народної творчості.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Відроджуймо рідне, батьківське

Кому пощастило побачити фольклорні програми в колишньому Палаці культури профспілок «Жовтневий» м. Києва (1989-1991), на I Міжнародному фестивалі «Берегиня» в Луцьку (1991), регіональному огляді зимових обрядів у Чернівцях (1992); пізніше відвідати численні народознавчі вечори у Київському міському Будинку вчителя, концертному залі «Золоті ворота», Українському Домі, Будинку культури «Метробуд» та на інших сценах столиці (1994-1999), до організації яких я була причетна, той став свідком (не на словах, а воістину) воскресіння, як птиця Фенікс, буквально з попелу, маловідомих свят, звичаїв, обрядів; чи не першого публічного виконання після багатьох років забуття козацьких, чумацьких, строкових, стрілецьких, повстанських пісень, історичних хронік, балад, плачів тощо.

Свого часу ми невдячно відмовилися від багатьох народних звичаїв, списали їх до архіву, або взагалі перекреслили, як непотрібну, навіть шкідливу архаїку... Лише тепер, здається, схаменулися, і вирішили згадати, хто ми і якого роду-племені. І вже без зверхності, а з увагою і любов'ю, повертаємося до своїх витоків, вважаючи святим обов'язком віддати належне мудрим і добрим традиціям наших пращурів.

То як торувати важкий шлях до відродження обрядово-звичаєвої культури? Як передати і розшифрувати утаємничені знання, вірування, як передати секрети самобутньої творчості і унікального виконавства молоді? Як відновити і продовжити золоту нитку перерваної традиції? Як не втратити тисячолітній народний досвід, його чітку духовну систему під тиском сучасної масової культури та інших негативних чинників? Ці та безліч інших запитань, що виникають сьогодні, потребують нагальної відповіді. Деякі з них, сподіваюся, читач знайде у даній книзі.

Мені хотілося також розповісти і про подвижників національної культури, про маловідомі сторінки їх творчої спадщини, які довгі роки замовчувалися, були доступні вузькому колу науковців та фахівців, і тільки тепер інформація про них стає надбанням громадськості. Згадала лише кілька імен з тисяч тих, хто в минулі століття і в не такі вже далекі роки закладали наріжний камінь майбутньої незалежності, принесли на олтар свободи своє життя, і, на жаль, були несправедливо викреслені з історії культури і людської пам'яті.

Науково-популярні нариси про українських фольклористів, етнографів, літераторів, істориків – відомих і призабутих – мають на меті не тільки знайомство з ними, а й бажання заповнити вакуум знань, що утворився в результаті недостатньої просвітницької роботи в минулі роки, і, як не прикро, сьогодні, коли доступ до раніше заборонених народознавчих та історичних джерел вже відкритий і при потребі в них можна знайти багато цікавого та корисного. Допоки не повернемо їх імена на українське етнополе, ми не матимемо права називатися справжніми українцями.

Герої моїх розповідей – люди різного соціального стану, освіти, релігійного сповідання. Не всі вони українці. Але чесно прислужилися народові, землі, де народилися або жили, культурі, яку вони обожнювали, для розвитку і збереження якої зробили чималий внесок. Усі вони починали свою літературну і наукову діяльність із зацікавлення народною творчістю, із збирання її кращих зразків.

Ні в якому разі не претендуючи на глибоке дослідження або повний життєпис, тим не менше я намагалася наділити портрети особистостей яскравими рисами, заінтригувати цікавими подробицями їхнього життя, заставити читача полюбити так само, як я, бо схиляюся перед їх науковим і громадянським подвигом. Адже залишити свій слід в історії і бути поміченим – може заслужити далеко не кожний. Для цього треба самовіддано працювати, жертвувати здоров'ям, часто родинним благополуччям або кар'єрою, становищем у суспільстві. І лише не багатьом щастить стати достойником на віки.

Доторкнувшись записів дослідників фольклору, я намагалася прослідкувати, що з їх доробку ще збереглося в пам'яті старших людей, увійшло до активного репертуару виконавців, а що втрачене назавжди. На щастя, у селах ще живі поодинокі самобутні народні співаки й музиканти, але з кожним роком їх стає все менше, і наша мистецька спадщина, залишена минулими поколіннями, зникає, як пісок у воді, як Атлантида, яку ніколи не повернеш. Так вже трапилося з народною хореографією, з багатьма реліктовими обрядами і деякими епічними жанрами. На жаль, цей процес невідворотний: навіть багато з того, що можна було почути й побачити ще у 80-х роках мин. ст, сьогодні вже не зустрінеш. Останнім часом пошукова експедиційна робота науковців, студентів, аматорів-фольклористів дещо поживалася. Дай, Боже, щоб вони зафіксували ті крихти народних скарбів, які ще не відійшли разом з носіями фольклорної традиції.

Концепція статей – фольклорна тема на тлі основних життєвих віх діячів культури, науки і освіти, тобто увага акцентується на їх народознавчій праці, що на думку автора, найбільше може зацікавити широкого читача, який має відношення до благородної справи національно-культурного відродження.

Хто слухав по Першому каналу Національного радіо передачі «Відроджені імена» із циклу «У дзеркалі музики», той не тільки мав змогу познайомитися з Великими Українцями, а й поринути у світ наших предків, відкривши цілий пласт невідомої багатьом прадавньої культури рідного народу. І, мабуть, слухачам запам'яталися унікальні музичні записи, зокрема, автентичного фольклору, запропоновані редактором усіх без винятку передач, талановитою радіожурналісткою Оксаною Прилипко. За наполегливу довголітню співпрацю, взаєморозуміння і підтримку, за справжнє подвижництво на ниві музичного мистецтва – професійного і народного – їй щира дяка і низький уклін.

Пропонована увазі читача збірка народознавчих нарисів – результат багаторічної праці автора у різних напрямках творчої діяльності: культурно-освітній і методично-організаційній роботі, в режисерсько-постановочній практиці і журналістській праці. Моїм основним життєвим принципом є популяризація народної творчості – у пресі, програмах радіо, по телебаченню, а також – на сцені.

Чимало матеріалів, включених до збірки, з початку 90-х рр. мин. стол. систематично звучало в ефірі на різних каналах Національного радіо, публікувалося в періодичній пресі, а також у наукових і репертуарних збірниках. Зокрема, в журналах: «Народна творчість та етнографія», «Музика», «Народне мистецтво», «Український церковно-історичний журнал», «Сільська школа України», «Українська мова і література», «Профспілки України»; щорічниках «Наука і культура», «Історичний календар», «Волинь моя»; у бібліотечці «Шкільний світ», «Дозвілля»; збірнику наукових праць ІМФЕ ім. М.Т.Рильського «Матеріали до українського мистецтвознавства, вип.3; газетах: «Культура і життя», «Освіта», «Краєзнавство, географія, шкільний туризм», «Говорить і показує Україна», «Слово Просвіти», «Профспілкові вісті», «Український форум», «Родослав», «Дума», «Буковина» (Чернівці), «Кримська світлиця» (Сімферополь), «Соломія» (Тернопіль), ряді зарубіжних і районних видань.

Пропонована на суд читача книга складається з трьох розділів:

Перший – **«Вінок калиновий сплітаю із звичаїв свого краю»**.

Опис відроджених свят, звичаїв, обрядів. Подаються також фрагменти сценаріїв, і, як ілюстрації, програми окремих народознавчих вечорів, що допоможе скласти повніше уявлення про кожний обрядовий цикл народного календаря і слугуватиме зразком для керівників колективів та організаторів фольклорних заходів.

Друга – **«Живі голоси минущини»**. Нариси про маловідомі імена, призабуті події і сторінки творчої діяльності подвижників української культури, які запалювали своєю благородною працею «світильники душі і розуму людського».

Третя – **«Віконце у світ предків»**. Фольклорно-етнографічні і краєзнавчі розвідки про історію і культуру двох регіонів – Поділля і Волині – від давнини до сьогодення; замальовки про творчість відомих дослідників цього краю, а також носіїв місцевої фольклорної традиції – майстрів та співаків.

Маючи в доробку кількасот публікацій народознавчого спрямування у різних виданнях і в різні роки, вирішила окремі з них (невелику децищу, лише 40 статей) зібрати до купи, відредагувати, «трохи освіжити», і пустити у світ, давши матеріалам нове життя. Сподіваюся, вони стануть у пригоді зацікавленим людям, а декого, можливо, навернуть на шлях глибокого дослідження даної проблематики.

Своєю скромною працею я намагалася віддати борг людям, яких ні за життя, ні після смерті достойно не вшанували, хоча вони зробили величезний внесок у збереження і подальший розвиток духовності нашого народу.

Ольга Рутковська,
член Національної спілки журналістів,
Всеукраїнської національної музичної спілки

РОЗДІЛ I

ВІНОК КАЛИНОВИЙ СПЛІТАЮ ІЗ ЗВИЧАЇВ МОЙОГО КРАЮ

«Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани».

М.Рильський

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) у своїй історико-релігійній монографії **«Дохристиянські вірування українського народу»** (К.: Обереги, 1994) пише: *«Усе життя первісної людини було наповнене різними обрядами культу та найрізнішими повір'ями. Від самого народження аж до смерті людина жила в обрядах, то в своїх домашніх, то в обрядах публічних чи святах. Добрі божества допомагали їй, але було багато й такого, від чого треба було боронитися. І так в умилостивленні богів добрих і в убезпеченні себе від злого проходило все життя людини. І всі її звичайні обряди та повір'я випливали з своєї віри, як висновок».*

Цю ж думку сучасний етнограф, філософ і поет Микола Ткач продовжує у своєму дослідженні **«Дерево роду»** (К.: Анфас, 1995): *«Отже, звичай є непорушним законом життя роду (народу). Він покликаний, відповідно до родової особливості, формувати та оберігати людину від порушення ладу як у ній самій, суспільстві людей, так і в довкіллі... Наші предки свято вірили, що саме від обрядового дійства багато в чому залежить життя їх самих, їхніх дітей, онуків і правнуків. Проведення обрядової дії не може бути довільним, воно має відповідати певним часовим змінам: у природі, суспільстві, житті роду та окремої людини. Так, скажімо, календарні обряди проводяться в періоди, що пов'язані з астрономічними змінами в річному русі Землі й Сонця, змінами квадрантів місяця, впливом інших планет і сузір'їв. Родинні обряди проводяться в час вікових чи соціальних змін в житті окремої людини, сім'ї, роду (народу). Всі ці обставини зумовлюють те, що обряд з одного боку інсценізує минуле, а з іншого – програмує майбутнє. І, таким чином, сполучає в собі триєдине буття: світ пращурів, світ сучасників і світ нащадків. Він є ніби перехідним місточком, по якому земне переходить в небесне, а небесне відлунує в земному житті».*

І, нарешті, етнограф Галина Лозко у книзі «Українське язичництво» (К.: Український центр духовної культури, 1994) стверджує: *«Сьогодні нове – це добре забуте старе. Не дивно, що ми все частіше перечитуємо, переосмислюємо нашу історію, звертаємось до пам'яток нашого минулого, щоб збагнути, що ми втратили і чим збагатилися за останнє тисячоліття. Ми з подивом відкриваємо для себе глибинні традиції наших предків, їхню природжену мудрість, гармонію єднання з космосом, яку ми майже втратили. Тож чи не час повертатися до рідних святинь?»*.

Не маючи чим замінити культуру давніх богів, християнство створювало легенди про святих мучеників і пристосовувало їх до свят рідної віри. Святі стали вважатися покровителями різних ремесел, захисниками проти стихійного лиха тощо. Обрядова практика рідної віри не зникла з прийняттям християнства ні серед народних мас, ні серед освіченого князівсько-боярського середовища. Загальновизнано, що Русь перед християнізацією була державою з глибокою культурною традицією.

СТАРИЙ РІК МИНАЄ, НОВИЙ НАСТУПАЄ

ВАСИЛЬ І МАЛАНКА – ЗИМОВАЯ ПАРА

(сценарій обрядового свята)

Історично склалося так, що Новий рік відзначається у нас двічі: 1 січня за новим, григоріанським, календарем, і через два тижні – за старим, юліанським. Згідно давньоукраїнської традиції, Старий рік закінчується святом Маланки, а Новий починається святом Василя. Вони утворили обрядову пару, що в злагоді веде своє господарство, ставши улюбленими героями зимових урочистостей.

Щедрий вечір

*А на Маланки
Печуть оладки,
Та не ламайте –
Цілі давайте*

Інтер'єр української хати. Праворуч, у кутку, на підставці – «дідух» (різдвяний сніп, прикрашений квітами й стрічками). Перед ним – стіл, накритий скатертиною, на якій господиня виставляє святкові страви. Тут вже стоять миски з кутею, яблуками, горіхами, ковбасою, млинцями і велика макітра з пирогами. Поряд – хліб і свічка-трійник.

Вдзовж сцени – лави, вкриті ряднами. На задній завісі – вікна, прикрашені рушниками. Зліва позаду – піч, біля якої порається господиня з останніми приготуваннями. Діти прикрашають «дідуха». Ліворуч, біля куліс, рамка, що імітує двері, далі, в глибині сцени – тини. Хата займає не весь простір, а три чверті, ще одна чверть – це подвір'я, де також має відбуватися дійство. Збоку і в глибині сцени – зелені ялинки або сосни. Ця частина сцени має чорний задник, на якому – великий місяць і зорі. Там, де інтер'єр хати, – задник світлий: він імітує стіни. На бокових кулісах прикріплено новорічну символіку – паперові маски, різдвяні зірки із стрічками.

Господиня. Сяду хоч на хвилинку. Зовсім забігалася. Скоро Щедрий вечір настане, Маланка прийде. *(Чепуриться, кличе дітей по імені.)* Ідїть-но сюди. Чи не забули щедрівку, якої вас бабуся навчила? Ще раз заспівайте. *(Співують.)* Ой, добре, а ще треба переодягтися у нове.

(Одягас дітей у нові сорочки і жилетки.)

Хлопчик. Мамо! А я вивчив гарного віршика. Давайте, розкажу.
(*Читає вірш.*)

*Погас учора день,
Заплакав рік старенький,
Сьогодні вже до нас
Сміється молоденький.
Старенького нам жаль,
Та плакати не годиться,
Бо молоденький рік
Почне на нас свариться.*

*Що дав старенький рік,
Те бачили і знаєм,
Що ж молоденький дасть,
Того ми не вгадаєм.
Святкує увесь люд,
Вижує, раденький:
Прощай, старенький рік!
Здоров будь, молоденький!*

А ще вивчив гарного танцю. Як прийде Маланка – ой і потанцюю!
Дівчинка. А я буду ворожити з дівчатами!

Хлопчик. Мала ще. Трохи підрости, бо й на вечорниці ще не пускають.

Дівчинка (*стає навипиньки*). Дивись, мамо, правда, я вже велика?
Мати. Та велика, велика. Треба тобі чоловіка. (*Жартома.*)

(*Входить господар, у нього в руках свічка і невеличка тарілочка з ладаном, яким він обкурював подвір'я, худобу, а тепер – хату, щоб очистити її від всілякої нечисті. Господиня також бере маленький жбаник зі свяченою водою й гілочкою сушеного василька, скроплює всю господу та дітей, котрі сидять на лаві і уважно стежать за рухами батька й матері.*)

Закінчивши магичні дії, мати говорить дітям, щоб пішли подивитися, чи зійшла зоря на небі, і випроваджує їх з хати. В цей час батько сідає за стіл і прихилив голову за макітрою з пирогами. Мати кличе дітей до хати. Вони заходять, оглядаються і питають, де їхній тато. Відбувається діалог.

- А хіба ви мене не бачите, діти?
- Не бачимо, тату.

– Дай, Боже, щоб і на той рік ви мене так не бачили! (Це, щоб було багато хліба).

Батько встає з-за столу і пригощає дітей пирогами. З-за куліс чуються голоси і спів. Діти у хаті радісно вигукують: «Вже щедрувальники прийшли і Маланка з ними!»

Ватага (перебрані у **Василя, Маланку, Цигана, Циганку, Лікаря, Діда, Бабу, Козу, Кота, Міхоношу та інших**) звертається до всіх:

– Дозвольте щедрувати! (Співають.)

Щедрий вечір, щедрівочка,
Вже заходить Маланочка.
Вийди, Господарю, з хати
Маланочку зустрічати!
Ой, Господарю, з хати
Маланочку зустрічати!
Ой, Господарю, Господарочку,
Пусти в хату Маланочку.
Маланочка чисто ходить,
Нічого в хаті не пошкодить.
Як пошкодить, то поміє,
Їсти зварить і накріє.
Добрий вечір!

Буковинська Маланка. Чернівці, 1992

Ой там учора із вечора
Пасла Маланка два качура.
Ой пасла, пасла, загубила,
Шукаючи, заблудила.
Ой приблудила в чисте поле,
Аж там Василько сіє, оре,
Аж там Василько оре, плужить,
За Маланкою вельми тужить.
Ой, Чирчику - Васильчику,
Посію тебе в городчику,
Буду тебе шанувати,
Тричі на день поливати.
Тричі на день поливати,
За русу косу затикати.
За русу косу затикати
Та й до церковки походжати.

(Дівчата й хлопці жартують з Маланки, а вона шукає віники, розкидає сміття, мастить свіжою глиною припічок (імітація рухів). Господарі знають цю звичку і все ховають, щоб Маланка не знайшла і не наробила в хаті безладу).

(Співають.)

*Наша Маланка – господиня,
На ополонці ложки мила.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
На ополонці ложки мила,
Ложку, тарілку упустила.
Ложку, тарілку доставала –
Шовковий фартух замочила.
Ой повій, вітре, туди-сюди,
Висуши фартух та й із води.
Повій, вітроньку, крізь ворота,
Висуши фартух краще злота.
Ой повій, вітре буйнесенький,
Висуши фартух білесенький.*

– Та годі вам! – обзиваються дівчата. – Якоїсь кращої заспівайте!
Козо, де ти?

(В середину кола виходить Коза і починає вибрикувати-танцювати під спів хору).

*Го-го-го, коза!
Го-го-го, сіра!
Го-го-го, біла!
Ой, розходилася, розвеселилася
По всьому дому, по веселому!
Де коза ходить, там жито родить!
Де не буває, там вилягає.
Де коза ногою, там жито – копою!
Де коза рогом, там жито – стогом!
Де коза туп-туп, там жита сім куп.*

Пісня Кози

*А в нашім сільці всі хлопці стрільці.
Встрелили козу
В правес ушко,
В правес ушко,
В саме сердечко –
Пуць!
Коза упала,
Нежива стала.
А міхоноша бере дудочку,
Надува козі та й у жилочку.
Уставай, коза, вставай старая,
Господар іде, ковбасу несе
Та ще й голубець.
На цьому – кінець!
Дай, Боже! Добрий вечір!*

(Коза тупнула ногою – аж шибки у вікнах забриніли – і танок зупинився.)

Маланчині жарти, забави тривають. Господарі дякують і пригощають учасників дійства. Ватага з піснями виходить через зал, жартуючи з глядачами, які також обдаровують її солодощами, грошима).

Старші дівчата. Дівчата, сьогодні ж Новорічна ніч. Давайте будемо ворожити. Може, щось справдиться!

Малі. А це не страшно?

Старші. А ви сидіть тихо і їжте свої млинці.

(Дівчата ворожать на воді, на патиках, кидають чобіт і йдуть його забирати. Під тином нашттовхуються на «щось» волохате – воно тримає чобіт. Лякаються. «Щось» встає. В цей час підходять хлопці-музиканти.)

Музиканти. Щось сумно у вас тут! Чи не треба заграти?

Усі. Треба! Треба! Грайте веселішої!

(Пожавлення – танцюють польку, карапета). Потім господар запрошує господиню на вальс. Усі підтанцювують. Особливо старається хлопчик, викидає колінця.)

Ранок на Василя

(На сцені – лава, де спить хлопець. Заходить ватага хлопців і дівчат).

-- Гей, Василю, вставай, а то день проспиш, пора в поле – землю орати, зерно засівати, Новий рік починати!

(Дві групи стають одна навпроти другої і перегукуються.)

– Гей, гей, чи сіяти, чи орати коло вашої хати? *(імітують дії з плугом).*

– Гей, гей, ваші воли – наші воли!

– Ваш батіг – наш батіг! *(вдаряє батогом)*

– Гей, гей, ваша упряж – наша упряж!

– Гей, гей, ваше ярмо – наше ярмо! Ниньки заорем, завтра засієм! *(двічі).*

Господар *(кладає на підлогу маленького снопика – «дідуха», дає синові цінка).* – А тепер, Василю, треба змолотити цього «дідуха». Зерно весною засіємо, решту віддамо корові, щоб гарне молочко було. Збирайся, вже треба йти посівати.

За звичаєм спочатку посій вдома, хай защедриться наша хата у Новому році. Бери свою рукавичку, там я насипав тобі по жменьці пшениці, жита, вівса, ячменю – підеш з хлопчиками до сусідів.

(Хлопець посіває з примовкою, батько віддячує йому подарунками).

Василь. Тату! А чому посівають тільки хлопці, а не дівчата?

Батько. Бо хлопчики – то символ багатства, добра, здоров'я, надії. Треба, щоб і до нас першим прийшов маленький хлопчик. А дівчата з хати виносять придане.

Мати. Ми посадимо синочка на порозі, «щоб кури сідали і добре неслися», а зерно зберемо і віддамо курям!

(Лунають дзвіночки. З-за сцени виходять три маленькі посівальники, а з ними – хлопчик, який тримає зірочку. Діти тупцюють біля порога. Господарі запрошують їх до хати.)

Перший хлопчик. Дозвольте посіяти?

Господарі *(не заперечують).* Посівай

Перший хлопчик. На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб родило краще, ніж торік! Коноплі під стелю, льон – по коліна, щоб у вас, хрещених, голова не боліла.

Другий хлопчик.

*Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житноюю,
Де замахне – жито проросте,
Роди, Боже, жито, пшеницю
І всяку пашицю.
У полі зерно,
А в домі добро!*

Третій хлопчик.

*Сію, вію, посіваю,
З Новим роком поздоровляю.
Щоб було у вас в стіжку,
І в мішку,
І в коморі, і в оборі,
В ложці, в мисці,
І в колиці!*

Четвертий хлопчик.

*Сійся, родися, жито-пшениця,
Зверху колосиста,
Зі споду – корениста.
Зерно зернисте, стебло стеблисте.
Будьте зі святом здорові! З Новим роком!*

Господиня (*пригощає дітей і звертається до присутніх*).

– Сьогодні свято Василя, треба усіх іменинників поздоровити. Чи є серед вас Василі, Василенки, Василівни? Проходьте на сцену, а дітки засиплять вас зерном на щастя, на здоров'я, щоб у Новому році горя не знали і ще довго ряст топтали. Дай, Боже!

Усі. Дай, Боже!

З глибини зали і з обох дверей також ідуть хлопчики і потроху посівають усіх глядачів. За ними – всі учасники дійства, які піднімаються на сцену зі щедрівкою **«Добрий вечір, тобі, пане-Господарю»**.

Ведуча дякує учасникам і організаторам, називає керівників колективів, прізвища Господаря, Господині, їхніх дітей. Усім вручають подарунки, грамоти, сувеніри на згадку про чудовий вечір.

Український державний центр культурних ініціатив
Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка

ПРОГРАМА

добродійного фольклорного вечора

СВЯТО МАЛАНКИ

(напередодні Нового року – Василя)

11 січня 1996 року
о 16 год.

Концертний зал
«Золоті ворота»

*«Ти, місяцю, ти, королю, красна Маланка є з тобою...»
(Ю.-О. Федькович)*

Щедрий вечір над Дніпром. Новорічні традиції Київщини:

«А на Маланки печуть оладки»,
«Прийшли щедрувати до вашої хати»,
«Ми не самі йдемо, ми козу ведемо».

Дівочі ворожіння і забави на Маланки.

Виконують: дитячі фольклорні гурти
«Дай, Боже» і «Мандрик» (м.Київ)

Художні керівники: **О.Мельник, В.Туровський**

Троїсті музики Київського державного інституту культури.

Художній керівник **Р.Гусак**.

Артисти фольклорного театру «Берегиня»

Н.Буравська, з.а. України, **Г.Тарнавський**

Надністрянська Маланка. Звичаї і обряди,

записані у селах Галицького Поділля:

«Калинування» (парубоцька коляда дівчині),

«Гойкання» (символічна оранка).

Передноворічні дійства: Коза і Маланка.

Вшанування іменинників на Василя.

Виконують учасники Тернопільського молодіжного товариства «Вертеп». Керівник **Т. Гребеняк**

Буковинська Новорічна толока.

Вокально-хореографічна композиція з обрядових пісень і танців Заставнівщини:

«Мала нічка-петрівочка, не виспалася Маланочка»,
«Пустіть до хати, будемо плясати», «Ой, Васильчику-Чирчику». Полька на всі боки. «Щедрий вечір вам і нам».

Виконує дитячий ансамбль пісні і танцю «Червона калина» села Чуньків Заставнівського району Чернівецької області.

Художні керівники: **Н.Проданчук, Н. Старко,**
музичний керівник **С.Ралик**

«Ходить Ілля на Василя». Посівання маленькими хлопчиками.

Фінал «Ой, радуйся, земле...». Віншування з Новим роком.

Виконують всі учасники вечора.

Вечір готували:

Художній керівник програми – Ольга Рутковська

Головний режисер-постановник – Євген Ваврик (м. Тернопіль)

Ведуча – Еліма-Зоряна Бортнічук (Товариство «Просвіта»)

Організатори: Світлана Фартушна, Олена Зеніна, Наталя Гржибовська,

Світлана Бородавко, Валентина Стрілець, Ірина Мамаєва, Георгій

Алахфердов (Центр культурних ініціатив);

Вікторія Валькова (Інститут підвищення кваліфікації працівників культури):

Наталя Рябчук, засл. прац. культури України, Оксана Кириченко

(Національна ТК України).

Інформаційні спонсори: газети «Слово Просвіти», «Освіта», «Вечірній

Київ», «Говорить і показує Україна».**Спонсори:** АТ «Обереги», колгоспи

Заставнівського району Чернівецької області.

*Учасника вечора «Свято Маланки». Київ, 1995 рік
Друга справа Марія Гоян, меценат з Австралії*

Міністерство культури України
Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка

Чернівецьке обласне управління
культури
Український центр народної творчості
Чернівецький науково-методичний
центр народної творчості та культурно-
освітньої роботи

ПРОГРАМА

СВЯТКОВОГО ВЕЧОРА ЗИМОВИХ ОБРЯДІВ «ДАРУЙ ЛІТА ЩАСЛИВІЙ НАШІЙ СЛАВНІЙ УКРАЇНІ»

Обласний музично-драматичний театр
ім. О. Кобилянської (м. Чернівці)

7 січня 1992 р.
Початок о 18.30

Перше відділення

Пролог. «ЯК У НАС НА БУКОВИНІ».

Оповідь про старовинні зимові звичаї і обряди.

Ведуть – народні співачки Фрозина ГУЛЕЙ і Оксана САВЧУК.

Перший полазник – заслужений артист України Павло ДВОРСЬКИЙ.

«АНДРІЮ, АНДРІЮ, Я НА ТЕБЕ КОНОПЛІ ПОСЮ...».

Свято Андрія.

Виконує фольклорно-етнографічний колектив с.Залужжя Яворівського району Львівської області. Керівник – Богдан ПАВЛОВСЬКИЙ.

«МИКОЛАЮ, МИКОЛАЮ – ДОБРЮ-БРАТЧИКУ».

Свято Миколая.

Виконує дитячий фольклорний колектив м. Чернівці і жителі с.Колодирки Заліщицького району Тернопільської області.

«А ЩО ПЕРШИЙ ПРАЗНИК – РОЖДЕСТВО ХРИСТОВЕ».

Перший Свят-Вечір.

Спільна вечера всього роду. Виконують фольклорні колективи с. Кобаки Косівського району Івано-Франківської області і «Народна криниця» Турійського РБК Волинської області. Керівники – Марія РАВШАР, Ольга АНТОНЮК.

Свят-Вечір на Гуцульщині, у селі Черганівка Косівського району, 1991 р.

ГУЦУЛЬСЬКА КОЛЯДА. Виконує фольклорний колектив «Ялинка» с. Великий Бичків Рахівського району Закарпатської області. Керівник – Василь РУСИН.

«РІЗДВЯНИЙ ПЛЯС». Виконує фольклорний колектив с. Ржавинці Заставнівського району Чернівецької області. Керівник – Євген ПЕТРЮК.

ЦЕРКОВНЕ БРАТСТВО. Виконує фольклорний колектив с. Прокурава Косівського району Івано-Франківської області. Керівник – Марія ТКАЧУК.

ВЕРТЕПИ: Яворівський (с. Залужжя Львівської області), Кіцманський (с. Ревне Чернівецької області), Косівський (с. Спас Івано-Франківської області), Словацький (гурт «Бечари» с. Сторожниця Ужгородського району Закарпатської області). Керівники – Богдан ПАВЛОВСЬКИЙ, Марія ЯВОРСЬКА, Богдан БЕЖУК, Василь ГОРВАТ.

Буковинський вертеп. Київ, 1989 р.

Друге відділення

ПРИВІТАННЯ ГОСПОДАРІВ. Дует «Писанка» Чернівецької обласної філармонії у складі Оксани САВЧУК та Івана КАВАЦЮКА.

«ОЙ, ГОСПОДАРЮ, ГОСПОДАРОЧКУ, ПУСТИ ДО ХАТИ МАЛАНОЧКУ».

Маланки: Старосільська, Красноільська (румунська), Кіцманського і Сторожинецького районів Чернівецької області; Соколівська і Белелуйська Косівського та Снятинського районів Івано-Франківської області. Керівники – Захар ГУМЕНЮК, Тодор ДОРІЙЧУК, Микола ПЕТРІЙЧУК, Михайло ГЕРЛІЙ.

«А ЩО ДРУГИЙ ПРАЗНИК – СВЯТОГО ВАСИЛЯ».
Щедрування, посівання.

Виконують діти. Новорічні вірші читають Михайлик ПАВЛЮК та Мар'яна АХТЕМІЙЧУК.

ДРУГИЙ СВЯТ-ВЕЧІР (на Західному Поділлі – Щедрий вечір). Показують жителі с. Нижбірок Гусятинського району Тернопільської області. Керівник – Марія КАЛИНА.

«А ЩО ТРЕТІЙ ПРАЗНИК – СВЯТЕ ВОДОХРЕЩА».
Йорданські щедрівки.

Виконують фольклорні колективи с. Черногузи Вижницького району та Кіцманського РБК Чернівецької області. Керівники – Фрозина ГУЛЕЙ, Марта ШЕВЧИК

ФІНАЛ. МОЛИТВА ЗА УКРАЇНУ. «МНОГАЯ ЛІТА».

Виконують: народний хор с. Белелуї Снятинського району Івано-Франківської області і всі учасники вечора. Керівник – Дмитро ЛЕСЮК.

СВЯТКОВИЙ ВЕЧІР ГОТУВАЛИ:

Головний режисер – постановник – В.СЕЛЕЗІНКА (м. Чернівці).

Ведучі: О.САВЧУК та Ф.ГУЛЕЙ (м.Чернівці).

Організатори: О.РУТКОВСЬКА, С.ЧЕРВІНСЬКИЙ, К.ДУНАЙ (м. Київ), Н.СУРОДЕЙКІНА, Т.МУКАН, П.МУХА, М.ФАНТУХ, М.СЕМЕНЕНКО (м. Чернівці), М.ПРОЦЮК (м. Косів).

Музичний консультант – А.КУШНІРЕНКО, народний артист України (м. Чернівці).

Консультант-хореограф – В.ВАСЬКОВ, заслужений працівник культури України (Вижниця).

Консультанти-фольклористи: В.СКУРАТИВСЬКИЙ (м. Київ), А.ЯКІВЧУК (м. Чернівці).

Організатор виставки-продажу виробів народних майстрів – Регіональна Асоціація майстрів гуцульського, буковинського та покутського мистецтва (м. Вижиця Чернівецької області).

ГОЛОВНІ СПОНСОРИ: Конгрес Ділових кіл України, Республіканське акціонерне товариство «Українська біржа».

СПОНСОРИ: Товариство «Україна», мале підприємство «Витязь».

СВЯТО КОЛОДІЯ

Скільки їх – тих давніх звичаїв та народних свят – світлих й радісних, мудрих і глибоких, але з роками забутих і зневажених. Одні зовсім зникли з побуту, від інших лишилися тільки уламки і пам'ять, що не вмирає, треті поступово воскресають з небуття і отримують нове життя.

Вони й сьогодні хвилюють нас своєю чарівною силою й красою, як відгомін минулих епох, як перлини архаїчної творчості наших предків, їх світогляду і системи духовного життя. За давніми уявленнями найшанованішими були свята Сонячного культу, тобто такі, що присвячувалися кожній порі року: це **Коляда**, **Великдень**, **Купайло**, **Калита**. Між ними були присвятки, що відзначалися при переході від однієї пори року до іншої: із зими на весну – **Колодій**; з весни на літо – **Зелена Неділя**; з літа на осінь – **Весілля Свічки**. Ця сакральна сімка складає обрядове коло річного календарного циклу, в якому уособлені міфореілігійні знання, збережені в священнодійствах і піснях-молитвах. Про це свідчать знахідки на території України древніх пам'яток Трипільської та інших культур, що нараховують понад шість тисяч років. На фрагментах посуду, знайденого під час розкопок Майданецького поселення на Звенигородщині (Подніпров'я), зображено чотири фази Сонця. Цій образній схемі відповідали чотири рокові Сонячні свята.

На останньому тижні перед Великоднім постом відзначають **Колодія** – праслов'янське свято на честь весняного Сонця. Його ще називають: *Колодки*, *Масляниця*, *Сиропусний тиждень*, *Сирна неділя*, *Пущення*, «*Ніжскові заговини*» тощо. Саме у цей час повсюдно справляють *Масляну* або, як кажуть в народі, *масниці*, і влаштовують «*Проводи Зими*». Проте **Масляна** прийшла до нас з Росії і має зовсім інший характер, пісні, розваги, звичаєві норми і навіть традиційні страви, ніж **Колодій**. В Україні, як правило, готують вареники з сиром і сметаною, а не млинці, як у північних сусідів. Звичай цей суто жіночий, а ще носить характер загального примирення, злагоди і всепрощення.

Чому він має назву «**Колодій**»? Тому, що з наближенням весни Сонце все вище і вище піднімається по своєму небесному колу, відганяючи зимові холоди, а його сила, тепло та енергія передаються природі і людям. Отже, *Коло діє*, життєтворний процес на землі триває, наступає новий етап його оновлення. Сонячну ознаку **Колодія** – маленьку вербову колодочку з навкісними хрестиками, перев'язану стрічечкою, дівчата прикріпляли на груди своєму хлопцеві.

Жінки клубу «Волинянка» на святі Колодія. Київ, 2007 р.

Парубкам, котрі за рік не одружилися, чіпляли до руки чи до пояса справжню колодку, від якої можна було відкупитися лише подарунком або поставивши могорича. Віддавали «колодку» під час Великодніх свят так: дівчина дарувала кілька писанок у вишитій хусточці своєму обранцеві. За це хлопець «наймав» їй танок, тобто замовляв музику.

Цікавий опис цього звичаю дав письменник Анатолій Свидницький у етнографічному нарисі «Великдень у подолян»:

«Віддавати колодку – це звичай і молодечого христосування, і весняного привіту, і вияву симпатії, а краще сказати – любові, ...що вже є запорукою, до деякої міри, до одруження, хоча дівчина часто віддає колодку й кільком хлопцям, але «своєму» хлопцю віддасть найкращі писанки, писанки до пари, ще й у вишитій хусточці. Парубок, одержуючи колодку, з писанок догадується, чи буде дівчина його, а дівчина угадує, чи буде хлопець її по тій приязні, коли він приймає колодку. Парубок, який отримав писанки, залишається у дівчини в боргу і повинен найняти танець...За кожний танець, – пише далі автор, – хлопець віддавав музикантам дві, три, п'ять копійок міддю. Але не в кількості справа, а в честі. Та дівчина значніша, для якої більше танців наймають, так само і хлопець, якому віддають більше колодок. На Поділлі танцюють парами і поміш (чоловіки й жінки), не так як у Миргороді – «бовкуном», тобто по одному».

Незважаючи на різне тлумачення свята **Колодія**, воно широко відзначався на всьому терені України аж до початку ХХ ст. І хоча є деякі відмінності у його проведенні в різних регіонах – зміст і характер були однаковими. Це – суто українське свято і йому немає аналогів у інших народів.

Так, на Полтавщині, в окремих селах, прив'язували колодку й батькам (до ноги) у покарання за те, що своєчасно не одружили своїх дітей.

У селі Колодистому Тальнівського району на Черкащині це свято відзначали як родини, бо *«фодився Колодій»*. Прихід посланця на землю, осяяного сонячним світлом (у народній уяві – на золотому коні) люди радісно вітали: *«Колодій їде!»* (тричі).

Справляли свято цілий тиждень. Ось як описує його у своїй монографії «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» тепер вже відомий у нас канадський етнограф українського походження Степан Килимник: *«На останньому тижні перед Великим постом, сирної чи сиропусної неділі, в понеділок, сходились до корчми лише жінки. Непомітно одна з них клала на стіл сповите полінце й тоді всі враз викрикували: «Народилась, Колодка (чи Колодій) – народилась! Колодка народилась!»* Бралися всі за руки й жвавами рухами, з веселими викриками-вищуками та співом відповідних пісень, співаних нині на хрестинах, на зразок «А вже наше дитя народилось, а вже дитя на світ Божий та й з'явилося», – *тричі обходили навколо стола, примовляючи: «Колодка народилась!»*.

Потім, у вівторок, колодка хрестилася, у середу справляла похрестини, у четвер вона помирала, у п'ятницю її ховали, а в суботу поминали, тужили і плакали за нею.

Отаке поетичне свято, багате образно-символічними діями, загадковими ритуалами, добрими побажаннями, щедрою гостиною витворили наші предки. Воно супроводжувалося веселими піснями, запальними танцями, жартівливими діалогами і мізансценами. Ось як, наприклад, співали у цю пору в Зборівському районі на Тернопільщині:

*Стояла на колодці,
Моргала на хлопців.
– З гаю, молодці, з гаю,
Я чорні очі маю.*

Готували для цієї події і спеціальні цілющі напої з трав, що давали людям бадьорість і лікували від деяких хвороб.

Таємниці приготування *«колодівських напоїв»* відкрив відомий лікар-фітотерапевт з Яготина на Київщині Євген Степанович Товстуха. Захоплюючи розповідь про це можна прочитати в його книзі «Українська народна медицина». –К.: Рось, 1994.

У час, коли люди проводжають зиму і закликають весну, **Колодії** допомагає повернути їм втрачене здоров'я, силу, бо саме тоді вони відчувають загальну втому – не вистачає свіжої садовини та городини. А тому, ранньої весни, влітку чи на початку холодів, коли ще буває рослинне царство, вміли наші далекі предки готувати колодієвий напій. Збирали барвисте різнотрав'я: медунку, подорожник, цикорій, яглицю, м'яту, чебрець, липовий цвіт, кропиву, деревій, калину, смородину, агрус, первоцвіт, верес, материнку. Особливо для сонячного напою відшукуються сонячні рослини, які цвітуть яскравими квітками жовтого кольору.

Цей священний напій значно додає сил, повертає молодість та спокій. Одних **Колодій** заспокоює, іншим виліковує нудьгу і безнадію, тугу за втраченим коханням, оздоровлює літніх людей, виснажених сухотами та допомагає хворим. Впродовж усіх семи днів у давнину смакували **Колодієві** напої, бо наостанок разом з **Колодієм** повинні були вмерти усі злі та ворожі сили, а тому в кінці розваг він ще раз щедро обдаровував людей своєю сонячною добротою. Усі раділи йому, цілувалися, жартували та співали пісень, бо наближається Великдень: .

*Ой спасибі, Колодію, що зібрав докупки,
Гостювали, цілувались, аж злипались губки!*

Цікаве тлумачення свята за народними мотивами запропонували ще на початку 90-х років мин. стол. учасники фольклорно-етнографічного гурту «Оріяни» Тальнівського будівельно-економічного коледжу Черкаської області (художній керівник, світлої пам'яті Таміла Миколаївна Жученко). З величезним успіхом вони неодноразово виступали у Києві і дістали високу оцінку не тільки глядачів, а й фахівців.

Обрядова вистава «**Золоте сляво Колодія**», поставлена на основі зібраного у своєму й сусідніх районах фольклорного матеріалу відомим етнологом, дослідником Трипільської культури, директором музею історії хліборобства у Тальному Вадимом Федоровичем Мициком, – це частка життя односельців, художнє відтворення їх духовного світу і матеріальної культури.

Перед зачарованими глядачами розгортається предивне видовище у всій своїй повноті і красі. Щиро й природньо здійснюють «Оріяни» ритуальні дійства. Поклавши руку на серце, велично йдуть вони колом, проголошуючи: «**Слава нашому Колодію! Слава Сонцю провесінньому! Слава світу негасному!**».

Хлопці урочисто несуть вербове колесо – образний символ **Колодія**. Воно весь час обертається, тобто відтворює рух Сонця по небу, тепло і енергія якого все прибуває.

Від його дня вже починали співати веснянки. Але спочатку просять у матерів благословення.

Господиня бере хліб на вишитому рушнику і виходить наперед дівчат:

– Хай вас Бог благословить і добрії люди! Благословляю вас веснянки співати, Землю звеселяти!

Колодій звершив свою справу – задав ритм і хід весні. Дія його теплотворна і життєрадісна. Тиждень він повладарював і відходить, помирає. За ним тужать жінки:

*Колодій-чику-чику
І голуб-чику-чику!
Ждали тебе цілий рік,
Та недовгий тобі вік.*

Прадавнє свято українців повертає нас до своїх коренів, учить добру, мудрості, злагоді, очищає душу, виводить за межі буденного, гнітючого, дарує радість і світлу надію.

По крихітці збираємо те, що втрачене впродовж віків, починаємо відроджувати і знайомити із забутими традиціями широкий загал. Чимало таких подвижників і ентузіастів у різних регіонах України, і серед них вирізняються «Оріяни», які мають у доробку усі сім свят Сонячного Кола й постійно радують своїх шанувальників новими творчими знахідками.

Наша багата традиційна спадщина дає надію українському народу вижити за будь-яких часів і підтвердити свою ідентичність. Бо культура і мова – найміцніший фундамент нації.

Тож будьте здорові, добрі люди, з пресвітлим празником **Колодія**, з провесінню!

*Я на тебе, Колодію,
Маю всю надію.
А без тебе, Колодію,
Нічого не вдію!*

ВЕСНЯНІ ПЕРЕДЗВОНИ

Час повертає нам забуті обряди, звичаї, пісні, які є невід'ємною часткою української культури, історії, буття. Оновлюючий процес духовного відродження з кожним роком стає дедалі відчутнішим, сягає в глибини народного життя, роблячи його змістовнішим, прокладаючи мости між минулим і сучасним, без яких неможливе майбутнє. Найбільші християнські свята, коріння яких губиться у мороці тисячоліть, в надрах Трипільської культури та інших цивілізацій, повертаються у сьогодення, в свідомість і побут кожної людини.

Різдво, Великдень, Трійця вже офіційно відзначаються в державі не тільки віруючими. Ці урочистості, споконвіку шановані в Україні, вийшли за стіни храмів і набули всенародного характеру. Адже традиційні свята – це не лише архаїка і вчорашній день суспільства це – скарбниця нашої пам'яті, на якій базується сучасна звичаєвість.

Чи не найбагатший за змістом, невичерпністю фантазії і краси, різноманітністю форм, імпровізаційністю, у традиційному календарі є весняно-літній обрядовий цикл. Розпочинається, як правило, від Явдохи (з 14 березня) і закінчуються Успіям (28 серпня). А між ними десятки різноманітних дійств, закличок, дитячих і молодіжних ігор, танків, забав. Чимало з них було показано на одному з перших великих фольклорних вечорів (тривав понад 5 годин!) у Києві, в якому взяло участь близько 20 самобутніх гуртів, співаків і народних майстрів з різних регіонів України: Полісся і Поділля, Слобожанщини, Волині, Гуцульщини і Покуття. Більшість з того, що побачили кияни, було не штучними сценічними композиціями, а часткою сільського життя, з роками втраченою, а згодом – відродженою. Йшов 1990 рік, але вже прилетіли перші ластівки з вісточкою про наближення Воскресіння Незалежності нашої держави.

Республіканський палац культури профспілок
України «Жовтневий»
Республіканський науково-методичний центр
народної творчості і культурно-освітньої роботи
Міністерства культури УРСР

ПРОГРАМА
добродійного свята весняного фольклору

«А ВЖЕ ВЕСНА, А ВЖЕ КРАСНА...»

Великий зал Палацу

8 квітня 1990 року
Початок о 18.00

ТІЛЬКИ У НАС:

можна придбати художню писанку, народну дитячу іграшку, вироби майстрів-гончарів, різьбярів, ткаць з різних областей республіки; покуштувати поліські, подільські, покутські великодні страви; переглянути фольклорні відеопроеграми.

Дитячі хороводи гурту «Медуниці»

*«Ойру» танцює ансамбль «Любисток»
м. Київ*

Художній керівник Ніна Левицька

Ведучі: Лариса Хоралець, народна артистка УРСР.

Ганна Левківська (м Київ), Тетяна Цвигун (м. Вінниця).

Режисер – ЄВГЕН ВАВРИК

Художній керівник програми – ОЛЬГА РУТКОВСЬКА

СВЯТО ГОТУВАЛИ:

консультанти і організатори фольклорних колективів: **П.Клекоцюк, Волинська обл., В.Невеська, Житомирська обл., А.Лихошвай,**

Полтавська обл., **Л.Подолька**, Сумська обл., **М.Лєпший**, Хмельницька обл., **О.Бондарева**, Черкаська обл., а також працівники Республіканського науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи Міністерства культури УРСР і Республіканського палацу культури профспілок України «Жовтневий».

Спонсори:

Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна»
Видавництво «Музична Україна», Київське міське ВО «Славутич»
Фабрика «Пакет» Київського міського ВО «Славутич»
Київський завод механічної іграшки ім. М.Ф.Ватутіна
Черкаський кооперативний технікум, газета «Вечірній Київ».

м. Київ

ПЕРШЕ ВІДДІЛЕННЯ

Пролог. Предковичні наші веснянки
«Березіль по гаю...»

Хороводні пісні і танці.
Виконує молодіжний фольклорний ансамбль «Березіль» Черкаського кооперативного технікуму.
Керівник засл. артист УРСР
О.І.Стадник.

*Будемо весну стрічати
Та віночки сплітати,
А віночки сплетемо --
Хороводом підемо...*

Закликання весни.

Дитячі забавлянки.
Виконує фольклорний колектив «Дударик» села Великий Хутір Драбівського району Черкаської області. Керівник **М. І. Коваль.**

Козелецькі дражнилки.

Виконує народний самодіяльний фольклорний ансамбль радгоспу «Темп» села Лихолітка Козелецького району Чернігівської області. Керівник **Г.Г.Овчар.**

Постові пісні.

Виконує фольклорний ансамбль села Карабчіїв Ружинського району Житомирської області.
Керівник **П. Д. Скоківський.**

«На Вербну Неділю».

Обрядова композиція.
Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль села Бакша Білопільського району Сумської області. Керівник **Л.В.Лисак.**

*А вже весна, а вже красна.
Із стріх вода капле,
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне.*

ДРУГЕ ВІДДІЛЕННЯ

*Ой, вийшла сестра з братком,
Ой, вийшла мама з татком.
Ой, вийшли усі дівоньки
Та виводять гайвоньки.*

Подільські гайвки. Місцеві танці «Ойра» і «Баламут».

Виконує фольклорний колектив «Джерело» колгоспу ім. Б. Хмельницького села Біла Чемеровецького району Хмельницької області. Керівник **М.В.Єремчук.**

Передвеликодній обряд заручин «Колоденки».

Виконує фольклорний ансамбль села Бруслинів Літинського району Вінницької області.
Керівник **М. П. Пшеничук.**

*Що первая – благовісна,
А другая – Великодняя,
А другая – Великодняя.
Благослови, Мати, пісню почати.*

Великодні ігри.

Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль села Дорогиничі Локачинського району Волинської області.
Керівник **З.І.Дрозда.**

Віночок гагілок з Покуття.

Виконує жіночий фольклорний ансамбль села Корнів Городенківського району Івано-Франківської області.
Керівник **М. П. Кривко.**

Великодні дарунки космацьких майстрів:
пісні-«перепелинки», коломийки, гуцульські мелодії.
Виконують аматори с. Космач

Весняні мандри полтавських козаків.

Виконують чоловічі фольклорні ансамблі: «Хорольські парубки» Хорольського радгоспу-технікуму, «Посульські козаки» Лубенського заводу «Лічмаш» Полтавської області.

Керівники: **В.В.Горб, В.І.Котюх.**

Косівського району
Івано-Франківської обл.

Д. Бортнянський. III концерт (Величальна весні).

Виконує народна самодіяльна хорова капела «Світоч» Київського Будинку вчителя.

Керівник **Л. І. Поривай**, засл. працівник культури УРСР.

Фінал:

Милосердя має свої імена.

Представлення благодійників.

Вручення подарунків від спонсорів.

«СВЯТИЙ ЮРІЙ НЕБО ВІДМИКАЄ, РОСУ ВИПУСКАЄ...»

6 травня Православна церква відзначає день *Святого Великомученика Юрія-Георгія Переможця*, або (як кажуть в народі) – «*Лобідоносця*».

За християнською легендою сміливий лицар Юрій вбив триголового вогненного змія-дракона і врятував доньку лівійського царя. За іншими переказами, Юрій змагався за християнську віру і був закатований персами. Це свято шановане у всьому слов'янському світі і, звичайно, в Україні. Але чому? Адже воно прийшло до нас із Греції десь у V ст. н. е.

Мотив змієборства – давній і дуже поширений у наших казках та легендах. Змії, дракони, демони, за народними віруваннями, – уособлення злої сили, вони постійно погрожують світові, тому з ними боролися й перемагали такі герої та богатирі, як Юрій. Змії нападали навіть на сонце, і тоді наступало затемнення.

Є два дні, приурочені *Юрієві*, – свято весняне й осіннє. Про них кажуть: «*один – голодний, другий – холодний*», або «*Юрій теплий весну починає, а Ілля літо кінчає*». Тож зупинимося на *Юрії* весняному, яке відзначають на 17 тижні по Різдві – у травні.

Михайло Грушевський у своїй «Історії української літератури», том I, писав про це свято так: «*В цей день сходить весна на землю. Перед тим її викликали, виглядали, стрічали – тепер вона вже тут. Юрій, або Юрай, Урай, Рай – се той божий ключник, що відмикає небо і випускає дощ, росу – Божу красу*».

*Та Юрай матір кличе:
– Та подай. Мати, ключі
Одімнути небо,
Одімнути небо –
Випустити росу...*

Небесні ворота відчиняються, на землю повертається тепло, весна остаточно вступає у свої права – все починає буяти, рости і зеленіти. Діти співають танкових пісень, проводять обрядові ігри, такі як «*Мости*», «*Воротар*», «*Крокове колесо*» та інші.

Юріївське свято характерне багатьма цікавими звичаями, які в різних місцевостях України мають свої відмінності. Дохристиянські ритуали тут щільно переплелися з пізнішими – церковними. Адже це період вступу Сонця в сузір'я Тільця. І наші предки-язичники відзначали його як свято народження божества, що втілює плодючу силу весняного сонця. Отже до *Юрія* перейшли риси, притаманні *Ярилу*, тобто *Ярила*

перехрестили на **Юрія**. А ще його ототожнюють з **Дажбогом**, який переймав узагальнене поняття висхідного сонця чи середовища його народження (Микола Ткач).

Це свято – суто хліборобське. Колись його ритуали були пов'язані з відповідними піснями, але від них збереглися тільки залишки у веснянках і давніх колядках. Згадаймо ось цю, записану фольклористом Климентом Квіткою на Поліссі:

*Святий Юрій по межах ходить,
По межах ходить да жито родить.
Із сдиного колосочка
Да буде жита бочка!*

Тому обов'язково цього дня влаштовували урочисті хресні ходи на поля, під час яких молилися за врожай, кропили ниви свяченою водою, закопували у землю освячені крашанки та паски й примовляли: «*Роди, Боже, жито-пшеницю і всяку пшеницю!*».

Володар неба, згідно з міфологічними уявленнями, є водночас і володарем первісних вод. Випускати росу – одне з важливих завдань **св. Юрія**. Цього дня вона священна і наділена магічною силою.

Про цілющі властивості *юрієвої роси* складено поетичні легенди. Вона, вважали, є чарівною, тому цього дня вдосвіта по траві слід ходити тільки босоніж, а дітей – оббризкувати рососою – нехай відвертає недугу та сприяє здоров'ю й красі.

Цікавий опис цього давнього звичаю я маю від відомої народної майстрині і співачки Уляни Петрівни Кот з села Крупового Дубровицького району, що на Рівненщині. Ось як вона проводить його тепер, а раніше це робила її мати: «*Раненько, на Юрія, мати пекла у печі хліб – його у нас називають «довгі пироги». Потім замішувала прісне тісто на локшину, дрібненько різала, варила у молоці. Набивала у велику миску яець, викладала туди локшину і засувала в піч. Коли все було добре спечене, мати ставила на рушник миску з локшиною, наверх клала пирога-хліба, ложки й свічку. Збирала усіх дітей та йшла у поле на зелене жито. Посеред загону простеляла білу скатертину, на неї клала пайдки, засвічувала свічу, всі ставали навколішки й молилися, а тоді сідали їсти хліб – його не різали, а ламали руками. Коли поїли, то підкидали вгору ложки, щоб росло велике жито. Молоді дівчата до сходу сонця бігли на поле збирати з жита росу і вмиватися нею. А тоді вертались додому й співали юр'ївських пісень». Вони дуже гарні, мелодійні, поетичні. Наведу одну з них:*

Ой засвіти, сонечко,
 На зелене житечко,
 Ще й на Юрієву росу,
 На дівочую красу.
 Там дівчина ходила,
 Ранню росу збирала, (2 р.)
 Біле личко вмивала.
 Біле личенько вмивала,
 З житечка вінок звила,
 На головку зложила
 Та й таночок завела.
 А козаченько ходить,
 Білі рученьки ломить, (2 р.)
 Потихеньку говорить:
 «Зігрій, сонечко, росу,
 Ще й дівочую красу,
 Щоб рання роса впала,
 Дівчина моя стала».

Весняний Бог Ярило

У традиціях українського села ще й досі зберігається звичай обрядового вигону худоби на пасовиська у день **св. Юрія**. Адже його вважали за опікуна і покровителя домашніх тварин. Як правило, супроводжували худобу свяченою вербою. Пастухів у цей день обдаровували хлібом, сиром, вершковим маслом, яйцями та іншими стравами. Господарі зверталися до нього з такою молитвою: «Святий Юрій, годі тобі спати. Пора тобі худобу на пашу виганяти. Гони худобу росую, щоб вона не знала ніякої хворі, ніякої старості, ніякої напасті. Як не можна всієї роси по світу позбирати, так щоб не можна було в цієї худоби молока забрати». (Записано на Волині).

Щоб відьма не відібрала у корів молока після першого вигону на пашу в день **св. Юрія**, їм на шийку вішали вінки-обереги. А в Карпатах тварини йшли на полонини з вінками на рогах, під спів пісень-ладканок – обрядових мініатюр на зразок весільних. Як ця, з Львівщини:

*Мене мати будила
 І таке мене просила:
 Аби я збирав цвіточки
 Худобі на віночки.*

*А бись-те вінки вили.
Худобу намайли.
Як буде веселенька,
Та й буде здоровенька.*

У різних місцевостях України перший випас худоби мав свої відмінності. Але особливо урочисто проводи вівчарів на літування проходять споконвіку й нині у гірських регіонах Закарпаття, Львівщини, Буковини, Івано-Франківщини. Вони супроводжуються шестям громади на чолі з священником, а також відповідними діями ватага: освяченням живим вогнем і водою худоби, годуванням її свяченими паскою і галузками верби. Цього дня по всіх горах відлунюють звуки трембіт-рогів та запальних коломиенок. У гуцулів це свято може тривати впродовж двох тижнів.

До наших днів дійшов ще один старовинний звичай – *«варити обрядову кашу»*: майову, польову, степову, що означає – давати нивам пожертви у вигляді проса та молока. Цей ритуальний символ був приурочений до свята *Ярила-Юрія* і сприяв підвищенню родючості врожаю. Надзвичайно яскравий опис цього дійства подає відомий етнолог, дослідник Трипільської культури, директор Музею історії хліборобства у Тальному на Черкащині Вадим Федорович Мицик. Тож уявімо, як збиралися гуртом діти, молодь, старші люди, цілі родини й вирушали в поле оглядати посіви, що вже починали зеленіти. Малеча і підлітки співали *«Ой весно, весно, що ти нам принесла»*, грали у *«Просо»*, *«Жучка»*, водили *«Кривого танцю»* тощо.

Дорослі розкладали вогонь, вибирали кашовара, а це вважається дуже відповідальною й почесною місією. Що кожний приніс, додає до каші: пшона, яець, молока, сала. При цьому приказує: *«Крупи докупи, а люди – до гурту»*. Дівчата у цей час закопують крашанки, *«щоб краще родило жито і пшениця»*, а хтось із чоловіків качається на молодих стебельцях – це для того, щоб перевірити: якщо вони підведуться наступного дня, то – міцні, і буде добрий врожай.

Готову кашу ставлять на скатертину посеред посівів, не боячись їх витолочити, і по черзі куштують, починаючи з старшого. Кожний щось примовляє, висловлює добрі побажання:

*– Будьмо здорові з кашею! Щоб нам і на той рік її діждати.
Роди, земле, на всякого долю: на кривого, на сліпого, на козаченька
молодого. І далі:*

– Поженеш корову на пашу, дасть молока на кашу. – Голодній кумі тільки каша на умі. – Каша-мати наша, а хліб усьому голова. – Добра каша з молоком – славно жити з козаком. – Добра каша, та не наша...

І, звісно, вже й лине пісня:

*Ой, родино зозулена,
Чого сидиш зажурена?
Ой, родино, не журись
Та й до роду прихились.*

*Варім кашу, родино,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і овес,
Щоб зійшовся рід увесь.*

*Варім кашу, родино,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і ячмінь,
Щоб зібрався твій і мій.*

*Варім кашу, родино,
Щоб нам жито родило,
І житечко, і ячмінь,
Щоб нам жить було смачній.*

*Ой, родино зозулена,
Не сиди ти зажурена –
Варім кашу, родино,
Щоб нам жито родило.*

Тож не забуваймо і співаймо рідним нивам та росам гарних пісень, вітаймо усіх Юріїв, Георгіїв, Єгорів, Юрченків, Юрійовичів, Юр'ївних з іменинами, з Днем Ангела! Дай, Боже!

«ПРИЙДИ, ПРИЙДИ ДО МЕНЕ, НЕДІЛЕНЬКО ЗЕЛЕНА...»

(про звичаї: завивання вінків, «кумлення», водіння Тополі і Куста, Віху; свято Русалій)

Прийди, прийди до мене,
Неділенько Зелена,
Зеленою травною
Подвір'я устели.
Веселкою ясною, ясною,
Веснянкою дзвінкою, дзвінкою,
Моє дівоче серденько
І душу звесели.

Кожного разу, коли наближаються Зелені Свята, мені пригадується щемлива і лагідна мелодія пісні «Прийди, прийди до мене, Неділенько Зелена», написана понад 30 років тому моїми друзями композитором Іваном Сльотою і незабутнім поетом Іллею Бердником. І стає сумно від того, що цей чудовий вокальний твір не став свого часу популярним, а, навпаки, підпав під заборону, бо в ньому йдеться про релігійні трійцькі обряди, і від того, що вже немає з нами одного з його авторів, який дав віршовані крила багатьом відомим пісням. А ще прикро тому, що від пишних урочистостей, які проводили наші пращури на пошану Сонця і розквітлої природи, коли весна передає літу своє зелене вбрання, залишилися лише уламки святкової звичаєвості. Але радіймо, що свято Трійці-П'ятидесятниці, знову повернулося до нас, до наших душ, і стало у державі, нарешті, національним святом.

Зміст св. Трійці – одного з найбільших християнських празників, в якому закладений глибокий філософський сенс цього справді космічного у своїй величі символу віри, досягнути нам надзвичайно важко. Бог Отець, Бог Син і Святий дух... Чи може простий смертний до кінця зрозуміти сутність цих трьох іпостасей? Догмат про Трійцю є догматом християнським, наріжним каменем, на якому засновано Церкву. Можна вважати, що це є своєрідна програма, у якій «зашифровано» непроминуцність життя і Світового розуму, тобто це та матриця, що «прикладається» як до кожної свідомої істоти, так і до людства вцілому. Тож трійцькі свята поєднали в собі поряд з незбагненністю божественної таємниці також поетичні звичаї і обряди цієї неповторної пори року, коли за стародавніми уявленнями весь світ одухотворювався і його вшановували піснеспівами, магічними ритуалами, веселими танками й забавами.

Коріння Зеленої Неділі-Трійці загубилося ще у біблійних часах і в добі Трипільської культури, тому в ній збережено чимало архаїчних елементів. Наповнена християнським змістом, вона символізує апофеоз Життя і Природи, осяяний Святим Духом і енергією Сонця.

Тривають Зелені святки протягом тижня і кожний день характеризується поетичними звичаями, ритуалами, повір'ями, піснями, танцями. Це і *завивання вінків*, і *«кумлення»*, *водіння Куста* або *Тополі*, *свято Віхи*, *«проводи русалок»* і поминання померлих.

Як годиться, кожна оселя і двір замаєні клечанням – віттям клена, берези, тополі, лепехою, любистком, м'ятою, півоніями. Дівчата йшли у ліс, на левади збирати духмяні квіти, трави, робили вінки, у які обов'язково вплітали полин, або зілля – оберіг від нечистої сили і співали: *«Ой зав'ю вінки, да на всі святки, ой на всі святки, на всі празники, та рано-рано – на всі празники!»*

Далі *«кумилися»* – обирали хрещених матерів для майбутніх дітей. При цьому треба тричі поцілуватися крізь вінок, обмінятися крашанками, хустками, намистом і сказати: *«Будь зі мною, як кума з кумою! Кумаймося, не цураймося, на Ви називаймося»*. Отак утверджувалася повага між молоддю, адже кумам не можна було лаятися й поганого слова мовити. Утверджувався зв'язок і на майбутнє – котра з дівчат першою виходила заміж і ставала матір'ю, то за куму брала ту, з якою покумилася на Зелену Неділю.

*Гурт «Дай, Боже» на вечорі «Зелена Неділя літо починає».
Художній керівник Ольга Мельник. Київ, 1997 р.*

Старша кума ставала *«Тополею»* – її дівчата прикрашали зеленню, польовими квітами, в руки давали гілки дерева, на які чіпляли намисто, стрічки, хустинки – цим робили її вищою і кращою за інших. З піснями процесія йшла вулицями, заходила на подвір'я, розносила по селу радість свята. Де є дочка на виданні, обов'язково треба побажати їй *«замолодіти»* і привітати батьків. Недарма в народі кажуть: *«Що на хаті зілля, а в хаті – весілля»*.

Поліський звичай «Водіння Куста». Київ, 1997 р.

На Рівненському Поліссі, в окремих селах, зберігся реліктовий звичай *«Водіння Куста»*: він уособлював собою дух рослинності, що мав принести тепле літечко, дощі, врожай, а кожній родині – достаток. Духмяне клечання і листя знімали з дівчини-«кустянки», роздавали людям, щоб оберігало від лиха, а в їх домівках завжди панували добро, злагода і щастя.

*Трійця, Трійця! Пресвятая Богородиця!
Посіяли жито – нехай зародиться.
Посіяли жито, посіяли пшеницю,
Зароди, Боже, всяку пашиницю.*

Чекає на своє відродження ще один зеленосвятський звичай, який нині забутий, а донедавна був дуже поширений у селах Лівобережжя, зокрема, у Переяслав-Хмельницькому районі на Київщині, – *«Травневе дерево»* або *«Віха»*. На вигоні, чи на сільському майдані у свято молодь встановлювала височенну деревину, уквітчану лісовими і польовими травами, стрічками, намистом, знизу доверху обв'язану зеленим перевеслом, на самому вершечку – з колесом або хрестом. Вона є прообразом Дерева життя, що символічно єднає небо і землю.

Так вшановується природа, Сонце, зелене вір'я. А навколо *Віхи* усі три дні тривають різні розваги, пісні, танці.

Наш народ має прекрасну міфопоетичну спадщину – свято *Русалій*, сповнене таїни, цілої системи оберегів, легенд і переказів. За стародавніми уявленнями, русалки, або водяні божества – то є діви родючості, що дають вологу, необхідну для гарного врожаю. З прийняттям християнства цих фантастичних істот стали боятися, бо вбачали в них нечисту силу. Як духи, русалки могли набувати різного вигляду, проте найчастіше їх зображали гарними дівчатами, що мають біляве або зелене волосся, високий гнучкий стан, а живуть на річковому дні. Своєю чарівною вродою, граційними танцями при місячному сяйві вони приваблювали хлопців та дівчат й затягали їх у холодну глибинь.

У перші літні дні, коли квітує жито, настають *Русалії*: виходять з води річкові діви у довгих білих сорочках, гоїдаються на вітах, а на ніч – ховаються. Люди їх бояться, бо можуть залоскотати, тому треба з собою носити часник або полин – тоді вони не страшні.

Раз на рік, саме на п'ятий день Зеленого тижня, за легендами, русалки влаштовували собі свято – «*русалчин*» або «*мавчин Великдень*», яке люди мали поважати, і, щоб не образити їх, цього дня не працювали. Для пошанування русалок на дерева вішали рушники і намітки, «щоб їм було у що вдягнутися», а на межах клали житній хліб, «щоб було що попоїсти».

Через тиждень після Трійці, в понеділок, у перший день Петрівки, відбувалися проводи Русалок – ще одне аграрне свято, пов'язане з культом рослинності, води, накликанням дощу, померлих предків, молінням за гарний врожай. Дівчата у полі робили спільний обід-частування, після чого розплітали коси, клали на жито вінки і співали:

*Ой проведу я русалок до бору,
А сама вернуся додому.
Ідіте, русалоньки, ідіте,
Та нашого житечка не ломіте,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку.*

Творча фантазія українського народу під впливом залишків первісних уявлень про демонологію і пов'язаних з ними обрядів витворила навколо русалок своєрідну поетичну атмосферу, в якій темні стародавні культові та магичні елементи замінилися мотивами весни, молодості і дівочої краси. На ґрунті опоетизованих образів

русалок і звичаїв русального тижня виникли своєрідні пісні, в яких йдеться про те, як вони просять у жінок намітки або панчішки, а у дівок – сорочки; як загадують загадки, щоб залоскотати, коли хтось не відповість. Пісні русального циклу – ліричні, сповнені радості буття, світла, простору, відчуття духовного здоров'я. Героїні пісень – дівчата, настрої яких співзвучний з розквітлою природою: *«Ой зроста ж я у свого татонька, кохалася в рідної матоньки. Ой, луги ж мої, всі зелені!»*

Повір'я про русалок та про чудесне перетворення дівчини оживають у Шевченкових поемах «Причинна», «Утоплена», «Тополя», поезіях «Рибалка» Петра Гулака-Артемівського, «Лоскотарка» Якова Щоголіва. Образи Мавки, Русалки Польової та Русалки Водяної були нав'язні Лесі Українці русальними піснями. Ці ж пісні лягли в основу творів «Майська ніч або Утоплена» Миколи Гоголя та однойменної опери Миколи Лисенка.

Сьогодні в Україні у побуті в основному збереглися лише зовнішні ознаки зеленосвятської традиції. Проте поступово вона повертається до людей завдяки напруженій і послідовній праці ентузіастів – етнографів, керівників фольклорних гуртів, організаторів народних свят. І оживає, найперше, в Музеях народної архітектури і побуту, просто неба, так як це було і в прадавні часи, – серед мальовничої природи, на берегах річок і озер, на лісових галявинах, у левадах, біля ставків. І добре, що серед нас є чимало подвижників, небайдужих до минушини, до народної культури. Вони зберігають, відроджують і дарують людям красу народного звичаю, обряду, залучаючи до них молодь і дітей, вчать шанувати духовну спадщину українців.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
СТАРОКИЇВСЬКИЙ РАЙВІДДІЛ КУЛЬТУРИ м. КИЄВА
КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ БУДИНОК ВЧИТЕЛЯ

12 червня 1997 року
о 16 год.

Київський міський Будинок вчителя
конференц-зал

ПРОГРАМА ФОЛЬКЛОРНОГО ВЕЧОРА
«Зелена Неділя літо починає»

Весну проводжасм, літо зустрічасм.

Дитячі заклички, ігри, веснянки.

Виконує лауреат міжнародних фольклорних фестивалів дитячий гурт «Дай, Боже».

Художній керівник – **Ольга Мельник**.

«Ой зав'ю вінки та на всі святки».

Звичаї «кумлення», водіння Тополі, замаювання хати, подвір'я, криниці; молодіжні забави.

Виконує фольклорний гурт «Діброва»

с. Гребінки Васильківського р-ну. Київської обл.

Художній керівник – **Ольга Гаврилук**.

Дивосвіт прадавніх свят і обрядів.

Цілюще зілля Зеленої Неділі.

Розповідь лікаря-фітотерапевта, письменника, етнографа

Євгена Товстухи.

«Ідіте, русалоньки, ідіте. та нашого житечка не топчіте».

Проводи русалок. Спогад про предків.

Виконують фольклорні гурти «Дай, Боже» і «Діброва».

Русальні та петрівчані пісні.

Виконує фольклорно-етнографічний хор «Гомін».

Художній керівник, лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка –
Леопольд Ященко.

Вечір готували:

Еліма-Зоряна **БОРТНІЧУК** – ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка
Ірина **САМОП'ЯТ** – Старокиївський райвідділ культури м. Києва

Ольга **РУТКОВСЬКА** – художній керівник програми

Інформаційні спонсори: АТ «Обереги», газети: «Вечірній Київ», «Освіта», «Хата», «Говорить і показує Україна», «Краєзнавство і шкільний туризм», «Слово Просвіти».

«ОЙ ПЕТРІВОЧКА НАСТУПАЄ, СИВА ЗОЗУЛЯ ВИЛТАЄ»

*А вже Петрівка минається,
Сива зозуля ховається
Ой у лісочок, під листочок,
Щоб не змінився голосочок,
Ой у лісочок густесенький,
Щоб не змінився тонесенький.*

(Записано І.Манжурою на Сумщині).

Час неблаганно віддаляє від нас людську пам'ять і затуманює мудрі знання, без яких ще кілька десятиліть тому не обходилася жодна родина. А чи потрібні вони нам взагалі, сьогодні, у третьому тисячолітті? Що вони дають розуму і серцю? Я, в свою чергу, ставлю питання читачам: а що дає нам така далека від слов'янського світу антична історія, чужа нам міфологія греків і древніх римлян? Певно, інформацію про загальнолюдські цінності, які має знати кожна освічена людина. То чи варто ігнорувати власну народну культуру, обмежуючись споживацьким ставленням до неї, визнаючи лише поверховий шар традицій, зовнішню красу народних свят, національного фольклору, звичаїв, обрядів, відкидаючи їхню глибинну сутність і філософію світоглядної системи, досвід предків? Забута культура. Втрачені скарби. Непрочитані сторінки життя народу...

Щасливий той, хто має безцінний раритет – унікальну книгу, видану 1928 року в Києві друкарнею Всеукраїнської Академії Наук: академік Аг. Кримський. *«Звенигородщина з погляду етнографічного і діалектичного. Побутово-фольклорні тексти»*. Перегортаю, затамувавши подих, пожовклі сторінки і ніби простую музейними кімнатами, де виставлені пам'ятки духовної культури – запилені й попсовані часом експонати, колись живі, а тепер мертві свідки давніх епох.

Що нам відомо, окрім зеленосвятської традиції, про ще загадковіший, і, на жаль, утасмничений в мороці тисячоліть, надзвичайно важливий у річному календарі період переходу весни у літо? Звернемось до Агатангела Кримського, який пише: *«Петрівка, або Петрів ніст, починається в тиждень після Зелених Свят, у понеділок, – саме у той понеділок, коли бувають лоскотавчині проводи. А день перед тим, у неділю – то «запусти»*. Зранку наваряють всякої страви, якнайбільше і

найсмачніше, і цілий день їдять. А чужа людина, тільки в хату зайде, – то зараз її садовлять їсти: дають усяку траву, яка є... По вечері танцюють, співають. А взавтра, то вже піст, Петрівка...»

«...Того самого дня на Звенигородщині подекуди «проганяють шуляка», щоб не хапав курчат маленьких. Люди йшли до шинку, заходили до знайомих і гукали: «Кумо! А ходімо шуляка гоцьити! Та у вас же є курчата? Як не прогоните шуляка, то він, капосний, геть вам усе виловить. Чи вам тієї миски борошна шкода?»»

Цей прадавній звичай мав багато варіантів, навіть у сусідніх селах. Так, на Поділлі, «ховати шуляка» – це означало аби позбутися мари, смерті, примари. Дійство проводилося у лісі, а потім з веселими піснями всі поверталися у село. Можна сказати, що провівши Зелені Свята й «прогнавши шуляка», прощалися з весною та легкими роботами, бо незабаром починалася важка праця на косовиці, у полі, а тоді – жнива і так – до осені. А в Шевченківському краї, на Канівщині, були свої ознаки цього дивного дня. Їх надзвичайно цікаво описав у розвідці «Дні та місяці українського селянина» Михайло Максимович. Цей раритет, що побачив світ 1877 року у Києві, повернувся до читача у видавництві «Обереги» 2002 року.

Отже, «на Україні перший понеділок петрівки називається *р о з и г р а м и* і святкується, переважно, жінками. У давнину цього дня ховали солом'яну ляльку чоловічої статі на ймення *Кострубонько*, по-різному голосили над нею і співали таку пісню, чергуючи сумний та веселий наспів:

*Помер, помер, Кострубонько,
Сивий, милий голубонько,
Зосталася хатка
Іще й сіножатка,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок.
Що у ставок купатися,
А у млинок проспатися,
А у садок погуляти,
Кострубонька поминати.*

Пізніше, забувши цей звичай, українські жінки на *р о з и г р и* збиралися як на веселі забави-«бесіди» – «замочувати дійниці» до наступного збирання молока продовж Петрівки. Поставивши на землю нову дійницю, жінки сідали навкруг неї, і потім починається кругова чарка, за якою висловлюються і виспівуються різні господарські побажання:

*Щоб дійниця не текла,
А хазяйка весела була!
Щоб хазяйка не засипала
Та до корови рано вставала!
Щоб корова стояла
Та по багато молока давала!*

На Новгород-Сіверщині на *р о з и з р и* молодь топила у воді гілки берези, прикрашені квітами, що символізувало у такий спосіб проводи весни. Цей день ще називався **«бриками», «бриксами», «регітним»**. Це своєрідне жіноче свято не має аналогів у інших слов'янських народів. Воно символізує незалежність української жінки, яка ніколи не була рабою чоловіка, а вважалася рівноправною господинею, а то й главою сім'ї. На Чернігівщині у давнину по жіночій лінії навіть передавалася спадщина, так звана «материзна», чого не зустрінеш в інших територіях. Домострой, характерний для Росії, у нас був відсутній. Під час **«брикс»** вся робота по господарству перекладалася на чоловіків, які, зрозуміло, не завжди могли впоратися з домашніми клопотами.

З'ясовуючи значення ритуальних ігрищ у перший день **Петрівки** (а подекуди і в останній, перед святом Петра), вчені пояснювали це тим, що вони вдавнину приурочувалися до поховання бога Ярила і символізували собою завмирання енергії весняного Сонця. У зв'язку з цим на його честь приносили рослинні й тваринні жертви та веселилися, зустрічаючи нову пору року. На жаль, цей звичай, колись улюблений нашим народом, назавжди втрачений і навряд чи буде колись відтворений. Але пісні, що його супроводжують, збереглися у багатьох регіонах України. Вони є окрасою нашого музичного фольклору і подібних шедеврів не знайдеш у жодній культурі світу.

Петрівка – це час найдовших днів і найкоротших ночей, коли *«...мала нічка – петрівочка, не виспалась наша дівочка; не виспалась, не нагулялась і з козаченьком не настоялась»*. У цей час дівчата і жінки співали *п е т р і в ч а н і* пісні, їх ще називали *п е т р і в к а м и*. В них оспівувалась благодатна пора – середина літа, пора одцвітання і дозрівання хлібів, коли *«ячмінь колос викидає, соловейко голос покидає»*.

Що ж це за такий дивний жанр – петрівчані пісні? Нібито і календарно-обрядові, а разом з тим і ліричні, в них присутні весільні мотиви, а поряд – жартівливі і навіть сатиричні?

Фольклористи припускають, що петрівчані пісні колись належали до купальського циклу, згодом відокремилися від них з деякими змінами у тематиці, остаточно стали ліричними, особливо у пізніших багатоголосних версіях.

*«Ось молодий сильний голос затягує пісню: **«Не стій, вербо, над водою...»**. Заспів підхоплюють інші голоси, дзвінки, чисті, безкінечної сили та енергії. Сила ця межує з криком – грудним, глибоким, повним почуття. Але гори і долини пом'якшують різкість звуку. У далекій синяві неба запалюються зірки, а на горах нарощуються грудні, глибокі звуки дівочих голосів. Співає вже не одна група: своєрідна мелодія, від якої віє чимось архаїчним, викликає на відповідь другу пісню, третю, четверту. Тепер вже співають скрізь по горах, до самих вершин, які губляться у лісі. Оригінальною багатоголосною фугою звучить пісня. І хоча всі співають майже на один схожий мотив, але всі дівчата прийшли з різних місць, і розробка пісні дуже відрізняється у кожній групі. Коли закінчує одна група і починає інша, то, уникаючи одноманітності, голоси, які тільки-но вступили, переходять на другий ступінь, транспонують пісню, і природжена музикальність підказує дивне сполучення звуків. Це не хаос звуків, а якась фантастична гармонія природи»*. Так поетично і образно описала цей пісенний жанр ще на початку ХХ ст. відома російська фольклористка Євгенія Линьова, зачарована оригінальними петрівками з Полтавщини, називаючи їх справжнім скарбом, додаючи, що *«в жодній опері я не знаю картини, подібної цьому святу за красою і грандіозністю»*.

Не можу не згадати прекрасних петрівчаних пісень, які мені пощастило почути на I Міжнародному фестивалі фольклору «Берегиня» у Луцьку в 1991 році. Вони звучали на Вечорі українського фольклору в обласному музично-драматичному театрі ім. Л.Українки в обрядовій програмі весняно-літнього календарного циклу у виконанні фольклорно-етнографічних ансамблів: сіл Меделівка Радомишльського району Житомирської і Лісове Дубровицького району Рівненської областей та фольклорного гурту «Діброва» села Тишки Лубенського району Полтавської області. Це було незабутнє видовище, коли на сцені, замаяній різнотрав'ям і квітами, привезеними з різних областей, жінки із захопленням, кожна у своїй неповторній манері, виводили мережану плетеницю голосів:

*Не стій, вербо, над водою,
Бо холодна вода під тобою!
Не стань, вербице, на улиці,
Де челядонька збирається,
Де рута-м'ята кохається,
Де коханий барвіночок,
Та де запашний василічок!*

Петрівка характерна не лише прекрасними зразками обрядової поезії і неповторними за красою і образністю, піснями, значною кількістю повір'їв, звичаїв, обрядів, а ще своїми ритуальними стравами. На закінчення святкування печуть сирні пампушки, так звані «*мандрики*», що за християнськими легендами нібито пов'язані з мандрями апостолів Петра і Павла. Зозулі у цей час перестають кувати, бо в народі кажуть, що подавилися «*мандриками*», коли вкрали їх у святого Петра, і він покарав їх за це. Недарма й у пісні співається: «*Уже ж тая петрівочка минається, зозуля в капусту ховається*».

«ЗАПЛЕТУ ВІНОЧОК, ЗАПЛЕТУ ШОВКОВИЙ» (купальські ігрища)

*Наше Купайло високеє,
Наше Купайло широкее,
Наше Купайло із гілоньки,
Його вбирають всі дівоньки.
Його вбираємо, співаємо,
Свого ми щастя шукаємо.*

(Записано на Волині).

КУПАЙЛА – одне з найпоетичніших календарно-обрядових свят. Воно збігається з періодом літнього сонцестояння і пов'язане з річним сонячним циклом. З прийняттям християнства церква приурочила свято до дня Івана Хрестителя, тому воно прийняло подвійну назву *Івана Купала* і за новим стилем відзначається 7 липня, рівно через півроку після *Коляди*.

В уявленні наших предків-слов'ян свято *Купайла* символізує собою шлюб Сонця і Води, тому у реліктових дійствах відбиті залишки предковичної символіки, єдність людини з природою, очищення її вогнем і водою, цілющими травами.

За народними повір'ями у цей день «*Сонце грає*», трави і квіти набирають особливої магічної сили, а опівночі чарівним цвітом розквітає напороть, віщуючи тому, хто її знайде, скарби, достаток, багатство, здоров'я.

Купальські ігрища. Київ, 1997 р.

Нагадаємо основні етапи свята. З чого треба починати підготовку? Звичайно, з розучування пісень, щоб встигнути їх вивчити і не переплутати, де, що, коли і як виконувати. Адже народ створив тисячі пісенних зразків цього жанру, і вони мають різний характер, тематику й призначення до кожного дійства.

У купальській традиції є чітке розмежування обов'язків, яких раніше суворо дотримувалися, – між дівчатами, хлопцями, старшими людьми.

По обіді хлопці *«очищають»* село – з кожного двору вивозять хмиз, сміття, яке увечері кидають у купальське вогнище. Дівчата у цей час плетуть вінки: один на голову, другий, щоб ворожити.

Важливим моментом є вибір дерева для *купайлиці*. Хлопці вирубують її з верби або вишні, встановлюють на підставку, щоб міцніше трималася, а потім рівненько пливла по воді. Землю біля *купайлиці* посипають жовтим піском і встеляють запашним зіллям. На деревце вішають стрічки, маленькі віночки; розкачують символ Сонця – колесо, яке згодом запалюють і пускають з гори.

Тимчасом група дівчат робить *Марену* – солом'яну ляльку у зріст людини, одягає її в плахту, вишиту сорочку, віночок, намисто. Самі тоді співають:

*Кругом Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною,
Та на мою роженьку червоную ...*

Хлопці, в свою чергу, несуть парубочого *Купайла* – ще одну велику солом'яну ляльку, одягнену в чоловічу сорочку, штани, бриля і встановлюють посередині галявини.

Найурочистіша хвилина свята – запалення *обрядового вогнища*. Стрибають через вогонь удвох, міцно взявшись за руки. Очищувальний вогонь має горіти до світання, йому не дають згаснути; а навколо тривають молодечі ігри, розваги, пісні, жарти.

Старовинне народне свято, як дарунок, дійшло до нас з глибини тисячоліть, втративши на перелогах долі чимало цікавих поетичних деталей (адже традиції, як і люди, мають свою історію), тому в різних регіонах його справляють по-різному, хоча структура в цілому залишається однаковою.

На *Купайла* не повинно бути окремо виконавців і глядачів – усі мають брати участь у великому імпровізованому хорі, плести вінки, а

потім пускати їх по воді, прикрашати **купайлицю**, водити хороводи навколо **Мареноньки**, плигати через вогонь.

*«Для того, щоб відчувати справжню поезію народного свята, яке хвилює людей різного віку, – нагадує Леопольд Іванович Яценко, лауреат Державної премії імені Т.Г.Шевченка, керівник фольклорно-етнографічного хору «Гомін», який щороку проводить це дійство у Гідропарку, на березі Дніпра в Києві, – зовсім не обов'язково готувати громіздкі сценарії з численними персонажами, вмикаючи фонограми з галасливими гучномовцями, влаштовувати тріскучі фєсверки та салюти, як подекуди практикується. І не варто кричати на цілий світ про пускання вінків, бо це ж справа інтимна, що не потребує афішування. Коротко кажучи, головна мета має бути спрямована не на сервіс, який убиває творчу ініціативу, а на масове мистецьке самообслуговування. За своєю суттю свято **Купайла** – це свято єднання з чистою, незайманою природою. У тісному зв'язку з народними традиціями – запорука його життєвості і нев'янучої краси».*

Все частіше купальські ігрища проводяться у великих і малих містах, у музеях під відкритим небом, в парках, лісках, на берегах річок і озер. *«Незабутнє враження залишило свято у мешканців столичного мікрорайону Березняки, на березі мальовничого озера Тельбін, – розповідає організатор і ведуча дійства Вікторія Валькова. – Хлопці вже зранку збирали хмиз і дрова для вогнища, встановлювали обрядове дерево біля води; дівчата починали плести вінки для себе (два) і для гостей; готували стрічки і свічки для прикрашання купаїлиці. Навколо вогнища водили хороводи, співали пісень, що змінювалися танцями, конкурсами, змаганнями. Вбравши вінками голову, дівчата з другим вінком і маленькими свічечками на ньому йшли до води, співаючи: «Пуцу я віночок на биструю воду, на щастя, на долю, на милого вроду...», і промовляли про себе заповітне бажання. Найурочистіша хвилина свята – запалення ритуального вогнища найстаршою, найшанованішою в районі людиною. Молодь стрибає парами і поодиночі, демонструючи вправність, вірячи, що живий вогонь очистить і дасть сили. Сміх, веселощі, пісні у виконанні фольклорних і вокальних гуртів тривають до півночі. Тут же частування справжнім козацьким кулішем, варениками, пирогами. Угорі місяць милується чарівним видовищем, освітлює доріжку на воді, а на березі – сотні людей з натхненними обличчями, піднесеними почуттями – в них ніби пробудилася генетична пам'ять. Містерія тьмичної купальської ночі – фантастична вистава, створена багато тисячоліть тому нашими пращурами, і сьогодні нікого не лишає байдужим».*

МАКОВІЙСЬКА КВІТКА

14 серпня Православна церква відзначає свято *Маковія* (Маковея) на честь іудейських мучеників – семи братів Маккавеїв, яких їх мати Соломія благословила на мученицьку смерть за християнську віру. Однак воно закорінене ще в прадавніх часах арійської культури і збігається з початком сівби озимини та освяченням насіння.

Ще задовго до прийняття християнства у цей час відбувалося дитяче та дівоче свято, під час якого освячувалися також квіти і городина; вода у річках і криницях вважалася цілющою, тому біля них проводилися різні обряди, а хворі шукали у воді зцілення. Свято ще називають *перший, мокрий або медовий Спас*. Цього дня у церквах святять воду, квіти, мак. Потім їх кладуть за образи і там зберігають до весни; ними прикрашають хрест і свічки-трійці на Йордань. Дівчата на Благовіщення вплітали сухі квіти у коси, щоб не випадало з голови волосся; перед пологами клали його біля породіль, щоб дитячко було гарне й здорове, щоб його ніщо не вразило; маком обсіпали оселю від наврочення і розсівали на городі. Господиня збирала городину: насамперед мак, окремо у хусточку клала одну-дві цибулини, часничини, дві-три морквини, бурячок, пару картоплин, два-три стручки квасолі, корінчик петрушки. Вибираючи кращі головки маку, вона промовляла: *«Щоб діти росли, щоб молодь щасливо одружувалася, щоб бджоли роїлися, щоб кури неслись, щоб усі здорові були»*.

Перед *Маковієм* дівчата збиралися гуртами й плели вінки з барвінку та різних садових квітів і лише частково з польових та лісових: кудрявців, любистку, чорнобривців, волошок, м'яти, рути, шавлії, чебрецю, роман-зілля тощо. Матері ще вдосвіта будили своїх дітей; дорослі дівчата збирали та складали *«маковійську квітку»*; а малі діти самі собі збирали невеличкі пучечки квітів. Мати обплітала зверху *«квітку»* намистом, зв'язувала червоною новенькою стрічкою, обвивала рушничком і давала доні з такими словами: *«На, доню, квітку цю, щоб ти була така гарна, багата й пригожа, як ця квітка; щоб тебе хлопці любили, як люблять люди квітку...»*. Після Служби Божої всі діти виходили у двір і ставали навколо церкви, розкладали на хустинах перед собою городину, а в руках тримали *«маковійські квітки»*. Цікаво й урочисто виглядало освячення квітів та овочів, мов на Великдень, а дітей було, «як маку». По всій Україні була поширена ритуальна *«маковійська трава»* – печені коржі, ламані на дрібні шматочки, перемішані з розтертим маком і залиті медовою водою-ситою.

В сучасній етнографічній літературі найповніший опис свята **Маковія** дав канадський вчений Степан Килимник у своєму дослідженні «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні». – Т. V. – Вінніпег-Торонто, 1963, фрагменти з якого й наведено в цій статті. *«У давнину, – пише етнограф, – існував культ лісів, дерев, квітів. Напевне, й це теперішнє свято є відгомном того давньоминулого, віддзеркаленням тих дохристиянських вірувань. Пам'ять народу залишила нам чимало практичних порад, пов'язаних із цим днем, – здебільшого, це витвір пізніших часів, але до них також варто прислухатися. Вважалося, що освячені квіти і зілля підсилюють свої лікувальні властивості. Дівчата на Благовіщення заплітали його у коси, як символ кохання і краси».*

З глибин тисячоліть дійшов до нас і чудовий витвір краси й вишанування дарів природи «маковійська квітка», що добирається не з випадкових рослин, а кожна має особливе значення. Так, любисток – символ любові і злагоди; васильки – символ краси і добробуту; материнка (лісова) – емблема материнської любові та здоров'я; ласкавиці – символ дружби і єднання; рута – свідчення туги, гіркоти та втрати.

Складаючи запашний букет у дарунок землякам з Міжнародного Громадського об'єднання «Волинське братство» з нагоди його річниці, я подумки порівняла цей барвистий і розмаїтий символ свята з нашим Товариством, в якому поєдналися: любисткова блакить озер, золото веселих соняхів, достиглих колосків жита й пшениці, простеньких, але таких духмяних, васильків і м'яти, сум чорнобривців ранньої осені, утаємниченість макових чар, пишнота майорів і застереження сокирок. А все це разом складає маленький прообраз Дерева життя – Дерева роду, бо коріння багатьох киян має глибоке розгалуження у волинській землі.

«ВРОДИ, БОЖЕ, ХЛІБ СВЯТИЙ»

(про «спасову бороду», обжинковий вінок, «квітку»
та інші жнивварські обряди)

Швидко минає літечко, й уже у розпалі передвісник золотої осені – серпень, коли закінчуються основні роботи у полі. Вінець важкої річної праці хлібороба – жнива – споконвіку в Україні відзначалися урочисто, велично – піснями, обрядами, святковими діями.

На цю благодатну пору припадає одне з найбільших церковних свят – Преображення Господнє, інакше Спаса, тобто Спасителя, який спокутує гріхи наші. 19 серпня за новим стилем святять фрукти й овочі, обжинкове колосся, щоби з благословенням їх споживати й дякувати Богові за те, що дав нам хліб святий.

А в основі цього величного християнського і водночас народного свята – урочистості на честь завершення врожаю, збирання плодів. У залежності від часу їх визрівання його справляють тричі: перший Спас – водяний, або Маковея – 14 серпня, другий – яблучний, або медовий – 19 серпня, третій – горіховий – 29 серпня.

Народ запермітив: із першого Спаса починали відлітати у теплі краї ластівки і стрижі: *«Ластівка весну зачинає, осінь викликає»*. Якщо на другого Спаса сухо, то й осінь буде суха, лагідна, якщо дощ, то осінь буде мокра. І ще. Якщо журавлі відлітають до третього Спаса, то на Покрову буде мороз, якщо не відлітають, – то пізніше. І нарешті, широковідоме: *«Прийшов Спас – готуй рукавиці про запас»*. Адже в окремих районах України, зокрема в середній смузі, в цей час вже починалися приморозки.

Готувалися до свята задалегідь і дуже сумлінно. Насамперед, робили *«трійцю»* – потрійне свічадо, прикрашене засушеним зіллям – зеленосвятським, купальським, маковіським. Господар брав першу для *«трійці»* свічку, примовляючи: *«Пресвята, родюча земле наша, ниви, сади, городи – світ Сонця вам»*; далі – другу: *«Праведне Сонце, Місяцю ясний, зорі світлі, небо пречисте, будьте милостиві до людей і до худібки»*; потім – третю: *«Ліси, вода, повітря чисте, всі душі праведні – всім вам на добро, на пожиток»*. Закінчивши з *«трійцею»*, господарі вибирали в саду найкращі плоди – для освячення.

Дівчата перед Спасом, увечері, збиралися і плели вінки на голову та віночки з колосся на хрест у церкву. Все у церкві, в хаті і на подвір'ї повинно нагадувати про свято врожаю.

Свято Спаса – закінчення хліборобського року – народ дуже шанував. Тому воно оповите численними апокрифічними сказаннями і легендами. В одній з них говориться про подію земного життя Ісуса Христа – його чудового Преображення, яке бачили учні Ісуса. Якось разом із Петром, Іоанном та Яковом Христос піднявся на гору. Тут на мить його обличчя засяяло, мов сонце, а одяг став білий, як сніг. З'явилися пророки Ілля та Мойсей, почали розмовляти з Христом. Світла хмара осяяла їх, і голос із неба промовив: «Це мій син улюблений». Свідчення євангелістів і ця подія стали основою для запровадження свята у IV ст. н.е. для Православної церкви.

Отож, освятивши у церкві дари природи, прийшовши додому, треба сідати за *«спасівський обід»* – розговлятися. Споживають овочі, фрукти, мед, при цьому слід не забувати перехреститися. За обідом дякують Богові за урожай. Освячений вінок лежить посеред столу й аж увечері його підвішують під образами. З цього вінка, як і з торішнього *«дідуха»*, господар має вим'яти трохи зерна і посвятити осіннє насіння, змішати його зі свіжовимолоченим житом.

Спас – це день поминання померлих. За народною міфологією, це третій виступ мерців на світ у весняно-літню пору: вони з'являються на Страсний четвер, на Зелені Свята і на Спаса. Свято Преображення за церковним календарем не таке вже давнє. Воно прийшло в Київську Русь із Візантії разом із християнством.

Але саме на цю астрономічну дату припадає давньоукраїнське свято на честь закінчення жнив – *«обжинки»*. Адже народ наш одвіку хліборобський. І ще в добу родового побуту нашими прасурами був створений культ хліба – він має надзвичайну шану і вважається символом святості, щастя, здоров'я та багатства.

Час жнив розподіляється на три етапи: зажинки, власне жнива і обжинки. До кожного періоду народ створив різноманітні за змістом і характером пісні, що виконувалися на початку роботи, під час збирання врожаю, і, нарешті, – на завершення праці на ниві.

Коли дожинали жито, жінці співали: *«Зажурилися стодоли, що не повнії сторони, сторони ...»* або *«Кружжали женчики, кружжали, жито, пшеницю не вижжали...»*

За дожинковими традиціями, що характерні для багатьох слов'янських народів, був звичай залишати в полі жмуток невижатого збіжжя. Він називався *«Велесовою»* або *«Спасовою бородою»*, а в деяких місцевостях – *«цаповою бородою»*, *«козою»* або *«перепілкою»*. Ще кажуть *«Іллі на бороду»*. Чому саме? Бо у наших предків серед багатьох богів чи не

найшанованішим був бог скотарства, багатства, усілякого достатку – Велес. Йому віддавали шану і подяку за гарний врожай. Припускають, що він був духом предків, тому пізніше став скотарським богом. Із часом, зі зміною світогляду, віри, з прийняттям християнства, давнє українське свято на честь збирання врожаю, хліба, овочів, якими треба було запасатися на зиму, поступово змінювало своє первісне значення, наповнювалося християнським змістом. Бог урожаю перевтілювався на Спаса, «Велесова борода» замінилася «Спасовою» або «Іллевою». Адаже в деяких місцевостях на Іллю починали сіяти озимину.

У зв'язку з освяченням фруктів, овочів – святом садовини, виникають нові обряди і звичаї: не їсти до Спаса яблук, груш, слив тим батькам, у яких померли діти, бо, за біблейською легендою, на тому світі від пресвятої Діви Марії не дістануться їм яблучка, грушки і сливки, а батьки не будуть мати гарного врожаю. Після освячення ця заборона знімалася.

У книзі «Звичаї нашого народу» суть «бороди», за описом Олекси Воропая, правдоподібно пояснюється тим, що вона є останнім притулком польового духа, який у слов'янській міфології уявлявся у вигляді кози. На Волині «борода» так і називається – «коза», що вважається символом родючості. А чому «терепелиця»? Це теж ніби остання схованка для птаха..

Обряд проводився дуже цікаво. Жінки з чотирьох сторін серпами розпушують землю. Стебла заламують на схід сонця, пригинаючи колоски до землі, закручують їх від низу до верху й пов'язують червоною стрічкою. Далі виминають із колосся трохи зерна й сіють його поміж стеблами «бороди», при цьому приказуючи: «Роди, Боже, на всякого долю – бідного і багатого, вдовиці і сироті». Всередину колосся ще кляли хлібину, дрібку солі, ставили жбан із водою. Це щоб у господі не переводився хліб. Подекуди жінці йшли танком навколо «бороди» і приспівували: «Оце тобі, «борода», хліб, сіль та вода». Парубкам казали пролазити через ту «бороду», щоби були багаті, і при цьому добряче пхали їх нижче спини. Після цього жінці кидали через голову назад себе серпа. Якщо він падав гострим кінцем у землю, то наступного року буде врожай, а якщо тупим кінцем або держакком, то це погана прикмета. Так роблять тричі.

Відправляючи обряд з «бородою», люди намагалися повернути землі її плодючу силу. Адаже не випадково існувало повір'я, що сила землі ховається від жниць в останніх стеблах жита і пшениці. Разом із невижатими жмутками залишалася на полі урожайна сила до наступного

року, а коли заламували колосся, вона передавалася землі. Тому й вважалося, що найбільшу силу мають колоски останнього снопа, «квітки», обжинкового вінка – їх зерна завжди намагалися посіяти.

У той же день, коли закінчуються жнива, жінці ходять по полю і збирають колоски, а потім складають їх у «квітку», вінок або невеликий сніп-Рай («дідух»). Другим яскравим обрядовим моментом обжинків був вінок із жита чи пшениці, що символізував щедрий урожай та успішне завершення жнив.

Закосячений маками, волошками, калиною, вінок прикрашав найкращу дівчину – «княгиню» – вправну і гарну собою. Найстарший жнець підперезує її перевеслом із колосся і урочисто кладе їй на голову вінець.

На Поділлі, крім вінка, ще плететься «квітка» – п'ять чи шість невеличких снопиків висотою близько 30 см, сплених разом, що знизу розділяються на три пучки, тому мають гарну опору. Зовні це справді нагадує квітку. Процесія женців на чолі з «княгинєю», у якої на голові вінок, а в руках «квітка», поряд із хлопцем, який ніс останній сніп – Рай, ішла з поля з піснями. Дорогою лунала пісня:

*Зашуміла діброва,
Залящала дорога,
Господареві жінці йдуть,
Золотий вінок несуть.*

Як заходять жінці в село, то чується:

*Наше село веселе,
Ми віночок несемо.
Ми віночок несемо
Не з золота – з яриці,
З одної пшениці.*

Підходячи до двору господаря,
жінці співають:

*Несемо вам полон
Із всіх сторон,
І з гір, і з підгір'я
На господарське подвір'я.
З подвір'я – на стодоли,
Зі стодоли – до комори,
З комори – на низоньку,
В щасливу годиноньку.*

*«Дідух» майстрині Марії Кравчук
с.Туличів Турійського р-ну
Волинської області*

Нарешті, перед хатою господаря виконується пісенне звертання:

*— Вийди, господарю, в цей час,
Викупи вінок у нас,
Дай нам таляр битий
За цей вінок витий.*

або:

*— Відімкни, пане, нові ворота,
Несем віночок з щирого золота.
Ой, зайди, пане, хоч на ганочок,
Ой, викуп, викуп золотий віночок.*

Перед ворітьми господарі радо вітають процесію й запрошують усіх до хати. «Княгиня» здоровить господарів і при цьому говорить: «А дай, Боже, щоб ми на другий рік діждалися жито жати, житопшеницю і всяку яриницю ...». Двоє женців знімають вінок з «княгині» і кладуть на голову господареві. У відповідь господар дякує жінцям, а дівчину – «княгиню» обдаровує грішми і говорить: «Пошли, Боже, щоб і на тебе в церкві щасливо зложили вінець!» Після цього старші жінці передають господарю сніп-Рай, потім квітку-китицю з колосся. На Різдво цей сніп буде «дідухом». Вінок вішають на образах, сніп-Рай ставлять на покуть, а під ним – хліб-сіль, воду та мед чи горілку. Це все чекає на Спаса (колишне свято врожаю) і буде святитися разом із фруктами, городиною та медом-воском.

Слід зазначити, що обряди, про які йде мова, проводяться під час колективної праці, коли обжинки робляться «толокою» – на неї господарі запрошували якомога більше женчиків, щоби було більше щастя на ниві. Цього дня намагалися їм якнайкраще догодити, «щоби вони благословили й накликали добробут». Багатші наймали на обжинки музик. Посадовивши за стіл гостей, частували їх кращими стравами; прислужували їм самі господарі, які, за традицією, за стіл не сідали. Після вечері, у супроводі жнивних пісень, урочисто заносили сніп-Рай до стодоли, де він залишався до Влії – Святої Вечері.

Особливо виділяється в обжинках величальна тематика. Величають господаря, господиню, «бороду», вінок, ниву, женців. Тепер величання сприймається як урочистий, святковий прийом. Але колись, у сиву давнину, кожне вимовлене слово було наповнене магічно-заклинальною силою до природи з проханням допомогти виростити добрий урожай – через побажання здоров'я, добробуту, гарного збіжжя, гараздів сім'ї.

Кажуть, земля стала гірше родити, бо забули заповіти предків, не дотримуємося тих законів народної мудрості й тисячолітнього досвіду, переданого нащадкам від хліборобів-оріїв, стародавніх мешканців Подніпров'я, які з часів Трипільської культури (VII тис. років тому) вирощували високі врожаї пшениці.

Через віки дійшла до нас чиста джерельна вода жнивварської традиції. Її органічний зміст співзвучний і нашому часові. Адже завжди жнива були, є і будуть найбільшою святістю, бо уособлюють в собі не тільки матеріальні статки, а й духовну потребу.

А завершальним акордом обжинкового циклу є величання:

*Вінуємо Вас вінком,
Житнім колоском!
Щоб ви дочекали сіяти і орати,
І женців збирати.
Щоб вам родило стільки кіпок,
Як у небі зірок.
Щоб вам уродило стільки стіжків,
Як у вінку колосків.
Щоб ви були багаті на бджоли і вівці,
На гроші і червінці!
Щастя нам усім при здоров'ї
Хліб спожити та на кращий заробити!
Щоб завжди був величний
Хліб наш пшеничний!*

Волинські женчики

I МІЖНАРОДНИЙ ФЕСТИВАЛЬ
УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ
«БЕРЕГИНЯ»

ВЕЧІР УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

13 ЧЕРВНЯ 1991 р.

Початок о 19 год.

м. Луцьк

ПЕРШИЙ ВІДДІЛ
ВІД РОДУ ДО РОДУ

Фольклор Волині

Вітання учасників вечора.

Пролог. Слово про обереги Волинського Полісся; українського народу.

«На нашій гулиці» – фрагмент вокально-хореографічної композиції на пісні в записах Лесі Українки.

Виконує народний самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Розмай» Луцького педінституту ім. Лесі Українки.

Керівник Леонід Кужелюк.

«Кремповеє колесо» – веснянка. Виконує Тетяна Відник – лауреат радіоконкурсу «Золоті ключі», с. Білин Ковельського району.

«Ой на горі жито» – петрівчана пісня. Виконує фольклорний ансамбль с. Межисить Ратнівського району.

Керівник Ольга Приймачук.

«За річкою, за бистрою Василь сіно косить» – косарська пісня. Виконує Наталка Солдатенко – лауреат радіоконкурсу «Золоті ключі», с. Межисить Ратнівського району.

Косарські пісні. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Оленіно Камінь-Каширського району.

Керівник Марія Босак.

«Ой була в мене мати, мачоха» – сирітська пісня. Виконує Наталка Афанасієва, с. Воегоща Камінь-Каширського району.

«А коло ставочка дівочок рядочок» – купальська пісня. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль «Народна криниця» Турійського районного будинку культури.

Керівник Ольга Антонюк.

«Суди, Боже, до недільки» – ягідна пісня. Виконує фольклорний ансамбль с. Гуща Любомльського району.

Керівник Любов Сахар.

«Білинська полька», «Фурман» – народний марш. Виконують трієсті музики с. Білин Володимир-Волинського району.

Керівник Володимир Біскаль.

«Ой до кінця, женчики, до кінця» – жнивварська пісня. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Дорогиничі Локачинського району.

Керівник Юрій Гранат.

«Ой воли мої, половеїкїї» – родинно-побутова пісня. Виконує Ганна Павляшик – лауреат радіоконкурсу «Золоті ключі», с. Видричі Камінь-Каширського району.

«Соколю, соколю» – волинська народна пісня. Виконує дует у складі Ніни Дашенко та Валентини Лотоцької, Любешівський районний будинок культури.

«Віє вітер, віє буйний» – козацька пісня. Виконує народний самодіяльний чоловічий квітет «Жайвір» Луцького міського будинку культури.

«Оваднівська полька». Виконують трієсті музики с. Овадно Володимир-Волинського району.

Керівник Володимир Маленький.

На I Міжнародному фестивалі українського фольклору «Берегиня». Луцьк, 1991р.

«Коровайниці» – фрагмент традиційного обряду волинського весілля. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Журавичі Ківерцівського району.

Керівник Катерина Гонтар.

«Волинське весілля» – хореографічна композиція. Виконує Заслужений самодіяльний народний ансамбль пісні і танцю України «Колос» Торчинського селищного будинку культури.

Художній керівник – заслужений працівник культури УРСР Олександр Огородник.

Балетмейстер – заслужений працівник культури УРСР Микола Полятикін.

ДРУГИЙ ВІДДІЛ СПАДЩИНА

Фольклор, звичаї, обряди України

ЗЕЛЕНІ СВЯТА.

«Троїцька Неділя» – троїцька пісня. Виконує Уляна Кот – заслужений майстер народної творчості УРСР, с. Крупове Дубровицького району Рівненської області.

Русальні пісні і хороводи. Виконує дитячий фольклорний ансамбль с. Немішаєве Бородянського району Київської області.

Керівник Таїсія Резнік.

ПЕТРІВКА.

«У Петрівку на калині зозуля кувала» – петрівчана пісня.

«На поповій сіножаті» – чумацька пісня. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Меделівка Радомишльського району Житомирської області. Керівник Олександра Кириченко.

«Косив Ваня гречку спілу» – косарська пісня. Виконує фольклорний ансамбль с. Лісове Дубровицького району, Рівненської області. Керівник Федір Грицюк.

«У неділю рано синє море грало» – строкова пісня. Виконує фольклорний ансамбль «Діброва» с. Тишки Лубенського району Полтавської області. Керівник Ольга Олійник.

«Волошин» – бойківський місцевий танок. Виконує дитячий фольклорний ансамбль «Феся» с. Волосянка Сколівського району Львівської області. Керівники Ярослава Сокол, Василь Грицик.

СВЯТО ІВАНА КУПАЛА.

«Наше Купайло з верби, з верби». Фрагмент обряду. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Ярмолинці Гайсинського району Вінницької області. Керівник Любов Підвашецька.

«Ой біда, біда, чужа сторона» – пісня-балада, **«Було літо, було літо»** – рекрутська пісня. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль «Джерело» с. Біла Чемеровецького району Хмельницької області. Солістка Алла Столабаба. Керівник Микола Єремчук.

СВЯТО ПЕТРА І ПАВЛА.

«Вільха». Фрагмент обряду. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль «Вільшина» с. Нижнів Тлумацького району Івано-Франківської області. Керівник Марія Киркуш.

ЖНИВА.

«Туман яром, пшениченька ланом» – зажинкова. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Осокорівка Нововоронцовського району Херсонської області. Керівник Тамара Худяк.

«Обжинкова каша». Фрагмент обряду. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль «Вишуканка» с. Бачкурине Монастирищенського району Черкаської області. Керівник Світлана Лаврик.

ВЕСІЛЛЯ.

«Покривання молоді рантухом». Фрагмент обряду. Виконує фольклорно-етнографічний ансамбль с. Зозулинці Заліщицького району Тернопільської області. Керівник Ярослав Салевич.

«Порційка маленька» – буковинська жартівлива. Виконує фольклорний ансамбль с. Задубрівка Заставнівського району Чернівецької області. Керівник Ольга Потоцька.

«Коли ріжуть барвінок» – обрядові інструментальні мелодії. Виконує фольклорний ансамбль «Розмарія» м. Ужгорода Закарпатської області. Керівники Михайло Керецман, Віктор Шостак.

«Пара за парою» – місцевий танець. Виконує дитячий фольклорний ансамбль «Дзумбалік» с. Дністрове Борщівського району Тернопільської області. Керівник Ганна Чиж-Вальчук.

ТРЕТІЙ ВІДДІЛ

«МИ – ДІТИ УКРАЇНИ»

ВИСТУПАЮТЬ:

вокальний ансамбль «Черемшина», провінція Альберта, Канада;
фольклорний колектив села Хрустове Кам'янського району, Молдова;
квартет «Калина», Югославія;
фольклорний ансамбль «Берегиня», Латвія;
український хор «Буковина», місто Серет, Румунія;
фольклорний колектив Тихославського будинку культури Брестської області, Білорусія;
дитячий фольклорний ансамбль, Польща;
ансамбль Мойсіївського будинку культури Котовського району та ансамбль сестер Колодяжних Миколаївського району Волгоградської області, Росія;
фольклорний гурт Сенюка-Вуйка, Югославія;
фольклорний колектив Ольгінського сільського будинку культури Сергіївського району Північно-Казахстанської області, Казахстан;
фольклорний ансамбль «Євшан», Австралія;
фольклорний ансамбль станиці Ленінградської Краснодарського краю, Росія.

ФІНАЛ

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ.

Виконують фольклорні ансамблі; з Кубані, с. Новов'язівське Павлоградського району Дніпропетровської області; «Геройські козаки» с. Геройське Сакського району Кримської області. Керівники: Анатолій Литвіченко, Іван Кривенко.

«Гей, по морю синьому» – історична пісня.

Виконує фольклорний театр «Берегиня», м. Київ. Керівник Микола Буравський.

СТРІЛЕЦЬКІ ПАТРІОТИЧНІ ПІСНІ:

«Повіяв вітер степовий» – слова і музика народні.

С. ЧАРНЕЦЬКИЙ, сл. народні: «**Ой, у лузі червона калина**».

К. ТРІЛЬОВСЬКИЙ (К. ОБУХ). «**Гей там, на горі, Січ іде**».

Виконують ансамблі: «Аркан», м. Надвірна Івано-Франківської області, солісти Любов Орел – заслужений працівник культури УРСР і Сергій Орел; «Криниченька» с. Бучине Бродівського району Львівської області; «Золоте зерно» м. Українка Київської області. Керівники Наталя Ковальчук, Раїса Назаренко – заслужений працівник культури УРСР.

«**Про благодатну долю України**» – пісня-псалм.

Виконує ансамбль «Любисток», м. Київ. Керівник Ніна Левицька.

М. ВЕРБИЦЬКИЙ, сл. П. ЧУБИНСЬКОГО. «**Ще не вмерла Україна**».

Виконують усі учасники концерту.

ПРОГРАМУ ПІДГОТУВАЛИ:

Режисери: **Леонід Михайловський**, **Микола Приймак** (м. Луцьк); **Юрій Теренчук**, **Ольга Рутковська** (м. Київ).

Ведучі: **Галина Кажан** (м. Луцьк), **Христина Стебельська** (м. Івано-Франківськ).

Консультанти-фольклористи: **Олександр Правдюк**, доктор мистецтвознавства (м. Київ),

Галина Павловська (м. Луцьк).

Музичні керівники: **Леонід Кужелюк** (м. Луцьк), **Микола Буравський** (м. Київ).

Художник по світлу – **Богдан Третяк**.

Зав. постановочною частиною – **Леонід Михайловський**.

Машиніст сцени – **Олександр Скоп**.

Організатори виставки-продажу виробів народних майстрів і програми у фойє: **Людмила Гура**,

Катерина Дунай (м. Київ), **Петро Клекоцюк** (м. Луцьк).

СПОНСОР – РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«УКРАЇНСЬКА БІРЖА».

ЗАБУТІ СВЯТА ВЕРЕСНЯ

На зміну чарівному поетичному літу приходить щедра своїми дарами осінь. Перший її місяць – вересень – поступово вбирається у розкішні багряно-золоті шати, оповиті сріблястим павутинням бабиного літа. Ця пора року дуже цікава з точки зору етнографії, адже вона надзвичайно багата на своєрідні звичаї, фольклор, що відбивають культуру й світогляд українців. Протягом трьох осінніх місяців, коли вже зібрано врожай і у сільських жителів з'явився час для відпочинку, в давнину відбувалося понад 30 великих та малих народних свят, проводилося безліч обрядів. З часом більшість із них християнізувалися, тому важко визначити, які з них до якої доби належать. Окремі фрагменти стародавніх обрядів з часом відірвалися від свого коріння і злилися з пізнішими витворами. Чимало їх забуто, зникло або стало інакше називатися. До нас, на жаль, дійшло небагато яскравих осінніх свят, та й ті – у дуже зміненому вигляді, які й сьогодні продовжують втрачати свій глибинний зміст і первинну красу.

Відродити й повернути у побут їх навряд чи вдасться. Та й чи потрібно це наступним поколінням? А от знати свою минувшину необхідно – і не тільки фахівцям, а й кожному культурному громадянину України. І шанувати набуте предками. Познайомимося лише з кількома забутими святами і звичаями вересня: «Весілля Свічки», похід дівчат у луг чи гай по калину і «Рода-Рожаниць».

Етнограф Вадим Мицук з м. Тальне на вечорі «Весілля Свічки». Київ, 1995 р.

«ВЕСІЛЛЯ СВІЧКИ»
(опис і фрагменти свята)

*Ой, прийшли ж ніченьки довгенькі,
Посвіти ж нам, коминку біленький.
Ми ж тебе квітами убрали,
Барвіночком-рутою оперезали...
Ми ж тебе будемо женити,
Горілочку, мед-пиво пити.
Світи ж нам, коминку, ясенько,
Пробуджуй челядоньку раненько.
Шити, прясти, ткати молодим,
А подарунки збирати старим.*

«Весілля Свічки» – свято на честь осіннього Сонця, коли відзначається перехід від літа до осені (за новим стилем – це 14 вересня). А за церковним календарем цього дня відзначається свято Симеона-Стопника, і до нього прив'язується ціла низка народних прикмет. У цей час Сонце виходить із сузір'я Діви, поступово зменшується його тепло, осінь вступає в свої права. Зустрічали її, за звичаєм, урочисто й велично, піснями і танцями, різноманітними діями:

*Вже осінь поблизу,
Вже сонце донизу.
Ой треба нам, треба
Світлонька із неба...*

Слід було чимось підсилити світло, тому народна мудрість і фантазія за символічний вогонь, прообраз Сонця й обрала магічний амулет – свічку. Зрозуміло, чому її так шанує церква при всіх богослужіннях, чому є стрітенські «громничні», хрестильні, поминальні та інші свічки. Отже, не випадково з'явилася і **Свято Свічки**, яке за тривалістю, піснями і танцювальними мелодіями, деякими діями, споріднене з народним весіллям, що традиційно проводилося впродовж семи днів, тобто стільки, скільки творився світ.

Народ вшановував світло дня, ту рівновагу, яка наставала в природі між днем й ніччю. Світло уособлювалося у свічці, яка несе часточку тепла небесного, осяває людські оселі та душі. Вже від 22 вересня світло Сонця втрачало свою інтенсивність і його в кожній оселі підсилювати вогні свічки, *посвіта* (каганця) або *комина*:

*Ой осінки, свашечки, осінки,
Треба для комина та й жінки,
А для свічечки чоловіка
Й щасливого усім віка...—*

співали жінки, переходячи від однієї оселі до іншої й цілий тиждень проводячи різноманітні обряди.

Цікавий опис свята з уст етнолога Софії Терещенкової подав видатний учений Агатангел Кримський у своїй праці *«Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»*. То ж познайомимо читачів з фрагментами цього унікального дослідження (яке, на жаль, в Україні з 1928 року не перевидавалося), зокрема, у розділі: *«Осінь в її повірках та звичаях од вересня (сентября) -- до пилипчаних запуст»*.

Вересень (сентябрь): 1 вересня – Симона Стівника – «каганця (свічку) женять».

«... Як давніш, то на Симона трохи не в кожній хаті «женили каганця». Рано було походяться в хатах гості, засвітають каганця, завітчають квітами й поставлять на столі. Потім гості сідають за стіл і провадять усе так, як на весіллі. Другого дня запрошують в іншу хату і переносять каганця, а каганець горить увесь час. Отак-то женять каганця цілий тиждень, переносячи його з одної хати до другої.

То так у нас по селах. А в Звеногородці – то там «женили Свічку», а не каганця. Так само стояла на столі свічка завітчана, і кожного дня переносили її до іншої хати. Тільки ж останніми роками дуже мало додержуються в Звеногородці такого звичаю. Тепер воно виводиться, і «женять Свічку» хіба деякі шевці, кравці, кожухарі».

Досконала природна драматургія, оригінальні дієства, неповторний колорит українського побуту аж просяться, щоб це самобутнє свято було показане широкому загалу (на противагу надуманим театралізованим видовищам, які не мають нічого спільного з народними традиціями, а тільки перекручують і нівечать їх).

І знайшлися такі ентузіасти у місті Гальне, на Черкащини, в серці Тарасового краю, які спромоглися на важку працю по відродженню із небуття стародавніх народних свят. По-своєму побачили і відтворили **«Весілля Свічки»** у його образно-символічних дієствах-піснях учасники фольклорно-етнографічного гурту «Оріяни» місцевого будівельно-економічного коледжу. Реконструкцію цього відомого ще з часів Трипільської культури ритуалу здійснив Вадим Федорович Мицик, директор музею історії хліборобства, археолог, етнолог і журналіст.

Хто ж такі «оріяни»? Це сини прапредка Орія, діти землі й світла, орачі й співомовці. Це трударі і хлібороби, які люблять рідну землю, свій народ, його культуру.

Великим успіхом користувалися у столиці народознавчі вечори за участю гурту «Оріяни». Тож пропонуємо читачам завітати до затишного залу Київського міського Будинку вчителя на просвітянське свято **«Весілля Свічки»**.

– *Щиро просимо, люди добрі, до хати, до гурту. Хоч скільки вас є, будете гостями дорогими.*

– *Ми до вас не порожні, а зновні прийшли,* – каже молодиця, показуючи барвінок у фартусі:

*З гори та в долину
По червону калину,
По хрещатий барвіночок
Свічечці на віночок,
По зелене зілля
Свічечці на весілля.*

З гільцем наперед виступає чоловік. На деревці дзвоники, яблучка, гарні квіти, барвисті стрічки.

– *Позолотить, свате, вершечок нашому гільчку. Хай же квітка на гільці сяє, як сонечко в небі. З отим гільцем будемо ходити від хати до хати і Свічку шанувати. Куди не прийдемо, там на воротях будемо ставити, щоб усі бачили, що тут справляють **«Весілля Свічки»**.*

Тим часом жінки замішують тісто, готують коровай, скачують на столі велику Свічку, наряджають її, як молоду, до шлюбу:

– *Тепер давайте,* – говорить молодиця, – *гарно приберемо її, барвінком обв'ясемо, стрічечками обв'яжемо, калиною обтикаємо.* Жінки стають колом навколо Свічки і співають:

*Ой сиділа горличка на пеньку, на пеньку,
Гарная свічечка у вінку, у вінку.
Гарная свічечка у вінку,
Славнії свашечки у танку.*

Чоловіки викрешують вогонь і запалюють Свічку, яка горітиме аж до весни – у будні й свята – доповнюватиме світло Сонця, як той посланець вогню небесного.

– *Ну й славна Свічка, яскраво горить! Не раз вона звеселить нашу оселю.*

– *З такою Свічкою до кого в гості підемо, в того її світло буде найдорощчим гостем.*

– *Від хатнього порогу освітлюй нам , Свічко, дорогу!*

Музики заграли похідної і весь свічковий похід рушив вулицею. Попереду чоловік несе велику Свічку, поруч старости, обв'язані рушниками, далі йдуть свахи із свічечками, музики. З вітанням заходять до кожної хати, ставлять Свічку на почесному місці, вшановують її піснями, а господарів гарно віншують:

*Ой сяяла Свічечка, сяяла,
Як у віночку та й стояла,
Ой на столі, на престоли,
Подай, Боже, щастя й долі.*

– *Хоч як би дні коротшали, а світло у хаті хай не вгасає!*

– *Гори, Свічко, на столі, на престоли, в кімнаті і в хаті. Додавай нам світла ясного і тепла красного!*

Від Свічки старший сват запалює меншу свічку і передає її господарю.

– *До ваших рук, шановний свате, передаємо це світло. Хай воно освітлює ваші будні і свята, вашу хату і родину! Несіть його впевнено і мужньо, бо це заповіт предків і світло душі нашої.*

Ці святі слова були урочисто проголошені зі сцени Національного Палацу «Україна» під час II Всесвітнього форуму українців на святковому концерті «Повнозерний вінок» 23 серпня 1997 р., на якому було показано фрагмент дійства.

Фольклорний гурт «Оріяни» та їхні обрядові вистави відомі в Україні. Відтоді про ентузіастів з Черкащини та відроджене ними самобутнє свято «**Весілля Свічки**» дізналися і в далеких краях, де тільки проживають українці. З собою повезли вони за моря-океани тепло рідної землі, неугасимий вогонь Свічки, прадавній символ Сонця, і неповторну пісню, рівної якій немає у цілому світі.

Похід дівчат у луг чи гай по калину

До прекрасних давньоукраїнських, тепер, на жаль, забутих передвесільних звичаїв належить похід дівчат по калину, що проводився між Першою і Другою Пречистими, а саме – з кінця серпня до 20-х чисел вересня, тобто напередодні теж втраченого свята Рода-Рожаниць.

...Святково одягнені дівчата, у вінках, збиралися гуртами і йшли по калину на луг чи у ліс. Цей похід був дуже урочистий і веселий, супроводжувався співами, іграми, хороводами – туди й назад. З

дівчатами йшли також діти-підлітки 9-14 років – як хлопчики, так і дівчатка.

Прийшовши на луг чи до лісу, дівчата знаходили перший кущ калини-«первака», співали та водили навколо нього хороводи, проводили ігри. Потім сідали навколо куща і всі разом полуднували. А набирали з собою дівчата чимало смачної святочної їжі, якою пригощали й дітей, що були з ними. За їжею та під час ігор лунали жарти, загадки та співи любовного змісту із загадуванням імен своїх хлопців. До цього часу калини ніхто не ламав. Закінчивши частування, дівчата з усіх боків «нападали» на цей кущ. Кожна дівчина з першої зламаної гілки клала дві ягідки до рота, промовляючи чарівні слова про кохання та свого обранця.

Обламавши перший кущ, водили хороводи зі співами та з пучками калини в руках, підймаючи їх догори, опускаючи донизу, прикладали до обличчя, перекладали з однієї руки в іншу. Знову жартували, знову проводили веселі забави, фарбували одна одну ягодами. По закінченні тут же вплітали гілочки калини в свої вінки, оздоблювали нею коси. Додому поверталися у веселому настрої, з піснями і хороводами.

Під вечір хлопці виходили зустрічати дівчат. Вони робили засідку і, коли дівчата підходили, вискакували з неї, намагалися відняти пучки калини, фарбували дівчат ягодами, а дівчата – хлопців. У село входили гучною юрбою, усі нафарбовані, наче загримовані. Інколи й парубочі сорочки були червоними. Всі потішалися з цієї забави.

Кожну дівчину з калиною вдома зустрічала мати – на своєму подвір'ї чи у воротях, брала з її рук китицю й примовляла: *«Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця! А ти, калино, будь гожою на коровай, гільце, квітки весільні та хрестинні, на здоров'я людям, на добро нашому двору...»*.

Цим звичаєм дівчата символічно «повідомляли» про своє повноліття, готовність до шлюбу. Калина – уособлення жіночої плідності. Присутність дітей ритуально необхідна як продовження роду, а гостинці дітям (бублики, горішки, цукерки, яблука) – дівоча пожертва богиням Рожаницям.

СВЯТО РОДА-РОЖАНИЦЬ

І на небі, й на землі
Та й гарная вість,
Що в нашої Марусечки
Та синок єсть.
Ой спасибі тому ковалю,
Що сковав дитину
Під сію годину.
І ковав, і хотів,
І куючи, не впотів,
І ніжками не тупав,
І в рученьки не хукав –
І добро, і тепло
Добувати було.

(Записано П. Чубинським на Київщині)

Серед багатьох осінніх свят виділяються суто жіночі, так звані «осенини» або «осінки». Пізніше вони тісно переплелися з християнськими, якими церква вшановувала святих жінок-великомучениць, найперше Богородицю – на Другу Пречисту і Покрову. Наприклад, св. Варвара – покровителька теслярів, мулярів, ремісників та захисниця заміжніх жінок, св. Катерина – оберігає дівочу чистоту (раніше цього дня відзначали Свято Дівочої Долі).

Ще в дохристиянські часи, в останню п'ятницю жовтня, проводили день *Мокоші* – покровительки здоров'я родини, жіночого рукоділля, цілительки, берегині домашнього вогнища. Приносять їй у жертву прядиво, полотно, а наступного дня починають великі роботи (ткання, вишивання, пошиття одягу тощо). У п'ятницю взагалі забороняється працювати голкою та ножицями, веретенем, бо в цей день, за повір'ям, душі покійних родичів відвідують свій рід, але пряха їх не бачить (за Г. Лозко). У цей день християнська церква вшановує св. Параскеву, і свято на її честь називається Параскеви-П'ятниці.

В прадавній українській культурі особа жінки домінує над чоловіком. Вона – охоронець родинного вогнища, мати і вихователька дітей; продовжує рід людський, формує духовний світ майбутнього покоління.

Образ жінки стоїть у центрі весняно-літньої й осінньої календарної обрядовості, народної поезії та фольклору. Чи не тому дослідники

налічують кілька мільйонів народних пісень різних жанрів, почесне місце у яких займає мати, жінка-трудівниця, її клопоти і турботи (за Є.Товстухою).

Чи не найцікавішим у осінньому календарі жіночих свят є день Рода-Рожаниць, що християнською церквою пов'язується з 21 вересня, на Другу Пречисту. За старим стилем 8 і 9 вересня наші пращури проводили свято Рода – духу предків, покровителя родини, хати, родоначальника життя. Його супроводжували жіночі божества Рожаниці – мати й дочка, які були поєднані з зірками. Вважалося, що кожна людина при народженні отримує свою зірку, що згасає, коли та помирає.

«Рожаниця оберігала вагітну від злого слова, лихого ока, злих духів як вдень, так і вночі, додавала змореній майбутній матері сил, терпіння, душевної рівноваги і снаги, щоб народити здорову, доношену дитину. Це божество пильнувало також здоров'я і душу породіллі, її родини, оселі. Отже, глибока повага до своїх пращурів, батьків, особливо матері, була закладена в матрицях спадковості наших далеких предків ще за сивої-сивої давнини» – пише лікар-фітотерапевт Євген Товстуха у своїй книзі: **Українська народна медицина**. – К.: Рось, 1994.

Митрополит Іларіон у своєму, згаданому вище творі «Дохристиянські вірування українського народу» відзначає: *«Рожаниці – це богині людської долі, як грецькі Мойри чи латинські Парки, це феї, що появляються при народженні дітей. У нас Рожаниці святкували на Різдво Богородиці. Справляли це свято так, що справляли трапезу з круничного хліба, сира й добровонного вина, тили, іли і співали Тропаря Різдва Богородиці»*.

Свята на честь Рода і Рожаниць відзначалися навіть у ранніх християнських храмах, куди люди приносили жертвні страви у вигляді хліба, меду, каші (куті). Так, у Софії Київській, у перші роки її існування, збиралися язичники на свої стародавні свята. Пізніше це стурбувало священників, і відправи суворо заборонялися.

Найдавніші зображення Рода і Рожаниць знаходять археологи – це невеличкі скульптурки у вигляді пари (як близнюки), що вважалося ознакою найвищої святості і плодючості – їх, вірогідно, мало кожне подружжя.

У нашого народу є багаті традиції, пов'язані з народженням дитини. Поява на світ нового члена сім'ї споконвіку для всієї родини є великою подією і відповідно супроводжувалася різноманітними обрядами. Їх хранителькою була народна акушерка – баба-повитуха (баба-бранка, баба-пупорізка), яка не лише допомагала породіллі, а й

виконувала різноманітні функції ритуального характеру. Ще за часів Трипільської культури ці жінки вважалися жрицями язичницького культу, тобто посередницями між людьми і міфічними істотами-Рожаницями, а пізніше – між родиною і церквою. Вони полегшували пологи, допомагали новонародженим, вводили дитину в рід, навчали молодих батьків, як доглядати маля.

І сьогодні родильні звичаї, об'єднані у кількадечний обряд, що супроводжуються прекрасними піснями, зберігають давні традиції, і так само, як в усі часи, вводять дитину в життя, в родину, прилучають до своєї сім'ї. Недарма і в пісні співається: *«Да нема древа ряснішого над калину. Да нема роду ріднішого над дитину»*.

На вечорі «Щоб було дитя щасливе...». Київ, 1995 р.

В одному з фольклорних вечорів, що проводився у 90-х роках мин. стол. у Київському міському Будинку вчителя, брала участь справжня баба-повитуха Ганна Филімонівна Коваль – керівник фольклорно-етнографічного гурту «Брикса» села Бохоники Вінницького району Вінницької області. У програмі *«Щоб було дитя щасливе, щоб було дитя вродливе»* відтворені обрядові дійства: *Родини. Хрестини. Похрестини. Потретини*, що й дотепер частково збереглися на Поділлі.

...Вийшла на сцену маленька, сива жіночка в українському вбранні, яка прийняла на свої натружені руки на той час більше як 200 немовлят. Бігли до Ганни Филімонівни і з навколишніх сіл, клали хлібину на рушник (коли хотіли, щоб народився хлопчик), чи на хустку, коли чекали на донечку. Можна сказати, півсела навчилося у цієї справжньої Берегині роду людського давнім народним звичаям: і як очищати породіллю, і що при цьому примовляти, і яких пісень коліскових співати...

Скільки народної мудрості було в тих наставляннях та наученнях: *«при вагітній не можна лихословити та сваритися; вагітну жінку слід всіляко оберігати. Якщо жінка, яка чекає дитину, щось просить, ні в якому разі їй не можна відмовити, інакше миші погризуть збіжжя; красти – боронь, Боже, – у дитини буде родима пляма у вигляді того, що взяла без дозволу. Шість тижнів не виходити нікуди, дитини не показувати, щоб ніхто не зурочив. А якщо й виходити, то шпильку свячену слід носити від пристріту. Та не згубити сповивача, стрічки, мотузки – того, чим зав'язували дитину, бо на весь вік можна залишитися одинокою».* Такі мудрі життєві настанови почули присутні від простої сільської жінки.

Родини. Хрестини. Похрестини. Потретини

Багато цікавих звичаїв нагадали того незабутнього вечора, любовно організованого Всеукраїнським товариством «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Українським державним центром культурних ініціатив з допомогою Вінницького обласного управління культури (консультант – кандидат історичних наук Світлана Творун). Було показано, як проводяться перші обрядові відвідини молодої матері. Молодиці приносять дарунки: бублики, печене м'ясо, яйця, варені яблука. Як зайшли, говорять: *«Помагай, Бог! Як вас тут Бог милує? Чи живі, здорові?»*. *Породілля* відповідає: *«Тільки осталися живі, жиру нема»*. *«Нехай вже на синах та на дочках виростає жир. На тобі гостинця та закладай бочки, де були сини й дочки»*. Гостей запрошують сідати, пригощають, після чого вони розходяться. А ще співають:

Молодій мамі кинемо по таляру.

Хай росте дитя родині

На честь і славу.

Хрестини раніше намагалися зробити у день народження, оскільки, за звичаєм, до цього матері не можна годувати дитину. Крижмо, у яке загортають немовля, має бути чистеньке, біленьке, *«тільки не з квіточками, бо буде лице цяточками»*. Головними дійовими особами обряду є кум і кума (або кілька кумів). Якщо якась пара – неодружені парубок і дівка, їм дарували по два калачі і дві квітки, щоб швидше були в парі. Баба-повитуха, викупавши дитину, сповиває її і кладе туди шматочок хліба, сіль, вугілля, глину з печі – печину, та залізну невелику річ. При цьому навчає куму робити те саме, і коли хтось із поганим оком на дорозі зустрічається, слід приказувати: *«Сіль тобі в*

очі, печина тобі в зуби, залізьяка на груди!»). На покуті баба стелить кожух і кладе на нього дитину. Кума в цей час бере зі столу цілушку від хліба, кладе в пазуху і ніби до себе говорить: «Щоб на все добре було». Після цього кожух з дитиною кладуть на вишиту подушку і з чотирьох кінців батьки і куми піднімають його, тричі приказуючи: «На щастя, на здоров'я, на многії літа!». Нарешті баба передає дитину кумові, говорячи (тричі): «Даю вам народжене, принесіть хрещене». Далі кум віддає дитину кумі (якщо хлопчик, то на порозі, якщо дівчинка – через гребінь). І несуть її так само – відповідно до статі, ступаючи з правої ноги. Прийшовши з церкви, гості несуть багато їжі й подарунків. Обов'язково приносять хліб. Вшановують дитину, батьків, бабу-повитуху:

*Ой ми вчора на родинах були,
А сьогодні на хрестини прийшли.
А ми прийшли з божого дому,
Принесли дитину додому.
Дитина хрещена,
Через куми принесена.*

Баба, в свою чергу, кожному з присутніх дарує «квітку» (букетик з колосків жита, квітів, калини, барвінку), щоб дитині життя було здоровим, щасливим, гарним і з рідною землею пов'язаним; ні в чому щоб вона не мала потреби, як той, хто завжди має хліб. Здійснюючи ритуал, баба приказує: «Даю вам «квітку», щоб добре жилося, щоб наша дитина була велична, як квітка на хрестинах; скільки квіточок, щоб стільки було діточок». «Квітку» з хрестин кожний обов'язково мав принести додому.

*Панове-гості, та собі погадайте,
За «квітки» хоч по грошу кидайте...*

На тарілочку кидали золоті та мідні гроші (а на вечорі в Будинку вчителя – паперові), приймаючи ще й калача. А наступного дня, на похрестинах, везли бабу в шинок «віяти» її гроші: мідяки – на горілочку, золоті – на закусточку. Про це також є пісня:

*Запрягайте, запрягайте
Да шістнадцять пар волів,
Да повезем бабусеньку у пиво...*

Третього дня – на потретини – гуляли за рахунок кума, який усіх частував горілкою, «щоб не били дитини на вулиці» і «щоб у неї не кидали каміння»...

*Да чотирнадцять пар волів,
Да повезем пана-кума у пиво.
Запрягайте да дванадцять пар волів,
Да повезем пані-куму у пиво...*

У творчій спадщині видатного вченого-етнографа Павла Чубинського є цікавий опис родильних і хрестильних звичаїв. Вони включені у збірку його праць під назвою «Мудрість віків». – К.: Мистецтво, 1995. – Книги 1 і 2.

Обряд «зливки» здійснюється або на другий день «хрестин», разом з похрестинами, або ж похрестини на другий, а «зливки» на третій день. Обидві ці святкові дії, поєднані разом, проводяться таким чином: вранці баба приносить непочатої води (такої, котрої ніхто не пив і не брав), кладе в ночви «навхрест» (тобто хрестоподібно) калини, гвоздики, вівса, любистку, рути, барвінку і взагалі всілякого «зілля», ставить посеред хати, і породілля зливає бабі воду на руки над ночвами, приказуючи: «*Ти, мені, бабусю, очищала душу, а я тобі очищаю руки*». Баба відповідає: «*Нехай тобі, онучко, Бог простить гріхи*». Зливання повторюється три рази. Потім породілля б'є три поклони: «*Прости мене, Господи, і ви, старі люди*». У відповідь: «*Нехай тебе Бог прощас*». Тоді породілля дає бабі сім пирогів і намітку (цей подарунок називається «*пулець*»). З корита воду зливають у горщик, і якщо дитина хворіє «жовтяницею» (жовтухою), то з цієї води роблять для нього купіль.

Є деякі відмінності у проведенні «зливки» у різних місцевостях. Трохи інакше його показувала і Ганна Филімонівна. Схожий на подільський варіант записав в одному з сіл Чернігівщини етнограф і фольклорист Опанас Маркович: «...*Да баба візьме, породіллю поставить долі, да із того горшка да і лє їй воду ту, що із вербою, на руки, то вона й помис; да тогді так, у праву руку й налє води, – то вона і пустить так – по ліктію, а другу руку піддержує так, щоб бігла вода; да тую воду, що біжить по руці, да вже у рот хапа та й п'є ту воду. І на другу руку так же. Аж тричі пускає воду на обидві руки. А тогді дасть породіллі тую воду, то породілля вже бабі лє на руки, а баба мис; да й баба так само пускає воду по руках, да їй (породіллі) дає воду ту пити із рук. Тогді вже баба візьме да горщик поставить з*

водою, ту воду поставить. Як хлопчик, то породілля правою ногою на сокирі стоятиме, а як – дівчина, дак на гребені да голку додолу». (Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К.: Наукова думка, 1983).

Народилася дитина. Засвітилася нова зоря. Свято не тільки для батьків, а й для всієї родини, роду і народу.

Піклуючись про духовне відродження, не слід забувати про головне – відродження генофонду нації, адже в Україні статистичні дані народжуваності свідчать не на користь держави. Отже, насамперед, варто приділити увагу родині та родинному вихованню. Бо сім'я – це святиня людського духу, заповіт і заповідник народних чеснот, вихователька поколінь, що підростають.

Сьогодні, у часи економічної, політичної і духовної кризи, люди, втомившись від всіляких негараздів, усе більше починають повертатися до народних витоків, до неписаних законів народної педагогіки, вивіреної тисячолітнім досвідом наших предків, до відновлення традицій української родинно-побутової культури, втраченої останнім часом.

І хочеться вклонитися тим жінкам-трудівницям, які зуміли зберегти багатство творчої душі народу – багатоголосну пісню, розкішні вишивки, обрядові дійства, звичасву мудрість – все, що залишили нам у спадок минулі покоління.

*У полі калина,
У полі червона
Хорошенько цвіте.
Ой, роду наш красний,
Роду наш прекрасний!
Не цураймося,
Признаваймося –
Небагацько нас є.*

*Обряд хрестин у селі Ревне Кіцманського району Чернівецької області
Керівник Марія Яворська*

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА»
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР
КУЛЬТУРНИХ ІНІЦІАТИВ
КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ БУДИНОК ВЧИТЕЛЯ
ВІННИЦЬКЕ ОБЛАСНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
ВІННИЦЬКИЙ РАЙОННИЙ ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ

29 вересня 1995 року
о 16 год.

Київський міський Будинок вчителя
концертний зал

ПРОГРАМА

фольклорне-етнографічного вечора
«ЩОБ БУЛО ДИТЯ ЩАСЛИВЕ,
ЩОБ БУЛО ДИТЯ ВРОДЛИВЕ»
(з циклу свят на пошану Рода і Рожаниць)

Обряди з Поділля

Пролог. Род і Рожаниці – Боги наших пращурів.

Вадим Мицик, етнограф, директор Тальнівського музею історії хліборобства Черкаської області.

Еліма-Зоряна Бортничук, зав. відділом культури Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Фольклорний гурт «Дай, Боже» дитячої музичної школи №3 ім. В. Косенка м. Києва, лауреат Міжнародних фестивалів фольклору і Міжнародного фонду Святої Марії, художній керівник –

Ольга Мельник.

І. Народилося дитяtko

Перше обрядове відвідування молодої матері. Родильні звичаї, народні обереги, магичні дії, заборони щодо породіллі і новонародженого.

Молодій мамі
Кинемо по талюру.
Хай росте дитя родині
На честь і славу.

II. Колискові пісні, забавлянки, замовляння

Колисонько, колисонько,
Колиши нам дитиноньку,
А щоб спало, не плакало,
А щоб росло, не боліло
Ні головка, ні все тіло.

III. Ой ми вчора на родинях були, а сьогодні на хрестини прийшли

А ми прийшли з Божого дому,
Принесли дитину додому.
Дитина хрещена,
Через куми принесена .

IV. Просимо на «квіточку»

Святкова трапеза, обдарування і частування кумів та присутніх гостей.

Панове гості, та собі погадайте,
За «квітки» хоч по грошу кидайте.

V. Якби не та кума і не ця дитина, не була б нині у кума гостина

Обрядові дії та пісні, пов'язані з похрестинами і потретинами.

Ой щоби наш кумасенько
Та здоров був, був.
Ой що він нам похресника
Та й роздобув .

Показують жителі села Бохоники Вінницького району Вінницької області – учасники фольклорно-етнографічного гурту «Брикса», лауреати Всеукраїнського огляду-конкурсу «Роде наш красний». Художній керівник – Ганна Коваль. Консультант-етнограф – Світлана Творун, заступник начальника Вінницького обласного управління культури, кандидат історичних наук.

Фінал. Від роду до роду – і рідня велика

Саме час і година –
Зібралася вся родина.
Велика в нас родина,
Ще й добре поробила .

Участь беруть фольклорні колективи – учасники народознавчих вечорів, проведених протягом року Товариством «Просвіта» і Центром культурних ініціатив; організатори і спонсори; гості – письменники, журналісти, фольклористи, представниці жіночих громад.

Вечір готували:

Ольга Рутковська – художній керівник програми, *Наталія Гржибовська, Валентина Стрілець* (Український державний центр культурних ініціатив).

Еліма-Зоряна Бортничук (Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка).

Ганна Коваль, Світлана Творун, Володимир Мазур, Надія Колесник (Вінницька область).

Олена Розицька (Київський міський Будинок вчителя).

Ольга Мельник (дитяча музична школа №3 м. Києва).

Наталія Рябчук, заслужений працівник культури України, *Оксана Кириченко* (УТ)

Вікторія Валькова (Інститут підвищення кваліфікації працівників культури).

У фойє:

На допомогу організаторам фольклорних заходів виставка методичних матеріалів «Мати і дитина».

До річниці проведення народознавчих вечорів виставочний стенд «Відроджуймо разом».

Продаж етнографічної літератури, виробів народних майстрів.

Спонсори:

Акціонерне товариство «Обереги», Інститут підвищення кваліфікації працівників культури Міністерства культури України

Газети: «Слово Просвіти», «Освіта», «Вечірній Київ», «Говорить і показує Україна», «Вісті з України».

ТРАДИЦІЙНЕ УКРАЇНСЬКЕ ДОЗВІЛЛЯ
«ОЙ ДАЙ, БОЖЕ, ВЕЧІР, ЩОБ ПОВЕЧОРИЛО,
ЩОБ МОЄ СЕРДЕНЬКО ТА Й РОЗВЕСЕЛІЛО»

Що таке справжні народні вечорниці? Як вони проходили колись і чим відрізнялися від досвіток, які були норми поведінки у цих своєрідних молодіжних клубах, хто мав право брати участь у вечорницях і кого на них не пускали, яких пісень співали і в які ігри та забави грали, як молодь у давнину розумно проводила дозвілля, під час якого поряд із розвагами встигала і гарно попрацювати й вибрати собі судженого – про це йтиме мова у статті.

Та почнемо нашу розповідь із цікавого осіннього свята – Кузьми й Дем'яна, яке припадає на 14 листопада за новим стилем. За давнім українським повір'ям, вони були ковалями, але за свою працю ні в кого грошей не брали. До цього дня наймалися у строк, тобто йшли у найми. А ще – закладали сушити на насіння цибулю, бо казали: *«Як скує Кузьма-Дем'ян, то до зими не розкує»*.

Ось як пояснює значення цього незвичайного дня канадський етнограф Степан Килимник (родом з Вінниччини) у 5-му томі своєї праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні»: *«У цей день господарі й господині ворожать і «відганяють мороз». У народі було вірування, що існували святі, які, так би мовити, завідували морозом, завірюхою, заметіллю. Вони були опікунами господарства. З прийняттям християнства ці функції перейшли до святих православної церкви Кузьми й Дем'яна. Тому й зверталися вранці до «безморозних» із проханням захистити людей і худобу від раннього морозу, щоб він не наробив лиха.*

Також востаннє зустрічали череду, бо в давнину пасли худобу на вигонах лише до Кузьми й Дем'яна. Тоді все село урочисто зустрічало пастуха та череду з поля. Господині дарували їм хліб-сіль на рушнику, на голову одягали вінка. Своїх корівок і кіз чи овець зустрічали у воротах, кропили свяченою на Юрія водою, давали кожній худібці трохи хліба і води, а потім свяченою вербою, якою у травні виганяли пастися на луки, тепер заганяли у хлів чи кошару. Пастуха урочисто підстригали, бо до цього дня від Юрія він не мав права стригтися, щоб не хворіла худоба, вівці – не губили вовну, а корови – гарно телилися. Увечері вся громада вишановувала свого пастуха, усіх чередників і підпасичів, обдаровувала їх хлібом й різними речами. Жінки варили спільну вечерю, дякували за дбайливий догляд, за ласкаве поводження з худібкою».

Ще один цікавий звичай дійшов до нас із сивої давнини – від цієї пори робилася перша дівоча складка курми і проводилися перші дівочі вечорниці. Правда, деякі етнографи свідчать, що вечорниці починалися відразу після Семена, тобто з половини вересня або після Покрови, але це було не скрізь, бо в господарстві лишається ще чимало роботи і на вечір, і на ранок, так що було не до гулянь. Але з настанням перших холодів, довгих темних вечорів, коли вже закінчилася «вулиця» і на неї ніхто не ходив (бо урочисто розпрощалися з цією формою молодіжного дозвілля у весняно-літній період), починалася підготовка до вечорниць. З нетерпінням чекали того моменту, коли молодь знову збереться до купи, але тепер уже в теплій, затишній хаті, де можна досхочу поспілкуватися, розважитися, а кому настав час, то й підібрати пару.

Дівчата заздалегідь підшукали собі хату. Це, як правило, була оселя вдови або самотньої молодиці чи солдатки. Побілили її двічі, а то й тричі на рік, чистенько вимастили долівку, розмалювали піч і комин, знесли до хати великі горщики та миски. А хлопці нарубали дрова, наносили води, підмели подвір'я. Дівчата поміж себе обрали «отаманшу», яка протягом усієї зими порядкувала дівочою громадою, усьому давала лад. Хлопцями, в свою чергу, також керував «отаман», який звався Березою. Господиню хати величали «вечорничною матір'ю» або «паніматкою».

Нарешті настає бажаний вечір.

*Ой дай, Боже, вечір, щоб повечоріло,
Щоб моє серденько та й розвеселіло,*

– співають у подільських селах на Тернопільщині.

За будь-якої погоди поспішають дівчата вулицями села на вечорниці. В руках у них різний домашній реманент – кужіль, кросна, полотно, а хто й горщики несе. Кожна дівчина, входячи до хати, насамперед, вітає вечорничну матір: «Добривечір, паніматко!». А потім: «Добривечір, любі подружки-сестрички!», – і віддає те, що принесла для спільної вечері. Отаманша радиться з паніматкою, що треба готувати на вечерю.

А в хаті кипить робота – одні дівчата прядуть, вишивають, другі луцять квасолу, кукурудзу, деруть пір'я на подушки, треті – пораються біля печі. Спочатку працюють мовчки, тільки інколи перекинуться словами. Та ось, нарешті, одна заводить пісню, її підхоплюють усі дівчата. Спочатку звучать спокійні, навіть сумні мелодії. Їх змінюють

жвавіші. Дівчата починають сміятися, жартувати, з нетерпінням поглядаючи у вікно і на двері, прислухаються, коли прийдуть хлопці.

– *Добрий вечір, паніматко! Добрий вечір, дівчата!* – в один голос вигукують вітання кілька хлопців.

– *Добрий вечір, дітоньки, сам Господь хай благословить вас!* – відповідає за всіх дівчат вечорнична мати. Хлопці за звичаєм не сідають, а стоять біля порога.

– *Сідайте, хлопці,* – запрошує вечорнична мати. Хлопці сідають на вільні місця, водночас жартома оглядаючи роботу дівчат.

– *Щось ти, Галю, мало напняла!* – каже один.

– *Мало напняла, бо тебе чекала, а ти все не приходив* – жартома відповідає дівчина. А другий хлопець говорить:

– *Чи не мені, Оленко, вишиваси рушники для старостів?*

– *Я твоїх, Петре, старостів пов'язу рядниною,* – сміючись відповідає дівчина.

Поступово хата наповнюється молоддю. Збирається вся вулиця або куток – так було заведено. За тих, хто прийшов з іншого краю села на чужу вулицю, платять викуп. На кожній вулиці чи на кутку повинна бути своя вечорнична хата і свої вечорниці. Підліткам взагалі не дозволялося там бути, а дітей туди також не пускали.

Робота вже не йде. Хлопці забирають у дівчат кросна, кужелі, сита і все складають на полу – «спати». Звучить одна-друга-третя пісня, потім жарти, загадки, ігри. Нарешті, приходять музики. Починаються танці. Так проходить година-друга. Потім вечорнична мати кличе усіх вечеряти. Ніхто не береться за ложку, поки паніматка не поблагословить. На вечорницях дозволялося випити лише по одній чарці, але не більше. Звичаєве право, тобто неписані закони поведінки українців були дуже суворими і в сім'ї, і в товаристві. А на вечорницях не дозволялося напиватися, лаятися, вчиняти бійку, ображати дівчат – коли після вечорниць залишались усі гуртом у хаті трохи поспати, то їх не чіпали. За порушення цих правил громада суворо карала. Народна мораль глибоко засуджувала втрату дівочої честі до шлюбу. Недарма у пісні співається: *«А козак дівчину та вірненько любить, а зайняти не сміє»*.

Та повернемося до вечорниць. Вже чарка обійшла усіх по колу. Вечерю переривають жарти, сміх, дотепи, веселі пісні. Серед молоді завжди були гарні оповідачі, тому вечорниці не обходяться без байок, казок, легенд, балад. Особливою популярністю користувався такий епічний жанр як балади. В них йшлося про бідну вдову, про двох

сестер і нещасне кохання, про чорноморця, про Марусю та інші. В одній із них співається: *«А хто дочок має, нехай научас, нехай на досвітки гулять не пускас»...*

Отак і проминув час молодіжних розваг. Потім усі відпочивають *«до третіх півнів»*, після чого хлопці розходилися по домівках, а дівчата знову сідали за свої кужелі і кросна і працювали аж до ранку. Це вже були досвітки. Дівчата в хаті все прибирали, замітали, складали аж до наступних вечорниць. Часто досвітки плутають з вечорницями. Але тут є деяка різниця. Досвітки – це коли після *«третіх півнів»*, тобто десь о 4-й ранку дівчата прокидаються і продовжують працювати до світання. Вечорниці ж обіймають і включають у себе як вечір, так і ранок ...

На Пилипівку, 28 листопада, завжди починається Великий Різдвяний піст, але вечорниці не припинялися. Тільки ставали дещо спокійнішими, розважливішими. Довгими зимовими вечорами треба було не тільки знаходити час для дозвілля, а й готувати собі придане, господарювати. А хлопці придивлялися і до дівочої краси, і до дівочої вправності. Адже на вечорницях усе було видно: хто як працює, а хто лінується. Вечорниці дещо змінювали свій характер, і коли вони проводилися на Андрія, то танців і веселих розваг було менше. Переважно тут дівчата ворожили на свою долю, а хлопці намагалися вкусити Калиту, причаститися силою і натхненням від цього сонячного символу.

Отже, вечорниці закінчилися. Дівчині йти одній з вечорниць не дозволялося, бо люди могли засоромити. Її проводжали хлопці або родичі.

Чимало фольклорних гуртів і самодіяльних колективів відтворюють цей старовинний український звичай. Але хотілося б звернути увагу на те, що в кожній місцевості є свої особливості у проведенні вечорниць, які відрізняються за структурою і за характером, відповідно до регіональних особливостей. Звичайно ж, буковинські вечорниці не схожі на закарпатські або наддніпрянські. Тут широке поле для творчих пошуків, імпровізації. Для цього необхідно досконало володіти місцевим матеріалом, не порушувати основних засад обряду, не фантазувати занадто – адже народна драматургія пропонує нам навпрочуд струнку структуру проведення вечорниць, що відпрацьовувалася і шліфувалася століттями.

Попередниками цих молодіжних зібрань були ще в ранню княжу пору парубочі організації, так звані «дружини». Деякі традиційні елементи цих давніх об'єднань збереглися до нашого часу. Це, зокрема, вступ

нового члена до «куренья» або звичай садити його на коня. Дівчата також урочисто приймали подруг до своєї громади і виряджали з неї тих, хто виходив заміж.

Отже, сходини молоді велися в Україні з давніх-давен, і чимало корисного можна було б використати з цієї народної традиції, показуючи її не лише на сцені або в клубі, а повертаючи в сільській побут. Адже вечорниці для багатьох були справжньою школою життя.

Звичай «кусання» Калити на подільських вечорницях. Київ, 1989 р.

СВЯТО ДІВОВОЇ ДОЛІ (катерининські вечорниці)

У кожної людини є своя *Доля*. Вона народжується разом з нею і супроводжує її упродовж усього життя, до самої смерті. Цієї фатальної сили не можна ні оминати, ні уникнути. «Від *Долі* не втечеш, ні сховасишся, а свого судженого і конем не об'їдеш» – кажуть в народі. А ще *Доля* буває не тільки доброю, а й лихою недолею, тобто бідою, а злидні – то її діти.

Письменник Іван Нечуй-Левицький у своєму ескізі української міфології «Світогляд українського народу» зазначав: «На *Долю*, як її розуміє народ, не можна дивитись, як на абстракцію щастя й нещастя у людській подобі. *Доля* – то міфічний образ, то давня фортуна. В образі *Долі* й *Недолі* народ показує свій погляд на непереможну силу сліпого щастя, сліпої сили натури, на такі випадки в житті, проти котрих сам чоловік нічого не вдіє, хоч би він горював і працював день і ніч, як співають в пісні:

*Другі люди роблять
І в жупанах ходять,
А я роблю, дбаю
І свити не маю.*

Реальне і містичне зливається у житті в єдине ціле, тому наші предки вірили у надприродну силу, обожнювали її, бо боялися, і, щоб задобрити, приносили всілякі жертви, а також на її честь проводили урочистості з магичними ритуалами і піснеспівами.

Одне з таких свят і було присвячене *Долі* й припадало на 24 листопада за старим стилем (тому й вважалося осіннім). Особливо воно шанувалося дівчатами, які намагалися умилостивити *Долю* замовляннями, різними священнодійствами і за допомогою ворожінь дізнатися, що на них чекає у майбутньому. З плином часу воно втратило свій глибинний зміст, перетворилося на молодіжну забаву, а з прийняттям християнства було приурочене до дня *святої Катерини*, що відзначається як православною церквою, так і католицькою.

Хто ж така Катерина, чому її канонізовано й вважають святою? Це була молода, вродлива і багата дівчина, яка жила в Александрії (Єгипті) на початку IV ст. нашої ери. Вона проповідувала вчення Христа і вважала себе його «нареченою». Імператор Максиміліан, який переслідував перших християн, наказав її убити. Ангел, що зійшов

з неба, оживив Катерину, але кати знову замордували її, відрубавши голову. Мощі Святої знаходяться у храмі на Сінайській горі, а на місці страти споруджено мармурову колону з висіченим на ній зображенням голови Великомучениці.

З того часу культ Катерини поширився по всьому християнському світу. На Заході вона вважається покровителькою учнівства і студентської молоді, а у Франції її обрано патронесою старих дівчат. Проте в Україні ставлення до Катерини, як і до інших святих жінок, в першу чергу, Богородиці Діви Марії, а також Варвари, Ганни, Параскеви, було особливим – не тільки побожним, а й житейськи-довірливим. Сподіваючись на допомогу св. Катерини, дівчата і жінки просили її про щасливий шлюб і злагоду в сім'ї. Тому вона опікувалася долею незаміжніх дівчат, а також вагітних, які просили легких пологів.

Які ж характерні особливості цього давнього народного свята? Які обряди і дійства проводилися цього дня? Найперше, дівчата (кожна окремо) до схід сонця зрізали у садку вишневі гілочки, ставили їх у глечик з водою і спостерігали, чи розквітнуть вони до Різдва або до Маланки. Якщо *«катерининська»* вишня зацвіте, то це означає, що *Доля* дає добрий знак і подружжя буде щасливим, а якщо засохне – це погана ознака і дівчина наступного року не вийде заміж.

За традицією дівоча громада у складку влаштувала вечорниці, які обов'язково були пісними, бо вже почалася *«пшунівка»* і скоромного їсти не можна. Співати веселих пісень, жартувати, хвацько танцювати теж заборонялося, Тому молодіжні зібрання у цей період були спокійними, врівноваженими, на них звучали переважно сумні, ліричні мелодії про нещасливе кохання, про дівочу долю, історичні балади.

Хлопці зазвичай постили до вечорниць – це, щоб *Доля* послала їм гарну, роботящу дружину; перед тим, як вони приходили і всі сідали за святкову вечерю, дівчата починали ворожити. Варіантів було безліч – брали на березі ставка або річки жменьку піску і роздивлялися: якщо знаходили тріску, то суджений буде тесля, якщо шматок шкіри – швець, заліза – коваль. А якщо траплялася вуглина – це означало хворобу або нещастя. Лічили дрова в оберемку, який дівчина заносила до хати: парна кількість свідчила про швидке парування. Підслуховували під вікнами, про що говорять у кімнаті: якщо почують слово *«йди»*, то незабаром весілля, а якщо *«сиди»*, то, навпаки, ще довго доведеться дівувати.

Продовжували ворожити і в хаті. Грали у *«квіти»* – коли хлопець вибирає одну з тих, що називали, а це була, звичайно, якась з

дівчат. Згадаймо, як колись у дитинстві грали у «садівника» і приказували: *«народився я садівником, не на жарт розсердився, усі квіти мені набридли, окрім однієї...»* Ось така старовинна гра дійшла до нас ще з дохристиянських часів. А за усім цим стояло волевиявлення надприродної сили *Долі*, з якою спілкувалися за допомогою образно-символічної мови і отримували потрібну інформацію.

Відомо, що на свято *Калити*, або *Андрія*, 13 грудня, коли відбуваються так звані «*парубоцькі*» вечорниці, дівчата теж ворожать. Чим же відрізняються «*андріївські*» вечорниці від «*катерининських*»? На свято *Калити*, що входить до свят Сонячного циклу, ворожінь більше, бо в них беруть участь і хлопці, і дівчата, а на свято *Катерини* – лише дівчата, які намагаються вгадати, що їм віщує *Доля*. Якщо на *Катерини* дівки причаровують хлопців, то на *Андрія*, парубки – дівчат.

Звичайно, було найбільше традиційних ворожінь, що повторювалися впродовж усіх різдвяних святок аж до Водохреща: хто перший пройде по вулиці повз ворота – молодий чи старий, гарний чи немічний, той і буде судженим. Питали незнайомих перехожих ім'я; прислухалися, звідки гавкав собака – звідти чекати сватів; рахували, скільки і яких кілків у тину, при цьому приказували: *«старий, молодий, бідний, багатий, кривий, удівець-молодець...»*, і так – до дев'ятого кілка. Ще кидали чобота та смикали з чужої стріхи соломі і рахували стеблини – добре, коли парне число – буде дівчина скоро у парі та ін.

Хочеться молодим людям хоч на хвилику зазирнути у майбутнє, вони вірять, що саме у ці чарівні вечори таємнича сила *Доля* почує їх і за допомогою закодованого питання дасть відповідь, з ким судилося побратися.

З глибин тисячоліть дійшов до нас і надзвичайно цікавий звичай «*закликання Долі*», що мав магічне значення, як принесення жертви богам у вигляді праслов'янської страви – каші або колива – ним частували душі предків. Робилося це так: дівчата обгортали чистим рушником горщик з кашею, виходили у двір, по черзі залазили на ворота й гукали: *«Доле, Доле! Йди до нас каші їсти»*, або *«Катерино, Доле наша, покрий голівоньку – буде каша»*, і ще так: *«Доленько моя, озовися, Доленька щасливая, пригорнися, – іди до нас вечеряти!»*. Чекали: звідки почується якийсь голос або обізветься пес – звідти і суджений прийде.

Усі ці ритуали мають психологічну і життєву основу й базуються на первісному анімістичному світогляді.

Наші прапращури створили прекрасну філософську містерію, що

сьогодні вже втрачена, за винятком окремих фрагментів і, на жаль, стала тією Атлантидою, яка до нас ніколи не повернеться. Та чому – ні? А якщо воскресити традицію, але в інших, оновлених формах? Адже її основа – це спільне для усіх вірувань жіноче начало й надія на створення нової родини та щасливе сімейне життя. Забулася більшість цих поетичних звичаїв, їх глибинне значення і зміст, але лишилися деякі обрядодії молодіжних громад, як спогад про чудове свято наших предків, про їх розумне дозвілля, норми поведінки і моралі, які не дозволялося порушувати.

Спробу відтворити цей релікт художніми засобами роблять деякі фольклорні і самодіяльні гурти, показуючи його у театралізованому вигляді на сцені, або у відповідному приміщенні. Звичайно, обряд не відродиться і не повернеться у побут, але навіть його імітація стане окрасою репертуару і урізноманітнить забави хлопців та дівчат, – так само, як і свято *Андрія – Калити*, яке після довгої перерви знову стало популярним наприкінці ХХ століття.

Неодноразово свято *Дівочої Доли* проводилося на народознавчих вечорах у Київському міському Будинку вчителя, в Центрі народної культури «Музей Івана Гончара» за участю столичних ансамблів «Любисток» і «Медуниці» (худ. керівник Ніна Левицька), фольклорної студії «Берегинька» (худ. керівник засл. артистка України Надія Буравська), гостей з Львівщини.

Фольклорно-драматичний гурт «Сузір'я» Дашавської середньої школи Стрийського району (художній керівник Василь Грицик) спростував твердження деяких етнографів про те, що давньоукраїнське свято *Доли* на Галичині не побутувало. У навколишніх селах від літніх жінок було записано спогади, як ще у 40-х роках мин. стол. вони із задоволенням проводили ворожіння з вишневими галузками і закликали *Долю* з горщиком каші, щоб з'явився суджений. Взявши за основу матеріали, підготовлені Інститутом підвищення кваліфікації працівників культури (автор Вікторія Валькова), на місцевому діалекті, у старовинному бойківському вбранні, учні майстерно зіграли виставу, показавши її у 1994 році киянам.

І, за традицією, на катерининських вечорницях лунали дівочі співи, були ігри й гадання-ворожіння; присутніх пригощали пшоняною кашею і варениками з вишнями; віншували з іменинами Катерин, Катериненків, Катеринчуків; усім дарували вишневі гілочки, щоб вони за місяць розквітли й принесли людям радість і надію на кращу долю у Новому році.

**НАРОДОЗНАВЧІ ВЕЧОРИ,
ЇХ РОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ
ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СПАДЩИНИ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО**

(виступ на Міжнародній науковій конференції

«Людина в просторі етнічної культури, присвяченої пам'яті

П.П.Чубинського», в ІМФЕ ім. М.Т. Рильського

НАН України в травні 2004 року)

Справжнє осягнення феномену Павла Чубинського тільки почалося. Сьогодні, нарешті, стало можливим оцінити усю глибину його спадщини і велетенської подвижницької праці в справі збереження та відродження української національної культури у вкрай несприятливих умовах тогочасної дійсності.

П.П.Чубинський

Читаємо, вивчаємо, досліджуємо залишену нам його «енциклопедію народних знань», зафіксовану у семи томах *«Трудов Етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Географическим обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом П.П. Чубинским»*. І не тільки в теоретичному плані осмислюємо, а й на практиці намагаємося показати широкому загалу краще з того, що збереглося у пам'яті старших людей, зокрема,

з теренів, де збирав етнографічні матеріали Павло Платонович – Київщини, Поділля, Волині, Полісся та ін. – на всьому ареалі сучасної України¹.

За роки перебудови і незалежності ми стали свідками зростаючого інтересу до справжніх, етнографічно достовірних зразків народної творчості, до проведення фольклорних свят і фестивалів, де адекватно представлені регіональна і локальна традиції. Одним з факторів, що вплинув на розвиток фольклорного руху в Україні (і не тільки), був вихід аутентичних гуртів (всупереч їх природі) на сцену, які попри багатьох втрат все-таки зуміли зберегти свою самотність.

Проблема сценічного відтворення, інтерпретації, аранжування традиційного фольклору постійно викликала і викликає дискусії та суперечки між вченими з одного боку і практиками – керівниками гуртів та організаторами народознавчих заходів – з другого. Перші виступають за його недоторканість і збереження у природному

середовищі, інші – за його показ зацікавленій аудиторії в «чистому вигляді»².

У Києві з кінця 80-х років ХХ століття широка репрезентація фольклору, яка сьогодні вже існує в багатьох різновидах, була започаткована на великих фольклорно-етнографічних вечорах, організованих спочатку Українським Фондом культури, потім – Республіканським науково-методичним центром народної творчості і культурно-освітньої роботи, пізніше – Державним центром культурних ініціатив і Всеукраїнським товариством «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, у співдружності з науковими інститутами, музеями, бібліотеками, творчими спілками, громадськими об'єднаннями, за підтримки засобами масової інформації – пресою, радіо, телебаченням та ін.

Враховуючи складність реконструкції реалій архаїчної культури і правдивість передачі її поза межами побутування, до участі у цих заходах залучалися, в першу чергу, носії місцевої пісенної традиції – самобутні колективи, народні співачки й співаки, музики і кобзарі – лауреати радіоконкурсів «Золоті ключі», телепередач «Перлини душі народної», «Слово-пісня», «Сонячні кларнети» та ін³.

У чотири, п'яти-годинних програмах на сцені колишнього Жовтневого палацу культури звучали напівзабуті та зовсім невідомі багатьом колядки і щедрівки, веснянки і гаївки, постові й троїцькі; строкові, рекрутські, чумацькі пісні; відтворювалися фрагменти народних свят і обрядів, картинки з народного побуту мешканців різних регіонів і національних меншин України; пісенні сторінки козацької історії, а в переповненому залі (3,5 тис. глядачів) майоріли синьо-жовті прапори. На фольклорному вечорі «Як ще були ми козаками» (грудень 1990 р.) зведеним складом понад 300 чол. вперше було виконано гімн-пісню «Ще не вмерла Україна» у повному форматі – п'ять куплетів, які добре знали й гості – три колективи з Кубані.

Справжнім торжеством автентики стали: II Міжнародний фестиваль фольклору – в Києві (травень 1990 р.) і I Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня» – в Луцьку (червень 1991 р.). У столиці на Вечорі українського фольклору (в рамках фестивалю) вперше широко була представлена регіональна традиція, і гості з багатьох країн світу мали можливість почути унікальних народних виконавців: Данію Чекун (Рівненщина), Тетяну Відник (Волинь), Параску Стефурак, Михайла Ничая, танцювальну родину Іллюків і Ванджураків, Романа Кумлика (флюяра), Михайла Тафійчука (дуда) (Івано-Франківська обл.); фольклорні гурти сіл: Єрки і Кибинці (Полтавщина), Бугаївка (Вінниччина), Либохора (Львівщина), Підзамочок

і Кудринці (Тернопільщина); с. Ревне і тріо братів скрипалів Прилипчанів з с. Шепіт (Буковина); а також обрядові дійства у виконанні колективів національних меншин з Одеської, Запорізької, Миколаївської областей, республіки Крим та ін.

А в Луцьку у фольклорних програмах на фестивалі «Берегиня» тисячі глядачів також чи не вперше мали щасливу нагоду побачити цикл літніх обрядів, починаючи від петрівчаних, косарських, гребовицьких, ягідних – до троїцьких, купальських, жнивварських, які були показані на сцені Волинського обласного музично-драматичного театру імені Лесі Українки і в міському парку на березі річки Стир. У структурованій програмі «*Українське весілля*» поєдналися фрагменти весільних звичаїв у виконанні гуртів з 17 областей. Гостями фестивалю були українські ансамблі з Австралії, Польщі, Хорватії, Молдови, Білорусі, Росії (Кубань), Казахстану, Прибалтики які далеко від батьківщини продемонстрували вірність рідній мові, пісні, танцю.

Концепція відтворення традиційного календаря навпрочуд вдало втілювалася Республіканським центром народної творчості на великих фольклорних вечорах у Києві впродовж 1989-1991 рр., а також на зональному огляді зимових обрядів у Чернівцях в січні 1992 року. Тоді посланці семи західних областей привезли чимало невідомих (навіть фахівцям) зразків різдвяно-новорічних ритуалів, що збереглися у глибинних селах Гуцульщини, Покуття, Буковини, Західного Поділля, Волині, Закарпаття – таких, як «*розколяда*», «*діди*», «*бички*», «*Різдвяний пляс*»; *солом'яна і шкіряна Маланки*, *солом'яні «ведмеді»*, словацький вертеп «*Бетлегем*» та ін.⁴

Намагання уникнути показу вторинних форм фольклору, які не вписувалися у стилістику і автентичний контекст програм, не завжди мали втішні результати – адже впродовж багатьох десятиліть пріоритети надавалися представникам так званої «масової культури», тобто аматорським «псевдофольклорним» гуртам, що, вкорінившись у свідомість й побут багатьох людей, сьогодні майже витіснили традиційну культуру.

З проголошенням незалежності нашої держави вимоги до популяризації духовної спадщини стали набагато вищими. Постало завдання не тільки показати, а й розкрити сутність обряду, допомогти відчутти його магію, просвітити глядача, який приходив на творчі і культурологічні вечори не задля розваг, а за знаннями. Необхідно було пояснити широкій аудиторії, що цінність фольклору не у його зовнішній колористиці, як багатьом здається, а у його образно-

міфологічній символіці, в тисячолітньому людському досвіді, який треба вміти прочитати, щоб зрозуміти, що в ньому закодовано.

Художньо-мистецький проект *«Відроджені звичаї, свята, обряди і регіональні фольклорні традиції»*, реалізований впродовж п'яти років (1994-1999) Товариством «Просвіта» ім. Тараса Шевченка разом з Державним центром культурних ініціатив виявився фантастично своєчасним і ефективним.

Повернути із забуття реліктові пласти святково-обрядової культури, заглибитися у давню традицію, не порушивши структуру, якомога точніше відтворити її, дати доступний і переконливий коментар, зробити присутніх співучасниками дійства – чимало складних завдань постало перед організаторами, які обрали форму не збірних концертів або творчих звітів окремих колективів, а зосередили увагу на підготовці тематичних програм, відповідно їх оформивши, з своєрідною драматургією і сценографією, побудованою на етнографічному матеріалі, пам'ятаючи, що найкращий режисер – сам народ⁵.

Порадами, настановами, консультаціями організаторам постійно допомагали фахівці – вчені, літератори, музиканти, історики, журналісти, працівники музеїв. Серед них особлива подяка етнологам і вченим: Миколі Ткачу, Вадиму Мицику, Валентині Борисенко, Лідії Орел, Романі Кобальчинській; фольклористам і хормейстерам Софії Гриці, Леопольду Яценку, Ользі Мельник, Надії і Миколі Буравським, Ірині Якубовській, Петру Андрійчуку та ін. Згадаймо також добрим словом друзів, які доклали чимало зусиль, щоб народознавчі вечори перетворилися у справжні культурно-мистецькі події. Це світлої пам'яті Іван Макарович Гончар (на поч. 90-х), Василь Юхимович, Олександр Правдюк, Федір Погребенник, Михайло Бурак, Володимир Конощенко, Таміла Жученко з Тального. На жаль, їх вже немає серед нас, і національна культура відчутно осиротіла...

Ще 10-15 років тому на сцені Київського міського Будинку вчителя і колишнього концертного залу «Золоті Ворота» перед зачарованим глядачем майже щомісяця «оживали» колись улюблені, а тепер забуті свята: *«Весілля Свічки»*, *«Дівочої Долі»*, *«Колодія»*, *«Рода-Рожаниць»*, а також звичаї вшанування Василя з символічною оранкою на Старий Новий рік; *Великоднє риндзування* і парубочі ігри; *«відсівання лиха»* у обряді «входини», рідкісні весільні ритуали та ін. Цікаві обряди ще збереглися на той час у Козелецькому районі на Чернігівщині. Мешканці сіл Берлози, Лихолітки, Блудше (одні з перших лауреатів фольклорного радіоконкурсу *«Золоті ключі»*) на вечорі *«Вже весна*

воскресла»(1996) показали, як і з якими піснями вибілюють полотно, як проводити молодіжне гуляння «вулицю» – з дражнилками, колоритними місцевими танцями, забавами, жартами тощо. У селі Гребінки Васильківського району до останніх років ще пам'ятали, як колись на Зелені Свята «водили Тополю», «кумилися», гуляли навколо «Віхи», «збирали вранішню росу», що й було відтворено у програмі «Зелена Неділя літо починає»(1997).

Справжнім відкриттям для багатьох ставав кожний виступ фольклорно-етнографічного гурту «Оріяни» Тальнівського будівельно-економічного коледжу з Черкащини, який у постановці директора місцевого Музею історії хліборобства, дослідника Трипільської культури Вадима Мицика, щороку привозив до Києва вистави на основі реконструйованих свят Сонячного Кола⁶. Чимало елементів з них зустрічаємо у «Народному щоденнику» Павла Чубинського – вони й сьогодні залишилися у побуті мешканців наддніпрянських сіл: Вишнополі, Кобринове, Легедзине, Вербівці Звенигородського району.

Нарешті, через 120 років, побачили світ окремі праці вченого (хоча і у адаптованому вигляді) без нот: *Календарь народных обычаев и обрядов.* – К.: Музична Україна, 1993 і двотомник *Пам'ять віків.* – К.: Мистецтво, 1995. Масовий наклад цих видань дав можливість широкому загалу познайомитися лише з невеликою часткою обшину творчої спадщини дослідника. Проте й вона стала неоціненним посібником з народної духовної культури, підштовхнула до активної народознавчої роботи – збирання і запису фольклору, відродження традиційних свят, ритуалів, вбрання, ремесел тощо, а також дала можливість простежити еволюцію традиції, того чи іншого явища культури – як воно змінилося з часом і які має варіанти на різних територіях.

На період збирання Чубинським фольклорних матеріалів (1869-1870 рр.) вже чимало звичаїв та обрядів в окремих місцевостях були втрачені і залишилися тільки як «художня окраса життя». Деякі, за його словами, хоча і передаються із уст в уста, але перестали бути предметом щирого вірування.

У IV томі «Трудов...» вміщено родинні звичаї і запис важливих подій в особистому житті людини (хрестини, весілля, похорон), а також колискові, дитячі пісні та ігри.

На цю тематику був проведений просвітянський вечір «Щоб було дитя щасливе, щоб було дитя вродливе», на якому фольклорно-етнографічний гурт «Брикса» с. Бохоники з Вінниччини показав

обрядову програму «*Родини. Хрестини. Похрестини. Потретини*». Ганна Филімонівна Коваль-медик за фахом, у житті – баба-пупорізка, – яка на той час (1995 рік) прийняла близько тисячі пологів, навчала: як треба робити «*зливки*» породіллі, проказувати замовляння і застереження, як обирати кумів, готувати «*хрестильну квітку*» і ритуальні калачі, як везти «*бабу*» до шинку і «*пропівати*» подаровані гроші, яких пісень при цьому співати, що мають робити гості, чим обдаровувати дитину і т. ін.⁷ Родинно-побутовому циклу у Павла Чубинського приділено багато уваги і відродно, що учасники колективу достовірно відтворили чимало звичаїв, які побутують у селах й нині, і подекуди співпадають із записами вченого. Тільки «*зливки*» і хрестини тут проводять окремо і до святкування новонародженого додали ще один день – «*потретини*», який у «*Трудах...*» не зафіксований. Можливо, це пізніше подільське нашарування.

Хоча основним завданням Товариства «Просвіта» на народознавчих вечорах був показ переважно напівзабутих традицій, здавалося, що широковідомий обряд весілля не принесе особливих відкриттів. Проте народна драма у виконанні Київського академічного театру українського фольклору «Берегиня» (художній керівник народний артист України Микола Буравський) закумулювала у тригодинній програмі величезний життєвий досвід народу в святкуванні чи не найхвилюючої і найпоетичнішої події кожної людини.

Майже 20 років йшов митець до втілення заповітної мрії, зібравши величезний масив святкової звичаєвості з різних регіонів України, але в основному взяв середньонадніпрянський варіант, записаний у 80-х роках минулого століття в селах Обухівського та Кагарлицького районів Київщини і Ружинського – Житомирщини. Талановиті артисти відтворили майже увесь комплекс обрядодій традиційного *весілля*, подарувавши глядачам радість знайомства з пісенним фольклором: прозвучало 60 пісень, десятки танців, ритуалів, віншувальних – тією втраченою спадщиною, яка вже повністю ніколи не повернеться у побут, але відтворена художніми засобами – нехай і у сценічних формах. Цікаво, що чимало мелодій, гармонізованих Миколою Лисенком до обряду весілля, записаного Павлом Чубинським на Київщині, можна було почути і у майстерному виконанні фольклорного театру «Берегиня».

До необхідності пропагувати обряди і звичаї всіма можливими засобами постійно закликає лауреат Державної премії імені Т.Г.Шевченка кандидат мистецтвознавства, художній керівник київського хору «Гомін»

Леопольд Іванович Ященко. У своїх численних статтях і виступах він неодноразово зазначав: «...якщо деяким народним звичаям і судилася доля музейних експонатів, то і в такому разі зусилля до їх збереження й відтворення заслуговують на всіляку підтримку, бо це важлива, невід'ємна частина нашої самобутньої культури й духовності. Нехай це буде лише скромна імітація і не дуже виграшно зі сценічного боку, але то не біда. Головне в тому, щоб ми могли з повним правом заявити нащадкам: ось так воно колись було, так жили й діяли наші предки...». І ще: «Найчастіше кризи народної культури пов'язують із тяжкою спадщиною минулого, з руйнівною дією асиміляторського тоталітарного режиму, який намагався знівелювати нашу культуру, підірвати її самобутність, вбити її історичну пам'ять. Все це спричинилося до того, що народ у значній своїй масі збайдужів до власних духовних надбань, не цінує тих багатств, які дісталися йому в спадок... Нині ми стали на шлях демократизації суспільства, проголосили духовне відродження... Здавалося б створено головні передумови для оновлення в усіх сферах духовного життя – справді чимало ентузіастів використовують ці сприятливі зміни, намагаючись надолужити прогаяне, відновити, по можливості, все незаслужено забуте й затоптане... А з побутовим співом становище дедалі погіршується: старші співаки, носії народних традицій, поступово відходять, а приплив молодих сил надто малий»⁷.

Про реальне відродження автентичного фольклору у спонтанних проявах можна говорити лише за умови збереження і стимулювання механізмів його самовідтворення. Крім того, вулична і хатня пісня в її природних формах має йти в поєднанні з традиційними звичаями та святами. Отже, необхідна актуалізація автентики, що пов'яже сучасних виконавців з глибинами народної творчості, не дає всохнути її корінню.

Згадаймо Павла Чубинського, який писав у своєму *«Календарі»* про те, що ознаки сільського життя не повинні сковувати його (життя) як *«талмудичні правила євреїв»*, а навпаки, вони ще довго існуватимуть, складаючи *«коштовність старовини, яку заповідали предки, але ніяк не суворого закону, що вбиває свободу думки і волі»*.

Свідченням тому, що істотним каталізатором процесу функціонування культурної традиції може послужити, зокрема, молодіжний фольклорний рух, є активна творчість дитячих і студентських гуртів, які працюють на фольклорному матеріалі. Це, насамперед, «Дай, Боже», «Яворина», «Коралі», «Володар», «Цвітень» (при хорі ім. Г. Верьовки), «Зернятко», «Медуниці», «Любисток», «Древо», «Божичі», «Буття», «Кралиця», «Отава», «Берегинька» при театрі українського фольклору «Берегиня»,

експериментальні – «Гуртоправці» «Човен», «Роксоланія» та інші^{9,10}.

80-90-ті роки ХХ століття – складний період у розвитку української культури. Злам епох і зміни художньо-цілісних парадигм призвели до посилення споживацьких установок у суспільстві, до шаленого зростання попиту на розважальні жанри мистецтва, в основі яких – низькопробне кліше мас-культу. Тому з впевненістю можна сказати, що народознавчі вечори стали непересічною подією в мистецькому житті столиці, вписали яскраву, незабутню сторінку в літопис сучасної «Просвіти», і прислужилися на межі тисячоліть відродженню рідної культури. Метою народознавчих акцій було, є і буде – вийти з системи координат минулого і створити принципово новий культурологічний проект, за формою і змістом альтернативний великомасштабним концертам-шоу, які, на жаль, іноді також називаються фольклорними. Його реалізація, можливо, не стала найдосконалішою формою відродження обрядотворчості, проте деякою мірою сприяла поступовому зникненню штампів і стереотипів, що формували впродовж тривалого часу негативне ставлення до традиційної спадщини, а під виглядом боротьби з так званою «шароварщиною» руйнували елементи давньої культури.

«Вирішальне слово тепер за наукою, яка мусить дбати про престиж народознавства, про належне представлення багатоманітної культури на фестивалях, конференціях. Вона має накласти вето на бездумну експлуатацію, фальсифікацію корінних етнічних основ на догоду кон'юнктури. Природно, що подальша доля культури залежить від спеціалістів. Ніякі організаторські заходи (а їх у нас тепер достатньо) не піднімуть планки культурного мислення»¹¹ – так розмірковує відомий фольклорист, професор Софія Йосипівна Грица. Але, на жаль, ці мудрі сентенції залишилися на рівні теорії. Наука не підключилася до практики, тому, хто вболіває за його долю, бачить, що трапилося з традиційним фольклором, як кажуть – «що маємо – те маємо».

Ідея національної самоідентифікації виступає категоричним імперативом усієї культурологічної діяльності Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка і, зокрема, – вагомій її частки – фольклорно-етнографічних вечорів. Цей напрямок просвітницької роботи надзвичайно важливий сьогодні, особливо в умовах впливу глобалізації на всі сфери культурно-інформаційного простору, що може призвести до втрати народним мистецтвом яскравих рис самобутності, а, згодом, і до його уніфікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рутковська О. Чорноземна сила Павла Чубинського (про фольклорно-етнографічну спадщину вченого) // Культура і життя. – 2004. – 11 лютого.
2. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – К.: Універс. – 2000. – С. 5-6.
3. Грица С. Проблеми репрезентації фольклору на святі народної творчості // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №5. – С. 3-9.
4. Мицик В. «Коляда єст велична і свята...» // Родослав. – 1992. – березень.
5. Валькова В., Рутковська О. Фольклорні вечори на київській сцені // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2-3. – С. 114-117.
6. Кондратенко Т. Щоб роду не було переводу // Вечірній Київ. – 1995, 4 жовтня.
7. Яценко Л. Українська народна пісня в міському середовищі // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 1. – С. 11-12.
8. Чубинський П. Календарь народных обычаев и обрядов. – К.: Музична Україна, 1993.– С. 4.
9. Моргун Т. Сьогоднішня вода у прапредківському цебрі // Культура і життя. – 1996. – 4 вересня.
10. Солонець О. «Дай Боже» – Авангард зі здоровим позитивом // Слово Просвіти. – 2001. – 21 грудня.
11. Грица С. П Міжнародний фестиваль фольклору. Здобутки і втрати // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 3-8.

РОЗДІЛ II

ЖИВІ ГОЛОСИ МИНУВШИНИ. БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

«СЛОВ'ЯНСЬКІ СПИВИ, ЗІБРАНІ ПІД СІЛЬСЬКОЮ СТІХОЮ»

(піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський)
(1784 – 1825)

У Тернопільському краєзнавчому музеї зберігається рукописна збірка з 1019 пісень, записаних на багатьох теренах України, Білорусі, Росії, Польщі етнографом Зоріаном Доленгою-Ходаковським. Він стоїть одним з перших у когорті славних шукачів фольклорних скарбів, адже роки життя і діяльності дослідника припадають на кінець XVIII–початок XIX століть. Проте його безцінна спадщина опрацьована лише частково, а доля багатьох автографів до цього часу залишається невідомою – за життя вченого було опубліковано лише кілька десятків із 2,5 тис. зафіксованих ним народних пісень, обрядів, легенд, звичаїв, повір'їв. Зібрання – перша спроба систематизованого запису народної творчості у її тематичному й жанровому розмаїтті в широких масштабах (одних весільних зразків понад 800!). Надбання Ходаковського є видатним набутком не тільки української, а й загальнослов'янської фольклористики.

Зоріана Доленги-Ходаковського

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПІСНІ

Шанувальник українського фольклору

Цього дивного пана часто можна було бачити на ярмарках, народних святах, у шинках. Приєднавшись до гуртів простих людей, він пригощав чоловіків горілкою, уважно прислухався до їхніх розмов й співів, весь час щось ретельно записував. Хоча і намагався пояснити, що шукав, селяни не розуміли, як та пісня, що була їм втіхою та розрадою у часи радощів і журби, могла зацікавити не тільки виконавців, а й зовсім стороннього чоловіка.

Отак, мандруючи від села до села, від хутора до хутора, у дощ і спеку, битими шляхами різних територій Російської імперії, з палицею в руках і торбиною за плечима, часто терплячи образи, навіть не володіючи українською мовою, радів кожній гарній записаній пісні, приповідці, казці. У своєму щоденнику він занотував: *«Є ще на землі щастя тиняться поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй святині, з мою вбогою стравою, коли мені оповідають люди свої згадки і бажання. Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія...»*.

Ці слова належать етнографу і археологу Адаму Чарноцькому, більше відомому за псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський. Він народився 14 квітня 1784 р. в родині збіднілого шляхтича у Мінській губернії. Батько служив економом у панських маєтках. Син виховувався у багатого родича Ксаверія Чарноцького, навчався у Слуцькому повітовому училищі. 1814р. переїжджає на східну Тернопільщину (це територія історичної Волині). Тут працює в бібліотеці Кременецького ліцею, у приватних книгозбірнях місцевих шляхтичів, які також цікавляться слов'янською старовиною і фольклором, знайомиться з відомими діячами культури, серед них – князем А. Чарторийським, попечителем Віленського учбового округу, вченим Ляхом Ширмою.

На прохання Ходаковського директор Кременецького ліцею пан Стиборський передає в усі школи краю листи з пропозицією вчителям записувати і надсилати йому казки, пісні, обряди, замовляння, інші фольклорні матеріали, зібрані у населення в селах. На цей заклик відгукнулися шанувальники народної творчості з різних місць України і Білорусі. Дослідник вважав, що давні фольклорні твори можуть багато що відкрити, то ж радив *«піти під стріху селянина у різних віддалених окраїнах,...поспішити на його бенкети, забави та різні події життя. Там, у диму, що клубочиться над головами, снують ще старі обряди, звучать давні співи, і в тих танках простих людей відгукуються імена забутих богів...»*.

Дослідник поставив перед собою мету зібрати зразки усної поетичної творчості, яка *«розсіяна на цілому просторі землі слов'янської»*. І хоча він не зміг повністю здійснити це грандіозне, непосильне для однієї людини завдання, – те, що було ним знайдене, є **найбагатшим зібранням слов'янського фольклору першої чверті XIX ст.**, а найкolorитнішою й найціннішою у цих матеріалах є українська пісня, якій в них належить домінуюче місце, – її він називає *«дзвінком голосом історії, душею народу, поезією, що бере початок з давніх часів»*. Подорожуючи західними землями України і південною Польщею (колишні українські терени – Надсяння, Підляшшя, Лемківщина), Ходаковський вивчав місцевий фольклор і говірки, відзначаючи їх розмаїття та відмінності. Щодо волинського діалекту, він вважав, що це складова частина української мови, якою розмовляють і за Карпатами, де *«малоросіяни живуть аж до річки Тиси»*.

У своїй програмній праці *«Про слов'янищину перед християнством»* етнограф висловлює думку про те, що народна поезія – це невичерпне джерело, здатне збагатити насичену чужорідними елементами літературну мову. Погляди Ходаковського були підтримані багатьма європейськими вченими, його дослідження було оцінене як прогресивне явище у тогочасній науці найперше за те, що автор привернув увагу до фольклору слов'янських народів, збереженому ще з дохристиянських часів.

У подальшому скарбниця збирача поповнюється численними знахідками самотутніх пісень, звичаїв, обрядів з Галичини. Велику допомогу у пошуках подала Юзефа Кульчицька, яка сама виконувала задушевні пісні, зачарована їх красою, грала, запрошувала співачок, була поводитирем по селянських хатах, мріяла присвятити цьому заняттю усе своє життя, але її працьовитості, таланту й жадобі знань судилося обмежитися малим приходом. За словами Ходаковського, *«така дівчина може прославити наш край на весь світ і викликати загальне захоплення, чого, однак, її особисте спокійне життя ніколи не принесе»*. У селі Грядя, біля Львова, він зустрівся з етнографом Гнатом Любичем Червінським, який чи не перший опублікував зразки побутового фольклору у своїй статті «Сватання, весілля і родини українського народу на Червоній Русі», ознайомлення з якою сприяло глибшому вивченню цього своєрідного жанру народної творчості. Так, перебуваючи на початку 1819 року в Києві з надією *«ще раз його перетрусити й зібрати українські пісні на іншій стороні Дніпра»*, Зоріан відвідує вечорниці та весілля, детально змальовуючи і описуючи, зокрема, ритуал випікання, прикрашання, поділ і дарування короваю,

що, на його думку, є залишком давньослов'янського обряду на честь бога Леля, ім'я якого збереглося у весільних піснях.

Далі шлях мандрівника проліг до північних повітів Чернігівщини. На Новгород-Сіверщині він пішки обійшов понад 120 сіл і містечок, обов'язково фіксуючи їх назви під час запису пісень чи звичаїв. За підтримки відомого мецената графа М. Рум'янцева З.Ходаковський прямує до Гомеля, знайомлячись у дорозі з церковними скарбами і архівами. Він писав своєму покровителю, що «*мішок старовини*» і «*язичницька скриня*» всюди чимось поповнювалися. Але так було не завжди. У Білорусі його планам не судилося здійснитися: фольклористу відмовили у грошовій допомозі. Він їде до Петербурга, де Міністерство освіти субсидує його подорож північчю Росії. Та вже через рік внаслідок недоброзичливої оцінки його роботи М. Карамзіним дослідження припиняються. Вчений переїжджає до Тверської губернії і тут влаштовується управителем панського маєтку, але раптово, у розквіті творчих сил, на 41 році життя помирає.

Повернення втрачених скарбів

Із залишених Ходаковським 2,5 тис. фольклорних записів за його життя було опубліковано лише кілька десятків. Дружина, терплячи матеріальну скруту, вирішила переслати праці чоловіка видавцеві «Московського телеграфу» М. Полевому, але той затримав рукописи на цілих п'ять років, мотивуючи ускладненням перекладу з латини на кирилицю. Лише після скарги, надісланої на ім'я московського генерал-губернатора Д. Голіцина, архів чоловіка був повернутий удові Євгенії Василевській, однак не повністю. Вона продає деякі із зошитів М. Максимовичу, О. Бодянському, російському історику М. Погодіну, який через 16 років, у 1852-му, віддає матеріали Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі, де вони знаходяться й зараз (це Державна бібліотека імені Салтикова-Щедріна, Ф. 588, оп. 4).

А далі починається справжня детективна історія – пошуки в різних країнах, містах, інститутах, музеях, архівах, у приватних осіб записів фольклору Доленги-Ходаковського. Їх сліди віднайшлися у бібліотеці Чарторийських у Кракові, у Погодінському древлесховищі в Санкт-Петербурзі, в архіві Шафарика у Празі. Справу утруднювало й те, що більшість автографів були записані польською транскрипцією. Маючи копії 64 пісень, їх вмістив у своїй двотомній збірці «Колядки і Щедрівки» Володимир Гнатюк. Це і був ключ до знахідки – копійці дослідження привели до першоджерела – рукопису під назвою «*Spiewy slowianskie pod strzecha wiejska z bieranem*».

Ця рукописна збірка, що нараховує 1019 пісень, була виявлена у Тернопільському краєзнавчому музеї, куди її подарували родичі Володимира Гнатюка. Іншими шляхами частина зібрання Ходаковського потрапила у Чехію до П.Шафарика – Осип Бодянський передав йому копію збірки із 106 словенськими піснями, які й зберігаються в Національному музеї у Празі (оригінал знаходиться у фондах О. Бодянського в Інституті літератури та ІМФЕ ім. М.Т. Рильського Національної Академії Наук України).

Жодний з власників зібрання вченого не видав їх окремою збіркою. Вже після його смерті частину пісенного матеріалу публікували російські і польські журнали; їх використовували у своїх працях й збірках А. Метлинський і В. Доманицький. Гоголь просив Максимовича переслати йому частину рукописних творів Ходаковського, додаючи при цьому у листі: *«Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю!»*.

Літературознавець і етнограф Володимир Науменко наприкінці 80-х рр. XIX ст., розбираючи архів Михайла Максимовича, знайшов у ньому оригінали і копії пісень Зоріана Ходаковського, чимало яких було переписано рукою Миколи Гоголя. Впродовж кількох років готувалися до видання близько двох тисяч записів. Важка і затьяжна праця не була завершена у зв'язку з хворобою Володимира Науменка. Архів Максимовича передали до Публічної бібліотеки у Києві, проте автографів збирача фольклору там не виявлено. Над матеріалами працював також історик і письменник Василь Доманицький, який 1905 року у Львові видав книгу *«Піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський»*, що є на сьогодні бібліографічною рідкістю.

Чимало зошитів фольклориста впродовж двох століть розбрелися по світу і до цього часу не зібрані. Тому видання 1974 року «Науковою думкою» величезного фоліанту *«Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)»* є справжнім подвигом науковців ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР на чолі з талановитим дослідником-славістом професором Олексієм Деєм, який був упорядником та інтерпретатором текстів і коментарів збирача. Основу даної книги склали три рукописні збірники Ходаковського, структура викладу пісенного матеріалу яких така ж, як це робив вчений 200 років тому – за жанрово-тематичним принципом. Ця система й зараз залишилася і використовується у практиці фольклористів. Дане зібрання включає понад дві тисячі пісень з примітками і додатками загальним обсягом 730 стор. Вони розподілені за такими розділами: *календарно-обрядові пісні; родинно-обрядові пісні; родинно-побутові пісні; баладні пісні; жартівливі та*

сатиричні пісні, танцювальні пісні; соціально-побутові пісні (козацькі, рекрутські, солдатські, чумацькі, бурлацькі, заробітчанські, про гірку долю, біду).

Вказівки на джерело, за яким надрукована кожна пісня, на її різні копії, видавництва та збірники, де вона з'являлася, вміщені у розширених «Примітках». Територіальний паспорт та інші коментарі записувача перекладено українською мовою і подано, як і в автографах та копіях, поряд з текстами пісень.

Найскладнішою проблемою при підготовці книги було збереження діалектних особливостей при уніфікованій текстологічно-фонетичній інтерпретації правописів, якими користувався Ходаковський та переписувачі його пісень. Ця величезна робота фахівців різних галузей може бути предметом окремого дослідження.

Шляхами Доленги-Ходаковського

Наприкінці 60-х – початку 70-х років минулого століття українські фольклористи організували експедицію за маршрутами подорожей Зоріана Доленги-Ходаковського. Дослідники виявили чимало тожожних його записам текстів і дійшли висновку, що народна пісенність впродовж віків зберегла свою структуру, масштаби поширення, жанрове розмаїття, хоча значна її частина залишилася пасивною лише у пам'яті старших людей і вже вийшла з живого, активного обігу. Важко перелічити усі населені пункти, які у 1814-1819 рр. відвідав «піонер української етнографії», і де були проведені експедиції. Ось лише окремі географічні назви (за сучасним адміністративним поділом): Переяслав, Біла Церква, Сквиря, Васильків – на Київщині; Остер, Прилуки, Новгород-Сіверський, Любеч – на Чернігівщині; Острог, Клевань, Дубровиця, Дорогобуж – на Рівненщині (Погориння); Збараж, Кременець, Вишневець – на Тернопільщині (Волинь); Проскурів, Сатанів, Меджибіж – на Хмельниччині (Поділля); Тиврів, Гайсин, Хмельник, Брацлав, Гранов – на Вінниччині (Брацлавщина); Городок, Самбор, Жовква – на Львівщині (Галичина); Ратно, Ковель, Колки, Іваничі (Волинське Полісся), а ще десятки сіл і містечок на Берестейщині, Перемишлянщині, Холмщині, які сьогодні вже за межами України, або зовсім зникли з її мапи. Але зафіксовані там народні пісні, звичаї і обряди свідчать про їхню споконвічну генетичну належність до цієї території.

Позаростали стежки, якими мандрував етнограф – час, війни, байдужість немилосердні до пам'яток, як матеріальної, так і духовної

культури. Зруйновані, знищені не тільки села, замки, маєтки – зникли й забулися цілі пласти календарної, епічної, родинної поезії, які свого часу встиг записати Доленга-Ходаковський, втрачені прекрасні давні обряди, перестала існувати значна частина соціально-побутової лірики. Навряд чи цей процес можна вважати закономірним і пояснювати лише історичними змінами. Тому таке велике значення для нащадків має його безцінна спадщина, хоча постать цього незвичайного фольклориста-ентузіаста досі належним чином не пошанована.

Зібрання вченого є визначним набутком не лише для фольклористики, а й для історичної науки, літературознавства, мистецтвознавства, мовознавства. У записаних ним піснях відбився світогляд народу, його праця, побут, родинні і громадські стосунки, тогочасні історичні події, наведені зразки локальних мовних особливостей, слова і вислови, які зараз не вживаються, але були характерними для живої української мови у XVIII ст.

Ходаковський, певне, не думав, який скарб він залишив Україні, бо першим проклав широкі стежки у царині слов'янської фольклористики. Ще за життя він спорудив собі нерукотворний пісенний пам'ятник. То ж низько вклонімося цьому подвижнику народної культури, який своїми фольклорними записам засвідчив давність усної народної поезії ще задовго до виникнення української літературної мови.

ПОДОРОЖНІ ЛИСТИ З ДАЛЕКИХ РОКІВ (про дослідника Слобожанщини і Таврії Вадима Пассека) (1808-1842)

Вадим Пассек – письменник, історик, етнограф, археолог, статистик. Це рідкісне прізвище знають хіба що науковці. І навряд чи знайоме воно землякам – адже в селі Спаському, поблизу Валок на Харківщині, був його родовий маєток. Прожив коротке, але яскраве життя – доля відвела йому лише 34 роки. Понад десять із них він присвятив вивченню України, зокрема Слобожанщини й Таврії, історію, географію, побут і культуру яких описав у своїх науково-популярних творах: «Подорожні нотатки Вадима», «Історико-статистичний опис Харківської губернії», «Міста Харківської губернії з картами-планами і гербами», «Про кургани і городища повітів Харківщини» та ін. Його перу належить також фундаментальна праця в п'яти томах «Нариси Росії», видана протягом 1838-1842 років, що є першою спробою популяризації наукових знань і в доступній формі знайомить громадськість з археологією, етнографією, традиціями багатьох регіонів колишньої імперії, в тому числі й України.

Династія Пассеків – гордість Слобожанщини

Вадим Васильович Пассек народився 2 липня 1808 року в Тобольську, де його батько відбував разом із сім'ю 20-річне заслання.

Родовід Пассеків з перипетіями своєї історичної долі надзвичайно цікавий і потребує спеціального дослідження. Можливо, допитливі краєзнавці зацікавляться цією темою. Та я для інтриги згадаю лише окремі віхи з життєпису цієї незвичайної родини.

Шляхетний рід Пассеків походить із Чехії, точніше з Моравії, а його нащадки оселилися на Харківщині і були поважними представниками козацької старшини. Батько Вадима, Василь, у п'ять років залишився сиротою, а його опікун, рідний дядько, сховав заповіт і, щоб заволодіти спадщиною, записав дитину під чужим ім'ям, присвоївши собі його власність. Василя віддали на військову службу до Преображенського полку, а коли юнак почав домагатися своїх прав, його ув'язнили на п'ять років у фортецю. Вийшовши звідти, він усе-таки зміг повернути маєтність. Але дядько знову звів на нього наклеп, домігся, щоб позбавили усіх чинів і заслали до Сибіру. Дорослі сини через багато років, скориставшись перебуванням у Єкатеринбурзі царя, подали на його ім'я прохання, яке задовольнили, і вся родина змогла повернутися в Україну.

Прізвище «Пассек» увійшло в аннали української літератури ще й тому, що воно тісно пов'язане з життям письменниці Марко Вовчок. Біографам її творчості добре відоме захоплення Марії Олександрівни молодим правником (сином Вадима Васильовича). Він був її громадянським чоловіком, разом з нею впродовж восьми років подорожувала країнами Західної Європи. Олександр Вадимович виріс на Харківщині, з дитинства полюбив народні пісні і розумівся на них, шанував пам'ять батька, історика та етнографа, що присвятив немало своїх праць українській старовині. Опанас Маркович, який любовно і терпляче виплекав талант російської дівчини і якому набридли зради дружини у всіх на очах, її залишив. За кордоном (Олександр Вадимович перебував там в довготривалому відраядженні з метою підготовки проекту нового тюремного положення) закохані часто читали книги і статті Пассека-старшого: *«Києво-Печерський монастир»*, *«Київ – Золоті ворота»*, *«Празник Купала»*, *«Веснянки»* та ін. Олександр помер у 29 років на руках письменниці; його тіло вона перевезла до Москви, де й поховала у Симоновому монастирі.

Та продовжимо розповідь про нашого героя.

В.В.Пассек

Одразу по закінченні Московського університету Вадим Васильович поринає у вивчення життя, побуту, звичаїв і фольклору Слобожанщини. Він не обминає жодного села, хутора, повіту, міста, містечка, детально описуючи все бачене і почуте. Водночас свої враження у формі подорожніх листів об'єднує в книгу, що виходить друком 1834 року. Вони написані такою живою, образною мовою, що, читаючи їх, ніби разом з автором подорожуєш мальовничими куточками цього чарівного краю, відчуваєш подих степу, чуєш веселу або сумну пісню, бачиш запальний танець. Ось фрагменти деяких його нотаток: *«Які мрії пробуджує в мені Україна, як сильно співчуває душа моя її бурхливій, зрадливій долі, її мовчазним курганам, її нерозгаданим скіфським скульптурам, і весь я пориваюсь душею до її давнини, до її войовничих орд і степового привілля природи. Так, українські степи здавалися мені морем, що затихло»*.

Зрозуміти сучасність і розгадати майбутнє, на його думку, неможливо без знання минулого, хоча його й не воскресити. Вчений

підкреслював, що життя народів необхідно вивчати не тільки за літописами й пам'ятниками, а й за побутом і характером нинішніх поколінь, у впливі на них зовнішніх чинників. Але дослідження тільки тоді буде точним і ясним, коли знайдеться «елемент», котрий, як активний фактор, рухає усіма подіями, за якими розвивається тканина життя того народу. І далі – робить висновок: *«Той не розуміє історії народу, хто не обіймає розумом, не співчуває серцем усім рухам його внутрішнього життя, хто думає відтворити його тільки за манускриптами і залишками мистецтва, хто не бачить основних витоків, за якими творилося минуле і діятиме майбутнє».*

На наш погляд, думки Вадима Пассека і сьогодні варті уваги, бо в них глибоке зацікавлення Україною, палке бажання пізнати дивну душу українця, його незбориму властивість виживати за будь-яких обставин і буревіїв життя:

«Хто перший з нас увійшов у зв'язок з європейськими країнами? Хто зупинив згубний потік перших татарських орд і так могутньо, так полум'яно оспівав битви з кочовими половцями? Малоросіяни! Який народ без твердих постійних кордонів, які могли б захистити його від войовничих сусідів, без неприступних гір, які б могли врятувати його незалежність, вмів бути страшним для своїх ворогів, встиг розвинути свою національність і утримати її в п'ять віків насилля татарського, литовського, польського? Який народ протягом п'яти віків неволі, коли перетворювали на згарища його міста, мучили за відданість релігії, зумів її зберегти, в цей час був не раз грозою своїм гнобителям, і серед цих катувань створив училища для освіти юнацтва? Цей народ був м а л о р о с і я н а м и!».

Читаєш його листи і дивуєшся, як людина, що виросла на берегах Іртиша і Тоболу, в суворому Сибіру, отримала освіту в Москві, – могла стати справжнім патріотом України? Мимоволі напрошуються паралелі з сучасним ставленням слобожанців до рідної мови, культури, історії. То ж нехай Вадим Васильович нагадає своїм невдячним нащадкам, як треба шанувати свій народ, любити рідну землю, традиції, історію. Тому такими цінними й видаються нам його мемуари.

Захоплення історією віддалило вченого від гуртка революційно настроєної молоді на чолі з Олександром Герценом. Проте арешти його членів вплинули і на подальшу долю Вадима Васильовича – йому не дозволили читати лекції ні в Московському, ні в Харківському університетах. Мрія про захист магістерської дисертації так і не збулася.

І статистик, і фольклорист

За дорученням міністерства внутрішніх справ Пассек був зарахований до статистичного комітету для збирання відомостей про Харківську губернію. Разом з тим це допомагало йому вивчати природу України, вдачу, побут, звичаї її мешканців. Згодом переїжджає до батьків у Москву, але часто відвідує Харків і, незважаючи на незручності в дорозі, захоплено описує свої враження від баченого: *«Звичайно, ці страшенно важкі шляхи сполучення переважно є причиною недостатніх відомостей про наше народне життя, про нашу батьківщину, багату красою і розмаїттям природи, і народною славою, і народним лихом, численними пам'ятниками, повними своєрідної поезії».*

Дослідник цікавився археологією, історією та етнографією Слобожанщини. В *«Очерках России»*, що виходили під його наглядом, він дав низку невеличких розвідок про Різдво, веснянки, купальські пісні, про село Каплунівку на Охтирщині. Ось деякі його враження: *«Не раз і не два я бачив весну в Сибіру, де вона раптом рветься до життя і з страшенною силою ламле на річках товсту кригу, розливаючи воду на широких просторах; бачив весну в середній Росії – холодно, зрадливу; бачив і на далекім півдні – привабливу й багату, але ніде не бачив такої красуні, як весна українська, з гарними чудовими співами соловейка, з блакитними первоцвітами, що радісно дивляться з-під сніжку, з бархатовою травицею, з пахощами чебреця, з квіточками в косах веселих дівчат. О, як хочеться тоді жити і весь світ любити!».* Далі автор оповідає, як у весняну добу дівчата беруться за руки і йдуть рядочками з села на поле, роблячи ворота з піднятих рук, під котрими по черзі проскакують наперед задні пари, співаючи:

*Весна, весна красна,
Що ти нам принесла?
Принесла я вам літечко,
Щоб родило зіллячко,
І рута, і червоний мак,
І м'ята, і зелений барвінок.*

За дівчатами простують парубки, а дівчата, вгледівши їх, співають:

*Не становися край мене,
Мій кудрявий Іване,
А у мене милий ревнивий,*

*Не велить мені рядитись
І з панночками водитись.
Прийде неділя, я наряжусь
І на вулицю піду,
Дівкам танок поведу...*

В «*Очерках России*» у 1840 році він надрукував 12 гарних колядок і щедрівок, які він записав переважно в самому Харкові. Як пише Микола Сумцов у своїй історико-етнографічній розвідці «Слобожане»: «Ці дороги твори якось були занедбані і забуті; ніде їх не передруковували і, здається, ними ніхто не користувався. Мимохідь Пассек пояснює, що колядували здебільшого дівчата, а мішок для подарунків носив за ними парубок, якого звали Міхонешкою; щедрували діти, які вітали своїх хрещених батьків з Різдом і Новим роком». Найкращими колядками, на його думку, були такі:

*Ой, красна в лузі калина.
Ой, дай, Боже, в лузі калина.
Святий вечер.
Ще краснійша у Семена дочка,
Ой, дай, Боже, у Семена дочка.
Святий вечер.
До церковки йшла, убиралася,
Ой, дай, Боже, убиралася.
Святий вечер.
Із церковки йшла, пани стрічали,
Ой, дай, Боже, пани стрічали..
Святий вечер.
Пани стрічали, шапки здіймали,
Ой, дай, Боже, шапки здіймали..
Святий вечер... і так далі.*

У 1837 р. Вадим Васильович представив у статистичний відділ міністерства зроблений ним детальний опис Харківської губернії з планами і красвидами, який пізніше був надрукований у «*Материалах для статистики Российской империи*».

Поряд із статистикою Пассек займався вивченням давнини: результати своєї праці надав Імператорському товариству історії і старожитностей – і був одногосно прийнятий у його дійсні члени.

Оглядаючи й вивчаючи городища й кургани, він ознайомився з більшістю укріплень по річках Дон, Уда, Можя, при верхів'ях Коломака і направив Товариству звіт про свої дослідження разом зі складеними ним картами розташування насипів, а також описом курганів та городищ Харківського, Валківського і Полтавського повітів. Окрім того, привіз для Московського університету три великі кам'яні баби зі степів України, які до тої пори чудово збереглися.

Коли Пассеку від Міністерства внутрішніх справ було доручено зробити статистичний опис Таврійської губернії, він попередньо знайомиться з архівами Новоросійського і Бесарабського генерал-губернаторів, які вивчає дуже сумлінно, використавши для себе багато цінного матеріалу.

Перегорнемо ще кілька сторінок дорожніх нотаток автора, перенесімося на 150 років назад і потрапимо разом з ним у чумацький табір – вже у степовій Україні: *«Проїжджаючи з Бреславля у Каховку, ми бачили до тисячі чумаків в одному становищі. Хто хоче бачити чумацтво у всьому його розгулі, а чумака у всій його красі, той побачить усе це тут. Що за зріст! Що за стрімкість у рухах! Що за сила і в той же час спокій і гідність у більшості чумаків! На голові – чорна смушева шапка, з-під неї – чуб коло вуха. А пісні! Роздолля! Вони несуться до вас за п'ять верств. Чумаки сідають навколо вогню, розкладеного біля розкиданих возів і волів, що розбрелися, і наспівують свої дико-смутні пісні. Часом звучить торбан, силою виграє скрипка, і під цю музику чується тупіт гонака, або оживає «метелиця». Гопак, «метелиця», «журавель» – танці малоросів. Козачок – танок власне українців. Пісні – різноманітні і дихають щиросердністю. В них збереглися спогади історичні. Чимало дум ще не забуто, сповнено думки і почуття. Думи і пісні – це поетичні літописи. В Україні не було людини, яка б чимось не відзначалась у житті, щоб її не шанували думою чи піснею, і чи могло бути інакше? У кожній події брав участь останній козак, останній селянин, тому й тепер не забуті імена Палія, Дорошенка, Хмельницького, від того й тепер прості пісні й казки є поживою бандуристам і бідним старцям».*

І ще навдивовиж актуальним, на наш погляд, видаються спостереження й висновки Пассека щодо значення окремих територій в житті усієї держави. Він пише: *«Щоб зрозуміти сучасне народу, необхідно бути серед нього, бачити його під усіма змінами і впливами обставин і під умовами зовнішньої природи. Для цього необхідно подорожувати».* З чого почати? Питання це, на думку автора,

вирішує держава. Вона має свої центри, з яких складається її життя. Перший центр народності – це Новгород із сусідніми губерніями. Другий – Київ з областями: Новгород-Сіверським, частиною Поділля, Волинню, Запоріжжям і Україною (Слобожанщина з Воронежем і Білгородом). До третього центру належать губернії: Московська, Ярославська, Вологодська, Рязанська, Тверська, Костромська і навіть Курська. Інші частини держави з Кримом, Сибіром, Західно-Північними територіями (прибалтійські губернії), Кавказом, частинами Польщі вчений вважає питанням другорядним, бо вони хоч і не без впливу Росії, але не складають центрів, а стоять на околиці.

«Вивчати Росію по її центрах – заповітна моя мрія, – говорить Пассек. – Як радісно оживає душа, коли тільки уявлю собі всі початки історичних подій! Живими, у живих племенах, досліджую ці початки в розумі, серці, в самих помилках сучасних поколінь, і переживаю усі віки і всі переливи життя».

Бажаючи бачити Україну в самому серці її, Пассек детально описує Києво-Печерський монастир, Золоті Ворота та інші пам'ятки древнього міста. На жаль, ці матеріали тепер нам недоступні – вони знаходяться в бібліотеках і архівах Москви, Санкт-Петербурга й інших російських міст, але сподіваємося, що вони не втрачені назавжди, і прискіпливий дослідник колись добереться до цих скарбів.

Мандрівний романтик

Минають роки, віки, відходять у небуття покоління людей, змінюються звичаї, вірування, погляди, а наукові і літературні надбання лишаються, надовго переживають своїх творців, по-новому розмовляють із кожним новим століттям. Так і Вадим Пассек намагався якомога більше побачити, скрізь побувати, все відчутти й описати. Вивчаючи мову й життя народу, він постійно зближався з ним по селах: записував повір'я, казки, пісні, робив замальовки красвидів, землеробських знарядь, домашнього реманенту, одягу; бував на святах і ярмарках. А в осінні вечори разом із дружиною Тетяною Петрівною відвідував сільські весілля й вечорниці

Невеличка замальовка слобожанських забав, на наш погляд, може зацікавити читача, небайдужого до традицій цього своєрідного краю: *«На вечорниці зберуться в одну хату дівчата з гребнями, веретенами, наїдками, з яких господарня готує їм вечерю... Заллються піснями, налетять парубки з музиками, підуть розмови, сміх, танці, вихорем несеться «метелиця»; тісно у хаті – йдуть у двір, дрібно*

вибивають дівчата ногами козачка, спритно стукають каблуками парубки гопака і, присідаючи, викидають ногами різні штуки... А в печі палахкотить солома, киплять борщ і галушки, пахне в хаті гарячими паляницями... Ні, – казали бабусі, – ні, тепер не те, що в наші часи, – що це за вечорниці, тепер і парубки не ті: бувало, йдуть вони на вечорниці, аж хата трусується: двері в хату не відчиняють, то натиснуть плечем, так і висадять її вон. Тепер – ледаці...»

У прислів'ї *«що не село, то звичай»* Вадим Пассек бачить глибокий смисл і говорить, що хоч його значення часто змінюється, але це поняття залишається і завжди проявляється у житті українського народу. В одному з листів він пише: *«Поглянь у хату українець. Ось вона: і бідна, без критого двору. Але яка вона чиста і біла! Як прибрана і вимазана її призьба! Як вимиті зліплені вікна...Хата ніколи не буває курною, земляна долівка її вимазана глиною, чиста, виметена; їжа господарів бідна, але борщ дуже смачний, все чисто і охайно.»*

Талант Вадима Васильовича мав різноманітне виявлення: він був чудовим співаком, поетом, художником. Життєрадісний і веселий, дуже любив українські пісні, гарно їх співав, грав на гітарі. Особливо йому подобалися *«Віють вітри, віють буйні», «Стоїть явір над водою», «Удовицю я любив.»*

Його поетична натура знайшла втілення у незакінченому нарисі *«Малоросійське весілля»*. А у лірико-філософському оповіданні *«Дивне бажання»*, яке пролежало у портфелі Вадима вісім років і потім було надруковане у маловідомій збірці його друзями під назвою *«Літературний вечір»*, він надзвичайно мальовничо відтворив картини української природи.

Оцінюючи *«Подорожні нотатки Вадима»*, варто зазначити, що це не просто мандрівні враження втомленого бурхливим життям романтика, яких було багато в ті часи (згадаймо хоча б героїв творів Пушкіна або Тургенєва). Це не поверхове замилювання старовиною, як тепер прийнято говорити *«захоплення хуторянщиною»*, а наполегливі пошуки істини, глибоке знайомство з витоками нашої духовності, коріння якої губиться в темряві тисячоліть, із мікрокосмосом українець, як часткою вселенського буття.

Своєрідні погляди Пассека на минуле України, на прагнення дослідити основи внутрішнього життя народу, його побуту і моральні ідеали були висміяні російським критиком В.Белінським, який засудив також відхід ученого внаслідок його захоплення наукою від політичної діяльності. Та це й не дивно. Адже відомо його неоднозначне ставлення до творчості Тараса Шевченка, зокрема негативна оцінка геніальної поеми *«Гайдамаки»*.

Закінчити свою розповідь хочу ще однією згадкою про славетну династію Пассеків. Вона зберігала свої шляхетні традиції, що передавалися з покоління в покоління. Виховання тут було побудоване на вільному, самобутньому розвитку особистості, щирості, родинній взаємній повазі. Такою ж була і вірна подруга Вадима Васильовича – Тетяна Петрівна Пассек, яка з величезною любов'ю і ніжністю написала зворушливі спогади про свого чоловіка, який прожив лише 34 роки і помер від скоротечних сухот у 1842 році. Три книги (понад 1000 стор.) під назвою *«Из дальних лет. Воспоминания Т.П. Пассек»* їй допомогли видати 1878 року в С.-Петербурзі численні друзі Вадима, яких об'єднала його передчасна смерть. Особливу підтримку родині надавав відомий історик, славіст, автор «Запорозької старовини» Ізмаїл Срезневський.

У своїй посвяті онукові Сергію вона пише: *«Наближаючись до кінця свого життя, зустріла тебе, який вступає у життя. Світлий погляд твій, твоя невинна посмішка воскресили в моїй душі давно забуту радість, і я, з почуттям щастя і подяки до неба, кладу біля твоєї дитячої колиски мої спогади...»*

На сторожі старовини, нашої історичної пам'яті мужньо стояли філософи, славісти, історики, етнографи, які заповідали нащадкам берегти рідне слово, пісню, предківські звичаї і обряди. Пішки ходили вони манівцями, навіть не знаючи української мови, записували латиною, польською чи російською наші легенди, казки, повір'я, думи, потім за свої кошти видавали збірки в Москві, Петербурзі, Празі, Відні, Парижі, Женеві, сподіваючись, що їх звитяжну працю продовжать спадкоємці наступних поколінь. Вони гаряче обстоювали право на самостійність української нації саме тут, на Слобожанщині, яку сьогодні вважають територією з російськомовним населенням і яка й зараз є ареною боротьби за утвердження на цій споконвічній українській землі власної мови, культури, історії.

До славетної плеяди співців і дослідників слобожанського краю, серед яких Сковорода, Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гулак, Срезневський, Костомаров, Бодяньський, Куліш, Сумцов, Багалій та багато – багато інших подвижників української ідеї, належить і така самобутня постать, як Вадим Пассек.

У ПОШУКАХ ОМРІЯНОЇ УКРАЇНИ
«Найбільший подвиг Михайла Максимовича»
(1804–1873)

*«На полі, зжатою нашвидку істориками
Малоросії, я збираю пропущені та зронені ними
колоски й потроху передаю до загального добра».*

Михайло Максимович

Перша друкована пісенна збірка

Ця невеличка книжечка, майже кишенькового формату, надрукована на позичені 500 крб. у відомого бібліографа і бібліофіла С.О.Соболевського, друга Пушкіна й Міцкевича, принесла 23-річному магістру природничих наук Московського університету міжнародну славу. Вона стала справжнім відкриттям України, адже маловідомі і майже не вивчені пісенні скарби відтворювали поетичну душу й трагічну історію народу, його велич, багатство і красу.

В автобіографії Максимович писав, що збірку він видав водночас з підготовкою до захисту дисертації на тему «Про системи рослинного царства» влітку 1827 року, і ботаніка йому не заважала займатися історією та словесністю. Хоча упорядник не ставив своїм завданням дати повну систематизацію українських народних пісень, однак він перший зробив таку спробу, розподіливши їх за жанрами, тематикою і характером, на відміну від інших поодиноких видань, що виходили у світ ще наприкінці XVIII ст.

Збірка **«Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем»** (Москва, типографія Августа Семена, при Імператорської медико-хірургічної академії) відкривається передмовою обсягом 36 стор., що можна вважати першою теоретичною працею з української фольклористики, – з неї вона, фактично, починається, як наука. На 180 сторінках подано 127 текстів пісень, розподілених на окремі розділи. У трьох нараховується 100 творів, у четвертому – 22 обрядові пісні і ще п'ять ліричних у додатку. До кожного розділу – пояснення та словники малозрозумілих слів.

У передмові автор писав: *«Настав, здається, той час, коли пізнають істинну ціну народності: починає вже збуватись бажання – хай твориться поезія істинно Руська... Це – суть пісні, де звучить душа, рухома чуттям, і казки, де відчувається фантазія народна...»*

Наші найкращі поети вже не беруть за основу взірець для своїх віршів твори чужинців, але лише як засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка зачиналася на рідному ґрунті, довго, пригнічувалася чужоземними пересадками, і лише зрідка крізь них пробивалася».

МАЛОРОССІЙСКІЯ

П Ъ С Н И,

ИЗДАНЫЯ

М. МАКСИМОВИЧЕМЪ.

МОСКВА.

Въ Типографіи Августа Семенова,
при Императорской Академіи наукъ.
1827.

У 1834 і 1849 роках побачили світ ще дві збірки народних перлин Максимовича з ґрунтовними програмними вступними частинами, що стали життєвими й творчими орієнтирами для багатьох вчених, літераторів і громадських діячів. Пісенники викликали інтерес до українського фольклору в інших слов'янських народів – росіян, поляків, чехів; їхній вплив поширився і на країни Західної Європи та Америку. Ними захоплювалися російські письменники Пушкін, Жуковський, Одоєвський, Вяземський, Баратинський. Чеський просвітитель П.Шафарик, коли ознайомився із їх змістом, надіслав Михайлові Олександровичу листа з проханням допомогти у вивченні української мови.

Ось як оцінює працю вченого у своїх спогадах про Миколу Костомарова Пантелеймон Куліш: *«З обома нами у двох віддалених пунктах Малоросії трапився надзвичайний випадок. До рук Костомарова потрапив у Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 року, а я у Новгород-Сіверському теж став випадково власником «Українських народних дум і пісень» того ж Максимовича – 1834 року. Обидва ми із народників великоруських перетворилися у малоруських».* А Франко називає першу збірку серед тих, які сприяли тому, що у *«Галичині звернули увагу на пісні й оповідання свого рідного народу».* Фактично, збірник «Русалка Дністрова», надрукований у Будапешті 1837 року

М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким («Руська трійця»), що відіграв велику роль у галицькому літературному відродженні, завдячує своєю появою значною мірою саме книжкам побратима з Наддніпрянщини.

Видання першої збірки М.Грушевський назвав *«найбільшим подвигом»* Максимовича, який *«ми всі, малі й старі, повинні твердо пам'ятати, шанувати і любити»*.

Серед пісень згаданої збірки – справжні перлини: *«Сонце низенько», «У сусіда хата біла», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Віють вітри», «Ой на горі та й жєнці жнуть», «Йшли корови із діброви»* та десятки інших, які, як естафета, передаються з уст в уста, від дідів-прадідів – до синів й онуків понад півтора століття. Їх залюбки включали у свої твори українські й російські композитори і письменники, за поетичними сюжетами створювали художні полотна. Згадаймо, як геніально використали Микола Гоголь чимало цих пісень у «Вечорах на хуторі біля Диканьки», Микола Лисенко – у «Наталці Полтавці», а ще Пушкін – у своїй «Полтаві».

Історія й фольклор перемогли ботаніку та зоологію

Життя Михайла Олександровича можна умовно поділити на два періоди: *московський*, коли він працював переважно у царині ботаніки, зоології, фізики, хімії, і *український*, коли вчений переїжджає до Києва і стає першим ректором відкритого 1834 року Університету св. Володимира. На жаль, за станом здоров'я через п'ять років він подає у відставку й оселяється у невеличкому мастку на хуторі *«Михайлова гора»*, поблизу села Прохорівка над Дніпром. Це було своєрідне добровільне заслання, в якому вчений страждав від трьох бід: безлюддя, безкнижжя, безгрошів'я. Тому раз за разом з'являвся в Києві, де на улюбленого професора чекали студенти, яким він читав свої лекції навіть поза стінами університету.

Роки минали у боротьбі з хворобами, але з середини 50-х років ХІХ століття вчений вже зміг повернутися до повноцінної наукової діяльності. Він наполегливо працював у бібліотеках, архівах, у Комісії по упорядкуванню древніх актів. *«У цей період, – пише Максимович в автобіографії, – одна за одною з'являються книги, статті, дослідження на різні теми, а, найбільше, історичні, бо хтів, щоб старовина південноруська відкрилася у правдивості своїй до найменших дрібниць, як відкрилися вже древні фрески на стінах Києво-Софійського собору з-під штукатурки ХVІІ віку»*.

Михайло Олександрович походив із старовинного козацького роду і усе своє життя відчував моральний обов'язок перед пам'яттю предків, який і виконав у своїх історичних та етнографічних працях, а також у дослідженнях про думи – у його другій збірці 1834 року їх вміщено кілька десятків. Він писав: *«Ці думи ще й досі співають сліпі бандуристи, яких можна назвати «українськими рапсодами». Це «Вийзд козака на війну», «Дума про похід Хмельницького в Молдову», «Дума про Твардовського», «Дума про Сагайдачного», «Дума про Залізняка» та інші... Думи – це надгробні пам'ятники і разом з тим живі свідки віджилої старовини. Інші народи у пам'ять важливих подій карбують медалі, за якими історія часто розгадує мину щину; події козацького життя відливалися у дзвінки пісні, і тому вони мають складати найправдивіший і найрозумніший літопис побутописьменника Малоросії».*

Друг багатьох декабристів і членів Кирило-Мефодіївського Братства, Максимович був прогресивним ученим-просвітителем. Він сприяв освіті широких мас, обстоював їх право на культуру, знання. Він аргументовано доводив, що українська мова – це ніяке не «наречіе русского». Вона старша великоруської, органічно розвивалася з народної мови Київської Русі...

Чи достойно вшановуємо світоча?

Наукова і творча спадщина вченого нараховує понад 400 праць. Годі й говорити, що такий доробок під силу дослідникам кількох академічних інститутів. А це – активна видавнича робота впродовж 1857-1859 рр., коли Михайло Олександрович разом з дружиною мешкав у Москві, очолюючи редакцію «Русской Беседы», готуючи матеріали до збірок «Украинца». Та велике місто не надихало вченого, не сприяло поліпшенню його здоров'я. Тому він знову повертається на милу серцю Україну, тихий хутір «Михайлова Гора», де так гарно думається й пишеться..

На літо 1861 року Максимовичі запросили Шевченка бути кумом на хрестинах синочка Олекси... А перед тим поет писав їм листи з проханням підшукати наречену, передати у подарунок їй вірші: *«Якби мені черевики», «Якби мені, мамо, намисто»...*

Як поспішав Михайло Олександрович до Петербурга, на день народження свого друга, віз із собою смушеву шапку і вишиту сорочку... Запізнився на три дні... А потім клопотався, щоб виконати заповіт Великого Кобзаря – поховати його над Дніпром, написав

вірша, що народився над могилою: *«Сподівалися Шевченка сей год на
Вкраїну, а діждались побачити його домовину».*

Незабутня радісна подія – урочисте вшанування Михайла Максимовича у зв'язку з 50-річчям літературної і наукової діяльності, яке відбулося в Київському університеті св. Володимира, надала ювілярові сили й надії, він відчув особливу турботу з боку своїх колег та шанувальників. Через тиждень після офіційного святкування 6 вересня 1871 року Стара Громада влаштувала дружню вечірку, що перетворилася у великий «добрий вечір».

*М.О.Максимович
у розквіті творчих сил*

Зворушений теплими вітаннями, у слові-відповіді Михайло Олександрович на закінчення сказав: *«Дякую вам, шановне громадянство, за ваш чудовий, захватний спів слов'янський. Ви наспівали на мою душу багато солодких вражень і ніби обмолодили мене. І яскраво пригадуються мені два моїх земляки, яких я пережив: мій улюблений, незрівнянний Гоголь, що аж до самого серця був закоханий у наших народних піснях і в них брав своє творче натхнення для своїх геніальних оповідань, і великохудожній Тарас, що сам був чудесним співаком, а разом з тим і новим творцем народно-українських пісень. Яку солодку втіху вони мали б від вашого художньо-продуманого хору, якого бракувало в їх час і якому я бажаю успішного розцвіту в прийдешньому на зміну нашого простонародного співу, що видно вже відходить від свого чудового первоцвіту. На пам'ять про сьогоднішній вечір прошу прийняти від мене у власність для вашого хору примірник **«Українських народних пісень»**, що я видав у Москві в рік переїзду до Києва».*

Це була остання публічна промова Максимовича, його «лебедина пісня». Але в той незабутній вечір він не міг передбачити, що українські народні пісні, які він перший науково систематизував і опублікував, вже тоді виконали набагато вище завдання, ніж потішити і розважити читачів, вони виявили також незрівнянні скарби українського народу на всьому просторі своєї землі, показали йому шлях до волі, людської правди і справедливості.

...Холодний день 22 листопада 1873 року видався сонячним. У саду на дереві тріпотів од вітру останній осінній листочок. Михайло

Олександрович попросив дружину Марію Василівну підвести його до вікна і посміхнувся... Востаннє!

Замість епілогу

Лише 69 років життя відвела доля славетному вченому, половина з яких проминула у постійній боротьбі з недугами. Дивуєшся його безмежному творчому і науковому діапазону, схиляєшся перед тим неоціненним внеском, який він залишив у вітчизняній і світовій науці, адже його численні монографії і дослідження стали наріжним каменем створення нових наук: етнографії, фольклористики, археології. Більше того, через десятки років після опублікування природознавчих новаторських праць Максимовича, підтверджувалися його ранні гіпотези щодо клітинної будови живих організмів. Важливим відкриттям виявилися доводи про еволюцію тваринного світу, причиною якого є зміна умов навколишнього середовища, що вже пізніше було розкрито у вченні Чарльза Дарвіна. І як результат визнання величезних заслуг, присвоєння звань почесного професора Київського, Петербурзького, Московського, Одеського університетів та багатьох наукових товариств, обрання, вже на схилі літ, членом-кореспондентом Петербурзької Академії Наук.

На замовлення Державного Комітету телебачення і радіомовлення України за національною Програмою випуску соціально значущих видань до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича (2004) у видавництві «Либідь» побачив світ об'ємний том в серії «Пам'ятки історичної думки України» під назвою «У пошуках омріяної України». Цей чудовий фоліант включає вступну статтю кандидата історичних наук Віктора Короткого і 14 історичних та наукових праць й нарисів Михайла Максимовича. Серед них: *«Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного»*, *«Листи до Богдана Хмельницького»*, *«Батьківщина Гоголя»*, *«Малоросійські народні пісні»* та інші. Викликає справжнє захоплення художнє оформлення книги: в ній десятки репродукцій картин українських та зарубіжних художників, гравюри, літографії, фрагменти старовинних ікон, мозаїк, рельєфів храмів; зображення козацької зброї, клейноди; портрети гетьманів, народних героїв, визначних діячів минувшини.

У передмові до книги ректор Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка Віктор Скопенко написав: *«Пам'ятайте, що Максимович – один з перших підняв свою корогву за нашу мову, за нашу землю-матір, і з гідністю проніс її протягом свого яскравого, хоч і нелегкого, життя»*.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ШЕВЧЕНКОВОГО РЯДКА

Хто такий Антін Головатий?

(1744 - 1793)

«У всякого своя доля, і свій шлях широкий...», – писав поет. Як і усяка людина, кожний твір Тараса Шевченка має свою історію, бо народжувався на тернистих дорогах життя: у мандрах і казематах, при світлі північних ночей, чи під палаючим сонцем закаспійських пустель. І хоча більшість поезій було створено поза Україною, струменить в них світлий образ Дніпра, подих широких степів, відлунює героїчна і кривава історія рідного народу. Усім відомий крилатий вислів з Кобзаря «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...». Та мало хто знає, як він звучав в оригіналі, і які зміни відбулися у тексті впродовж років.

Приводом до появи Кобзарєвого вірша «До Основ'яненка» були спогади письменника Григорія Квітки-Основ'яненка про Антона Андрійовича Головатого, запорозького військового суддю, згодом полковника Бузького Козацького війська, пізніше перейменованого на «Військо вірних чорноморських козаків» під протекторатом князя Григорія Потьомкіна («великого гетьмана»). Після смерті останнього Головатий у 1792 році добився переведення війська на Кубань і став його кошовим отаманом.

Хто ж то був за чоловік? Народився Антін у простій козацькій сім'ї. Завдяки грамотності, кмітливості, працелюбству і хоробрості у 16 років стає курінним отаманом, через чотири роки – полковим старшиною і його обирають військовим писарем Підпільненської Січі. Щоб у будь-який спосіб зберегти запорозькі вольності, 1774 року Головатий подає Катерині II проект реформування Війська Запорозького, проте його доля вже була вирішена, й імператорським маніфестом від 3 серпня 1775 року прийнято рішення про ліквідацію Запорозької Січі. Щоб її врятувати, до Петербурга поїхало спеціальне посольство, з цінними подарунками і великими грошима, але ніщо не допомогло. Катерина вирішила принизити українських послів: на обіді на їх честь подали ложки з такими довгими ручками, що ними не можна було їсти, і тоді вони стали годувати один одного, кепкуючи при цьому над гостинністю цариці та столичного панства.

Згодом царський уряд, що готувався до війни з Туреччиною, звернувся до козацьких ватажків за допомогою; саме тоді завдяки активній участі Чорноморського війська 1790 року були взяті фортеці

Тулча, Юлія, Ізмаїл, Хаджибей та ін. Після переможного закінчення війни Катерина II на прохання козаків дає їм дозвіл переселитися на Кубань, де був заснований спочатку кіш, а потім – Нова Січ.

У поході на Персію, під час якого загинуло багато чорноморців, Антін Андрійович важко захворів і 29 січня 1797 року помер від виснаження на 53 році життя. Поховано його, за однією з версій, у Катеринодарі (Краснодарі). Вже в наш час в Одесі на честь Головатого споруджено пам'ятник. Після його смерті ліквідується посада кошових отаманів, а з числа російських генералів призначається спеціальний наказний гетьман. З 1860 року усіх чорноморських козаків було передано до складу Кубанського Війська. Отака історія нашого народу – героїчна і разом з тим – трагічна.

Є свідчення, що А. Головатий мав не лише великий таланти до військової справи, а й визначні поетичні й музичні здібності – гарний голос, добре співав і грав на бандурі. Відомі його «Пісні Чорноморського Війська», в яких, зокрема, йдеться про те, що «ворожого черкеса, як того зайця, по скелях ганяли», і про те, як обживали «кавказьку Україну» (Кубань). Про це в оповіданні «Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар» захоплююче написав Михайло Уманець (Комаров). Див.: «Дерево пам'яті». Книга українського історичного оповідання. Випуск 2. – К.: Веселка, 1992.

Нарис про зустрічі Квітки-Основ'яненка ще у дитинстві з видатним військовим діячем Шевченко прочитав у жовтневому числі петербурзького журналу «Отечественные записки» за 1839 рік. Вони справили на нього величезне враження, збудивши творчу уяву. Поет пише вірша про трагедію зруйнування Запорозької Січі, і звертається до письменника з проханням розповідати нащадкам «про старину, про те диво, що було, минуло...», з надією, що, прочитас про незабутні часи, хвилюючі події і «ще раз усміхнеться серце на чужині, поки ляже в чужу землю в чужій домовині». Він просить: «Співай же їм, мій голубе, про Січ, про могили», бо упевнений: «батько добрий голос має», його люди поважають і весь світ повинен дізнатися, «... що діялось в Україні, за що погубила... слава козацькая». А видатному військовому ватажку Тарас Григорович присвячує такі рядки:

*Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!*

Вже через місяць Шевченко пересилає до Харкова автору широковідомих повістей «Маруся» і «Сердешна Оксана» листа-посвяту. Квітка-Основ'яненко був здивований незвичайним поетичним дарунком, отриманим з Санкт-Петербурга, підписаним псевдонімом «Перебендя». Лише через рік, коли побачило світ перше видання «Кобзаря», і серед восьми творів був надрукований цей вірш, письменник дізнався, хто його написав.

На жаль, знайомство так і не відбулося. Але листувалися побратими дуже активно. Відомий письменник із Слобожанщини виявляв надзвичайне зацікавлення творчістю молодого поета, радів його успіхам і висловлював щире захоплення з того, що він не звертає уваги на напади російських критиків і продовжує писати українською мовою, яку Белінський називав «крайовим діалектом простолюддя».

Козацького ватажка Тарас Григорович згадує в творах «Гайдамаки», «Слепої», «Близнець», зокрема, у поемі «Невольник він пише: *«Тепер, кажуть, в Слободзеї останки збирає Головатий та на Кубань хлопців підмовляє. Нехай йому Бог допоможе!»*.

Завдяки дипломатичному таланту, гострому розуму, кмітливості, Головатому вдалося умовити царственних осіб залишити козакам на нових землях деякі їх вольності, прапори і клейноди. Та оцінки його історичної місії були неоднозначні. Зокрема, Пантелеймон Куліш писав Шевченкові: «Ви вихваляєте Головатого – особу не дуже важну і маловідому народові та історикам», і радив переробити рядок перший з вірша *«До Основ'яненка»*, про який згадувалося вище.

Однак, вносячи правки до своїх творів для наступних видань «Кобзаря», поет не послухав Куліша. Повернувшись із заслання, він змінює у тексті, де йдеться про Головатого, деякі слова: *«Наша дума, славослови, не вмре, не загине...»*, маючи на увазі під «думою» мрію про волю України. Нарешті, 1860 року, під час верстки «Кобзаря» у своїй друкарні, Куліш наполягає ще на одній редакції: *«Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...»*. У такому вигляді цей рядок залишився і став безсмертним, хоча у ньому, на жаль, вже немає згадки про Антона Головатого.

Проте історія твору «До Основ'яненка» на цьому не закінчується. Шевченкова поезія надихнула Миколу Лисенка на написання кантати «Б'ють пороги», де вже музичними засобами композитор висловив біль за втраченими козацькими вольностями.

Особисто для мене ім'я Головатого пов'язане з відвідуванням у 80-х роках мин. стол. Краснодарського історичного музею. В одній із

кімнат знаходилися зброя, козацькі реліквії, одяг пластунів-розвідників, різноманітні документи. Серед рукописів я звернула увагу на твори, написані Антіном, – бурлескні великодні вірші та *«Пісні Чорноморського Війська»*. А у кутку, затиснене експонатами, стояло на підлозі величезне, понад півтора метра у висоту, у срібному окладі з напівдорогоцінним камінням, Євангеліє останнього кошового Січі Запорозької Петра Калнишевського. Кажуть, що його вивезли з собою козаки на Кубань. Проте є свідчення, що перед війною, на початку 40-х років XX ст., воно знаходилося в Покровській церкві в Нікополі на Дніпропетровщині. Чи повернуться колись наші святині на батьківщину?

Антін Головатий

НЕЗГАСНА ЗОРЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА (1817-1885)

Микола Іванович Костомаров. Хто він? Знаний і багатьом невідомий, геніальний і напівабутий – історик, письменник, публіцист, перекладач, славіст... Автор 16 томів історичних монографій, шести томів історії в життєписах та ще понад 300 різноманітних праць у багатьох галузях гуманітарних знань. Про людину-енциклопедиста, що володіла десятком мов, один перелік праць якої зайняв би окрему книжку, добре знають лише фахівці. На жаль, його гігантська спадщина до цього часу гідним чином не вивчена і не поцінована. Як данина пам'яті і шани славетному вченому, досліднику в галузі фольклористики та етнографії, яким він присвятив усе своє свідоме життя, ця стаття.

Народився М.І.Костомаров 16 травня 1817 р. у слободі Юрасівка Острозького повіту Воронізької губернії в родині російського поміщика і кріпачки-українки. Північно-Східна Слобожанщина колись була історичною українською територією (ще у 20-х роках ХХ століття там мешкало близько 70% українців, та й зараз українська мова і пісні тут звучать нарівні з російською). Тому оточення формувало уподобання і світогляд майбутнього вченого. Навчався юнак у

М.І.Костомаров Воронізькому дворянському пансіоні та гімназії, з 1833 р. – у Харківському університеті. Захистивши дисертацію на тему «*Историческое значение русских песен*» на ступінь магістра, одержав посаду вчителя історії в Рівненській гімназії. Через рік переїхав до Києва: тут працював за фахом в Інституті шляхетних дівчат, де й познайомився зі своєю майбутньою дружиною, вчителькою музики Аліною Крагельською.

У «*Автобіографії*» Костомаров згадує, що величезний вплив на нього мала збірка Михайла Максимовича «*Малороссийские песни...*», також лекції професора Харківського університету Ізмаїла Срезневського і, звичайно, твори Миколи Гоголя. Вони пробудили у нього бажання якомога глибше пізнати український народ, його історію, звичаї, усну поетичну творчість у її живому побутуванні, вдосконалити знання української мови. Вчений підкреслював, що його завжди цікавило

таке питання: «Чому це в усіх історіях оповідають про видатних державних діячів, іноді про закони та установи, але нібито нехтують життям народних мас? Убогий мужик, землероб-трудівник наче й не існує для історії.. Чому історія нічого не говорить нам про його побут, про його духовне життя, про його почуття, спосіб його радощів і смутків?». І скоро він переконався, що «історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами та записками, а й у живому народі». Тому, перечитавши все, що тільки було написано на той час з фольклору та етнографії, дослідник прагнув познайомитися ближче з самим народом – не тільки з книг, а з живої розмови, спілкування з простими людьми.

«З цією метою я почав робити, – пише далі Микола Іванович у *«Автобіографії»*, – етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і бесіди, занотовував слова і вирази, втручався в розмови, розпитував про народне життя-буття, записував подані мені відомості і примушував собі співати пісень...Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без усякої літературної обробки і, крім того, підлягає незаслушеному презирству». За кілька років він зібрав близько 500 народних пісень.

Ще у 40-х роках ХІХ ст. М.Костомаров на повний голос заявив: *«Язык, называемый обыкновенно малороссийским..., не есть наречие языка русского, образовавшееся в последнее время, он существовал издавна и теперь существует как наречие славянского корня»*.

Починаючи з дисертації у студентські роки, протягом усього життя, Костомаров досліджував український етнос, його народну поезію, символіку, своєрідність характеру і світогляду українців, їх відмінність від росіян. Цим проблемам присвячені його великі праці: *«Слов'янська міфологія»*, *«Історичне значення південноросійської народної пісенної творчості»*, а також менш відомі розвідки: *«Народні свята і народний календар»*, *«Синтез космічного світогляду слов'янського і українського»*, *«Історико-географічний і географічний нарис Поділля»*, *«Сімейний побут у творах південноросійської народної пісенної творчості»*, *«Про цикл весняних пісень в народній південноруській поезії»* та ін.

Ось як цікаво описує Костомаров свята язичницьких слов'ян у своїй праці *«Слов'янська міфологія»* (1847 р.). Зупинимось, зокрема, на весняному циклі у розділі «Свята язичеських слов'ян»: *«Слов'яни*

розподіляли свої святкування відповідно до трьох видів дальності світла, виражених у змінах року, котрий тому поділявся на три частини; свят було три, за трьома діями землеробського процесу: посіяти, зібрати і приготувати. Першим було свято весни, торжество на честь Лади, воскресіння чи повернення Сонця... Воно розпочиналося прикликанням матері Сонця, великої Лади. Після цього співали урочисті гімни на честь Сонця; хоровод звертався до місяця і зірок; співали священні пісні на честь води; творили молитви задля родючості та посилення дощу; зверталися до лісів, прохаючи їх розвиватися; закликали птахів розвеселити співом розквітання дібров. Потому відбувалися символічні ігри: деякі з них знаменували весну, а інші були спогадуванням міфологічних подій.

...Обряди та співи супроводжувалися священними вогнями; на честь Сонця, небесних світил і Води, нареченої Сонця, носили світильники... Пам'яткою цього збереглася одна хороводна гра, в якій дівчата виступають розміреною ходою, удаючи, ніби вони щось несуть у руці і співають: «Засвічу свічу проти сонечка. Тихо йде! А вода по каменю, а вода по білому іще тихше». Назва цієї весняної гри свідчить про те, що вона первісно проводилася коло запалених вогнів.

1846 року М.Костомаров стає професором кафедри російської історії Київського університету. Тут з його ініціативи було засноване Кирило-Мефодіївське Братство. Микола Іванович мріяв про незалежність України у спілці вільних слов'янських народів на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність і братерство шляхом здійснення ряду реформ, зокрема, ліквідації кріпосництва. Але не так сталося, як бажалося. За доносом зрадника Петрова, через рік, 1847 року, таємне товариство було викрите, а його організаторів – Шевченка, Куліша і Костомаров (він саме збирався одружитися), як політичних злочинців, заарештували і заслали у різні кінці Росії.

У Великодню Неділю, о шостій годині вечора, коли мало відбутися вінчання, жандарми привезли Миколу Івановича попрощатися з нареченою. Поспішав на весілля і Тарас Шевченко, який був старшим боярином у свого побратима. Він запізнювався і по дорозі навіть переодягнувся у фрак, в якому його і заарештували. Зустрілися вони знову аж 1861 року в Петербурзі. І це було прощальне слово Костомарова над домовиною друга...

Дев'ять років перебував історик у адміністративному засланні в Саратові без права займатися науковою діяльністю. І лише через 28 років вчений поєднав долю зі своєю судженою Аліною Леонтіївною

Крагельською, яка на той час після першого шлюбу вже овдовіла. Кілька своїх праць, як найдорожчий скарб, Микола Іванович дарує їй на заручини і супроводжує посвятою, в якій пише, що любов – це *«не тільки єдність тілесна, а, найперше, єдність душ. Любов – це релігія, це вічна тайна»*. Своє єдине світле почуття, яке давало йому натхнення до глибокої старості, він зберігав впродовж усього життя – і під час заслання, і після нього.

Незаперечну вартість і сьогодні має праця вченого *«Книга битів українського народу»*. Це сто чотири афоризми, написані стилем Біблії, у яких зливається воедино і містицизм, і висока духовність, і патріотичні почуття. *«Книга...»*, в якій викладені програмні засади кирило-мефодіївців, стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних і національних прав слов'янських народів.

60-70-ті роки XIX століття були найпліднішим періодом у науковій і літературній діяльності Костомарова. Він викладає російську історію у Петербурзькому університеті, бере активну участь в організації і виробленні програми першого українського журналу «Основа», пише твори на історичні теми: *«Руїна»*, *«Мазепа»*, *«Бунт Стеньки Разіна»*, *«Історія козацтва у пам'ятках південноруської пісенної творчості»*. Особливо захоплювався постаттю Богдана Хмельницького, якому присвятив книгу *«Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії»*. У пізніших виданнях до монографії додається окремий збірник народних пісень і дум під назвою *«Народные песни об эпохе Богдана Хмельницкого»*. Високо цінував цю книгу Тарас Шевченко, який писав, що *«вона висвітлила подробиці, закурені димом фіміаму, який старанно кадили перед порфірородними ідолами»*.

Досі ще не вся фольклорно-етнографічна спадщина Миколи Івановича опублікована. Сталося так, що остання, найважливіша праця вченого, яка й дотепер не втратила своєї наукової вартості, *«Историческое значение южнорусского народного песенного творчества»* надрукована не повністю. Особливо цінним у рукописі є матеріал про чумацтво, де він викладає теорію про генетичний перехід в Україні від козацтва до чумацтва і від чумацтва – до селянства.

Історик власноручно записав чимало чумацьких пісень у Волинській, Харківській, Полтавській, Воронізькій губерніях, а також у Чорноморському краї. Це був один з принципів фольклористичного кредо вченого, який він викладає в багатьох своїх працях. На жаль, поза увагою дослідників залишаються його народознавчі праці, особливо історико-

теоретичного характеру, які й досі невідомі широкому загалові. Адже саме історіософією Миколи Костомарова зумовлюється унікальність його творчості як історика, фольклориста, етнографа.

Про взаємозалежність і взаємовплив цих наук вчений підкреслював у багатьох своїх працях. Але найконкретніше основні положення своєї теорії він виклав у розвідці *«Про відношення руської історії до географії і етнографії»*. Це був текст лекції, прочитаної в Російському географічному Товаристві 10 березня 1863 р. Товариство засноване в серпні 1845р.у Петербурзі. Мало чотири відділення: загальної географії, географії Росії, статистики та етнографії. Проводило дослідницьку роботу, видавало праці в галузі географії та етнографії. Засновником Південно-Західного відділення товариства на теренах України у 1873 році був Павло Чубинський, найактивнішим його помічником – Хведір Вовк. Проіснувало воно в нашому краї, на жаль, лише кілька років.

Отже, пропонуємо вам, шановні читачі, короткий виклад лекції М.Костомарова.

«Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предмет її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств. Етнографія займається зображенням життя народу, що дійшов до певного ступеня історичного розвитку, маючи відправною точкою певний момент сьогодення.

Таким чином, важливість відносин між цими двома гілками людського знання частково визначається сама собою. Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко уявити собі цей народ в останньому його розвитку, й навпаки – етнографічне зображення існуючого образу народу не матиме смислу, коли ми не знатимемо, що привело його до цього образу, від чого він склався таким чином, а не інакше.

...Саме так, мета розуміння минулого життя не досягається одним докладним змалюванням домашнього начиння, одягу, їжі, способу життя й економії народної – всього, що становить частку того, що називається внутрішньою історією. Не те важливо для історика, як каптан у певному віці носили, або як жінки пов'язувались, а те, що ці ознаки зовнішнього життя відкривають нам у світі внутрішньому, духовному.

Поставивши завданням історичного знання життя людського суспільства, а відтак, народу, історик тим самим вступає в тісні відносини з етнографією, яка займається сучасним станом народу.

Історія зображує течію життя народного – для цього, само собою, історика потрібно знати той образ, до якого довела його ця течія. З іншого боку, її етнограф може зрозуміти стан народу не інакше, як простеживши колишні шляхи, завдяки яким народ досягнув свого стану: всі ознаки сучасного життя можуть мати сенс тільки тоді, коли вони розглядаються як продукт попереднього розвитку народних сил. У способі занять етнографією і способах її викладу вбачаються ті самі помилки, що і в сфері історичної науки. Матеріал для предмета приймали за сам предмет. Етнографією називали зауваження або описи, що торкалися того, які звичаї переважають в тому чи іншому місці, які форми домашнього побуту зберігаються тут і там, які ігри і забави користуються попитом у народі. Але забувалося, що головний предмет етнографії, або науки про народ, – не речі народні, не зовнішні явища його життя, а саме життя, при цьому етнографії надавалося дуже вузьке значення.

На нашу думку, якщо етнографія – це наука про народ, то коло її потрібно розширити на весь народ і, таким чином, предметом етнографії повинно бути життя усіх класів народу: і вищих, і нижчих. Етнограф повинен бути сучасним істориком, як історик своєю працею викладає стару етнографію.

При такому широкому обсязі, який ми даємо етнографії як науці про народ, історія, повторюю, має йти поруч з етнографією. Той ще не етнограф, хто помітив її описав які-небудь ознаки існуючого народного побуту, так само як ще не історик той, хто відкрив і вказав на що-небудь таке, що існувало і діялося в минулому. Для того, щоб бути істориком і етнографом, потрібно, щоб і той, й інший мали головним науковим предметом своїм духовну суть народного життя, щоб відкриття в сферах даних наук були підведені під розуміння народного духу.

Ми високої думки про наші народні пісні, але етнографія не вказала нам іще нарізно їх місця в народному житті, і багато з них лишається тільки літерою, навіть ієрогліфічною..., хоч ми в цьому, можливо, не завжди зізнаємося.

Часто пісні дійсно важливі, особливо варті уваги, менш за інших подобались смаку, віддаленому від простоти і штучності протонародної творчості. Часто пісня, від якої ми відверталися через її безглуздя, тривалість або прозаїчну сухість, насправді була дуже важлива, тому, що поширена серед народу, бо задовольняла чернь, вже вибиту із духовної простоти деморалізуючою цивілізацією. Подібні пісні

відкидали, як непотріб -- це було несправедливо і невірнo, бо ці пісні відображають певну рису народу.

Велика різниця між малоросійськими думами, які співають сліпі бандуристи й кобзарі, і малоросійськими піснями, які співаються усім народом. Ступінь розповсюдження пісні – важлива обставина, і завжди треба мати її на увазі. Потрібно знати, в яких місцевостях пісня співається, і чи так співається в однім краї, як в іншому, а відмінності і зміни, разом з іншими ознаками, будуть служити взагалі для розуміння місцевих народних відмінностей. Не менш важливо простежити, наскільки це можливо (за більшим чи меншим поширенням в одному краї, ніж в іншому, однієї й тієї самої пісні), історію пісень і дійти до місця їх походження. Потрібно завжди мати на увазі, чого в нас ніде ніколи не було: якими людьми, за яких умов і обставин і, головне, з яким настроєм духу пісні співаються. Не кажучи про пісні обрядові, які співаються завжди у певних випадках і у відомі часи, пісні, про які ви можете, не сумніваючись, сказати, що їх співають, коли схочеться, мають свій час і умови.

Обласні наріччя – особливо важливий матеріал для етнографії – обстежені в нас дуже погано: якщо і торкались їх, то все обмежувалося мертвим переліком ознак, а ніхто не думав показати, як ці ознаки самі собою складаються в цілності. Для того, щоб мати достатнє поняття про наріччя, потрібно розуміти не тільки слова, але й дух їх. Тут недостатні не тільки словники, але навіть записані від людей прислів'я, пісні й казки – все це несе на собі відбиток раз і назавжди приготовленої мови, і тільки при знанні всього механізму живої мови може бути цілком зрозумілим.

Потрібно вивчити наріччя на місці, написати на ньому щонебудь зв'язне, наприклад, про сільський побут, про долю селянина – тоді можливо дати й іншим поняття про те, що є таке-то наріччя і що воно спроможне виражати. Наріччя не існує окремо, без життя: чим наріччя оригінальніше, самобутніше по відношенню до сусідів, тим і життя тих, хто говорить на ньому, свосерідніше. Саме на ці особливості давно потрібно було звернути увагу етнографії і взятися за послідовне вивчення і відтворення усієї сукупності ознак життя від найдрібніших до найбільш значних.

Нарешті, звернімо увагу на те, що етнографічні наші заняття роз'єднані з історією. Тільки відносно зв'язку народних вірувань із стародавньою міфологією вчені більш-менш ставали на історичний шлях, але нерідко відхилялись від прямого історико-етнографічного

шляху, по якому б дослідження відходило поступово і неухильно від існуючого до того, що існувало.

Впізнавши наш народ, наскільки це можливо в його сучасному розвитку, від чого і в якій мірі наступили з ним зміни, які визначили на майбутні часи його становище, будемо йти за подіями від зовнішнього до внутрішнього життя, доки торована дорога, потроху звужуючись, не перейде в стежку і не загубиться, нарешті, в теренах минулого.

Сподіваюсь, вельмишановні добродії, що мені ніхто не буде заперечувати щодо «незастосовності» такого способу шкільного викладання, бо тут йдеться не про викладання, а про шлях вивчення народного життя. Цей шлях впливає сам собою з усвідомленої нами потреби спільної дії історії й етнографії, сукупного вивчення минулого і сучасного. Найважливіша перевага цього шляху полягає в тому, що ми на самому початку наших занять не були б зовсім бідні джерелами, принаймні, на значний проміжок часу.

Можна сказати, що йдучи таким чином назад, ми б йшли по широкій, уторованій і рівній дорозі, ... а далі потрібно було б пробиратися по стежці, яка чим далі, тим незручніша. Вона нерідко зникала б зовсім під нашими ногами, і ми повинні були б шукати її не інакше, як озброєні світочем. Зате з цим світочем ми здобули б через довге вимірювання історичної дороги, ми не загубились би навіть і там, де вже не стане під нами ніякої стежинки, де доведеться йти по полю, засіяному колючим реп'яхом, який виріс на грудях давно зотлілих поколінь, і вкрите густим туманом. І саме там корисним нам буде запас етнографічного світла: з ним як-небудь можна, хоч навпомацки, йти; без нього доведеться стояти на місці і, за неможливістю бачити дійсні образи, втішатися власними мріями».

1862 року Микола Іванович вийшов у відставку й відтоді присвятив себе виключно науковій, літературній і публіцистичній діяльності. Останні роки життя хворів, майже втратив зір. Поруч з ним весь час була його вірна помічниця і кохана дружина Аліна Крагельська. 19 квітня 1885 року Костомаров відійшов у вічність; у труну поряд з ним поклали, як заповідав, улюблену працю про Богдана Хмельницького. Прах великого вченого покоїться в Санкт-Петербурзі; там же, у різних бібліотеках – його численні безцінні рукописи – наші національні скарби. У Києві на його честь названо вулицю, але ніде немає меморіальної дошки із згадкою, що тут жив славетний Син України.

М.І. Костомаров – велетень світового масштабу, енциклопедичний

розум, мозок нації. Сьогодні ми повинні чесно сказати, що не знаємо глибоко його творчості й не шануємо достойно це світле ім'я.

Зірка творчої спадщини Миколи Костомарова світить високо для багатьох слов'янських культур, і, насамперед, для українців. Вона є орієнтиром в бурхливих незвіданих стихіях народного буття.

Тож згадаймо добрим словом людину, яка далеко від України так багато зробила для свого народу. Вона залишила нам величезну інтелектуальну спадщину, що не втратила свого значення й сьогодні, і яку належить до кінця осмислити ще не одному поколінню. І нехай взірцем для нащадків стануть слова Миколи Івановича:

*«Співатиму, співатиму, поки гласу стане;
Хоч і слухати не схочуть, я не перестану...».*

НЕВІДОМИЙ ЧОЛОВІК ВІДОМОЇ ДРУЖИНИ (шкіц до портрета фольклориста і етнографа Опанаса Марковича) (1822-1867)

...Її завжди оточували мужчини – гарні, успішні, багаті. Та й вона була вродливою – шатенка з сірими очима, від погляду якої не в одного завмирало серце. Цю загадку, обдаровану хистом не лише писати, а й чарувати людей жінку, недарма називали українською Жорж Санд. Серед її прихильників і шанувальників були: Віктор Гюго, Жюль Верн, Тургенєв, Писарєв, Добролюбов, Герцен, Олександр Пассек, Лев Толстой, Куліш та багато інших відомих особистостей. Навіть Тараса Шевченка привабила ця «блудна дочка української літератури», якій він (ще не будучи знайомий) купив на зібранні серед земляків у Петербурзі 120 карбованців золотого браслета. Але поруч з нею завжди був скромний і шляхетний її чоловік, український фольклорист і етнограф Опанас Маркович.

Вони познайомилися в Орлі, на балу у родички Вілінських Катерини Мордовіної. Високий брюнет з м'якими рисами чистого обличчя, із задумливим поглядом, великими синіми очима (тип щирого українця), прекрасно грав на фортепіано, вишукано говорив французькою. Він не був схожий на жодного з відвідувачів салону Мордовіної – всі були від нього в захваті. Особливо після виконання народних українських пісень. Юна росіянка Марія Вілінська, вихована на дворянських традиціях, закохалася у красеня-українця з першої зустрічі.

Свою любов до рідної землі він передав Марії Олександрівні. Одружилися вони, коли їй було 18, а йому – 29. Він поділився з нею своїми знаннями, терпляче виплекав її талант, вдихнув у неї українську душу, прилучив до літературної справи, що вивела її на європейську дорогу слави, залишившись при цьому скромним збирачем фольклору. Та шлюб, який тривав 10 років, не був щасливим. Після тріумфального успіху «Народних оповідань», які принесли широку популярність невідомій до того провінційній письменниці, родина розпалася, а згодом Марко Вовчок майже перестала писати українською.

Опанас Васильович народився 8 лютого 1822 року в с. Кулажинці Пирятинського повіту на Полтавщині, де його батько, типовий український дідач (поміщик), був власником маєтку, при якому тримав хор та оркестр з кріпаків. «Гість у хату – Бог у хату» говорив щедрий і веселий пан, любитель народної пісні та музики, який часто

влаштовував бенкети. За борги було продано усе майно Марковичів, а на кошти, що залишилися, Опанас навчався у Київському університеті св. Володимира (1843-1847р.р.). За участь у Кирило-Мефодіївському Братстві його заслали до російської глибинки, де протягом трьох років він перебував під наглядом поліції.

З родинного села Маркович виніс перші враження про красу народної поезії. Він, так само, як і батько, пристрасно любив народну творчість, вивчення і популяризація якої стали справою всього його життя. Ще в студентські роки полтавець готував до друку перший український журнал, в якому були вміщені науково-популярні статті рідною мовою про історію Греції і України, підручник з географії. Він також збирався укласти *«Малорусский словарь»*. З середини 40-х років XIX ст..

Маркович розпочинає активну фольклорно-етнографічну роботу і у 1845 р. з'являється друком його перша стаття *«О гаданих малороссиян 24 и 30 ноября»*, а вже через рік він мав чималу добірку прислів'їв і приказок, яку після його арешту було вилучено і передано до канцелярії київського генерал-губернатора.

Після повернення на батьківщину, Опанас Васильович працює в *«Черниговских губернских ведомостях»*, друкує історичні, фольклорні, етнографічні матеріали, які сьогодні вже є бібліографічною рідкістю. У селі Сорокошичі Остерського повіту на Чернігівщині, де Маркович з дружиною гостював у свого брата Василя Васильовича, народна пам'ять зберегла старовинні легенди, повір'я, історичні пісні про героїчну боротьбу козаків і гайдамаків. Це був справжній заповідник сивої давнини. Про цікавий місцевий варіант *«Думи про Нечая, брацлавського полковника Богдана Хмельницького»*, Маркович пізніше напише аналітичну статтю, що стане першою музикознавчою ластівкою в українській фольклористиці.

1852 року подружжя переїжджає до Києва, де Опанас Васильович одержав низкооплачувану посаду бухгалтера в Київській палаті державного майна. Тут, у приміських селах – Пріорці, Борщагівці, Деміївці, Броварах – збирачі також відшукували самотні зразки фольклору. У Києві Опанас Васильович бере активну участь у підготовці збірки *«Народные южнорусские песни»*, постачаючи А. Метлинському, крім власних, матеріали інших збирачів. Проте відмовляється, щоб його ім'я було серед упорядників.

О.В.Маркович

Василь Тарновський, чернігівський поміщик, рятуючи родину Марковичів від злиднів, запросив її до себе в Качанівку зробити статистичний опис маєтку, хоча подружжя й тут більше займалося записами фольклору. Нарешті 1855 року Опанас Васильович влаштувався вчителем географії в Немирівській гімназії на Вінниччині, куди переїхав із Марією Олександрівною і маленьким сином Богданом. Тут розкривається ще одна грань таланту Марковича, як театрального діяча. Він прекрасно співав, грав на кількох інструментах, здійснював постановки музично-драматичних вистав, покладаючи великі надії на театр як одну з форм популяризації народно-поетичної творчості. Він перший написав музичну партитуру до п'єси «Наталка Полтавка» (її пізніше використав М.Лисенко у своїй опері), яка з успіхом була показана спочатку в Немирові на Вінниччині, а потім – у Новгород-Сіверському і Чернігові. Леонід Глібов захоплено відгукнувся в газеті «Черниговский листок» про цю та інші фольклорно-етнографічні вистави Марковича: *«Улиця», «Гадання на вінках», «Чумацький табір»,* вважаючи їх *«уособленням художньої України, яке захоплювало глядача силою рідного слова, рідної природи і рідної мелодії».* В свою чергу, сам фольклорист зазначав: *«коли я записую, завжди маю на увазі людей, яким мої рядки принесуть задоволення і захоплення. Коли говорю про сироту або матір нашу і плачу за ними, завжди пам'ятаю, що мої сльози, що моя розмова – високі і благородні...»*

У 1858-1861 рр. Маркович живе в Києві, Орлі, Москві (у Максимовича), потім в Петербурзі, де зустрічається з П.Кулішем, друкує в журналі «Основа» статтю *«Музика південноросійських пісень».*

Опанаса Васильовича дуже любили і поважали літератори і митці не тільки України, а й Росії та інших європейських країн. Письменник Микола Лєсков був у захопленні від старшого друга, який запропонував йому переїхати до Києва і називав його «милий пан Опанас». До талановитого виконавця народної пісні зверталися за допомогою відомі музиканти і співаки. Був серед них російський композитор Олександр Серов. Сучасники згадують: «Серов душею і хистом музичним був рідним братом Опанасові». Їхня дружба і співпраця особливо зміцніла під час підготовки в Петербурзі 27 квітня 1861 року концерту, присвяченого пам'яті Шевченка. За порадою фольклориста композитор опрацював для хору й оркестру три українські пісні: *«Ой Морозе, Морозенку», «Ой там, на моріжку», «Ой на річці та на дощечці»,* які були прекрасно виконані російськими співаками.

Маркович майже десять років провів у мандрах. Колишньому «політичному злочинцю» дуже важко було знайти пристойну роботу на батьківщині. Географія його подорожей – то десятки сіл і повітів Центральної України; Москва, Петербург, а також Німеччина та інші країни, куди йому доводилося супроводжувати свою примхливу дружину на запрошення її численних покровителів.

Повернувшись до Чернігова, Маркович працює в уряді мирових з'їздів (прокурорський нагляд), потім переїздить до Новгород-Сіверського. Про цей період (1862 р.) він напише: «...сам живу, без сім'ї, та уже і не приїдуть, грошей у них і в мене нема, зима заходить...». Весь цей час не полишає збирання фольклору: «Я коло пословиць мордююсь і вже мовби і начисто йде. Як скінчу, за музику пісень візьмуся». Виступи оркестру під керівництвом Опанаса Васильовича були справжнім «священнодійством». За словами його племінника письменника Д. Марковича, один з виступів «*произвел целую революцию в обществе и в гимназии. Пение мужицких песен вошло в моду*».

Науковий доробок дослідника величезний і вартий пильнішої уваги народознавців, які цій видатній постаті в українознавстві і музичній фольклористиці приділяють недостатньо уваги. Маркович зафіксував десятки тисяч пісень, легенд, повір'їв, казок. Особливою його пристрастю були прислів'я і приказки, яких назбирав близько 50 тисяч. На жаль, через брак коштів цей скарб не зміг надрукувати самостійно. Покладаючи на збірку великі надії, він писав: «*Більш за все і перш за все я бажаю, щоб книжка вийшла гарна, щоб її люди читали та щоб з читання була користь. Се б дало етнографові міцні основи, а письменникам – певний склад народної речі і думки народної*».

Віддаючи свій щедрий дар в чужі руки, він з гіркотою зазначає: «*Щоб думка і праця не пропали без сліду та щоб інші люди, що видатніші і щасливіші за мене вели далі те, що я почав*», а свого підпису навіть не намагався вказати. Чималу частку свого безцінного зібрання зразків народної мудрості (15 тисяч) він віддав М. Номису, який видрукував ці матеріали, написавши у передмові до збірки «*Українські приказки, прислів'я і таке інше*» (1864): «*Шановний Опанас Васильович сам їх назбирав, тулячись по різних світах і країнах*». Вчені впродовж багатьох років шукали решту прислів'їв з архіву М. Номиса, але майже безрезультатно.

Опанас Васильович був і, цікавим, і дивним, і талановитим, і скромним. «*Ніжний, сентиментальний і чутливий малорос*» – говорили про нього друзі, бо давно відомо, що «на диваках тримається світ».

Майже всі праці Маркович друкував анонімно, або за ініціалами «А.М.» (Афанасий Маркович – російською мовою). Свої численні записи він щедро і безкорисливо віддавав іншим збирачам, таким, як Гоголь, Максимович, Драгоманов, Бодяньський, Куліш, Білозерський. Вистачило усім. Сам не мав можливості видати, а ті включали записані ним твори до своїх збірок, іноді забуваючи назвати ім'я цієї надзвичайно доброї людини. Цікаву характеристику дав йому брат Марко Вовчок – Дмитро Вілінський: *«Пристрастей у нього ніяких не було. Все його життя, усі його поривання зводилися до малоросійської пісні, театру, приказок і прислів'їв. Він був щирий народник, але того особливого стибу, який, поринувши у козацьку старовину, до того потопав у минулому, що про добробут людини сучасної зовсім не думав. Одне слово, це була людина, ідейна до самозабуття і чесна до глупоти».*

Тому його величезний труд ні за життя, ні після смерті не мав заслуженого визнання, Хочеться принагідно згадати одну з небагатьох дослідниць творчості Марковича – Олександру Коцюбу, кандидата філологічних наук, колишнього викладача Ніжинського педагогічного інституту імені М.В.Гоголя. Це вона у 60-ті роки мин. ст. віднайшла невідомі друковані і рукописні праці фольклориста, присвятила йому ряд статей, повернувши талановите ім'я науці. З вдячністю згадую, як цікаво Леся Йосипівна читала у нас на курсі українську народну творчість. Студенти її дуже любили, свої лекції вона перетворювала на справжні вистави. Молода, енергійна, Леся Коцюба, на жаль, рано пішла з життя, але лишила по собі гарну пам'ять, зокрема чимало розвідок, опублікованих у Вчених Наукових записках нашого інституту (т.11,13).

Розпорошеність по різних архівах рукописів подружжя Марковичів, відсутність чіткої системи у списках не давали можливості друкувати їхнє фольклорне зібрання у первісному вигляді. Подією стало видання у «Науковій думці» в 1983 році ІМФЕ ім. М.Т.Рильського записів низки обрядів, понад 800 народних пісень, близько 30 казок, здійснених Опанасом Марковичем і Марією Василівною на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Поділлі. Упорядкував збірку, подавши широкий вступ і примітки, відомий вчений Олексій Іванович Дей.

Високу оцінку працям Опанаса Васильовича дав Іван Франко. Останні свої роки Маркович пов'язав з талановитою актрисою і народною співачкою Меланією Загорською, яка брала участь у його виставах і виконувала головну роль в поставленій ним опері *«Чару»*. Її партитура, як і багато інших рукописів автора, не збереглася.

Лише 45 років прожив щирий патріот України. Хвороба і нелегка доля вкоротили Опанасу Васильовичу віку. Поховано його у Чернігові, біля Іллінської церкви, поблизу Троїцького монастиря. Поряд – могила Михайла Коцюбинського.

Оцінюючи заслуги О.В. Марковича перед Україною, журнал «Киевская Старина» писав: *«Так пішла з життя благородна, талановита людина, сіяч добра краси й науки».*

Підкреслюючи помітний вплив діяльності Марковича на розвиток музичної фольклористики в Україні, Іван Франко зазначав: *«Сучасними її представниками є українські композитори Лисенко і Ніщинський; в Галичині йде за ними молодий талановитий артист Нижанківський; з поляків цією дорогою йшли Ліпінський і Тимальський; серед старших українців ініціатива в цьому напрямку вийшла від Опанаса Марковича».*

Чи не пора, нарешті, згадати цю непересічну особистість – визначного діяча української культури, віддавши належне його подвижництву на теренах української фольклористики та етнографії, громадської і культурно-просвітницької роботи?

ШЛЯХАМИ СТРАДНИЦЬКОГО ЖИТТЯ АНАТОЛІЯ СВИДНИЦЬКОГО

або пісенні свічки пам'яті
(1834-1871)

Анатолій Патрикійович Свидницький прожив недовге і трагічне життя – лише 37 років, як днів коротких...Ось і все, що відміряла доля талановитому письменникові. Він, може, й сам про те не думав і не здогадувався, що написав твір, який, за висловом Івана Франка, «надовго залишиться одною з найкращих оздоб української літератури», і що ім'я його колись гідно стане поруч з іменами відомих класиків – Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного.

Автор першої революційної пісні

Але наша мова не про письменника-прозаїка, а про Свидницького-фольклориста, етнографа, збирача народної творчості з Поділля, Полтавщини, Чернігівщини, Київщини. А деякі його власні поезії не дарма почали називатися народними, бо вони збагатили золотий фонд нашої фольклорної скарбниці. Одна з них – **«Вже більше літ двісті...»** дійшла до нас у кількох списках, і сьогодні вже важко відновити первісний варіант. Адже понад сто років її співають у народі, не знаючи, хто справжній автор. За цей час вона зазнала багатьох змін залежно від того, в якій місцевості зажила прописки і хто її виконував.

Вперше вірш був надрукований 1888 р. у Галичині громадським діячем, видавцем, меценатом Костем Паньківським в укладеному ним «Українсько-руському співаннику», в рубриці «Пісні патріотичні». Музику до нього написав композитор Остап Нижанківський (1862-1919), автор багатьох хорових творів, солоспівів, обробок народних пісень. Публікуючи 1901р. цикл віршів-пісень А.Свидницького на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника», Іван Франко написав: *«Можже, мало хто з наших земляків, навіть з таких, хто займається історією нашої літератури, знає про те, що автор «Люборацьких» був також автором деяких пісень, що здобули собі велику популярність і з них одна («Вже більше літ двісті») належала довгий час до улюблених пісень галицької молодіжжі, давно перейшла в наші співанники і живе досі в устах народу, хоч певно в неповній і попсованій формі».*

У Києві цей твір довгі роки є окрасою чоловічого хору «Чумаки». Сьогодні він вже багатьом знайомий. На хвилях національно-культурного відродження у різні періоди історії України щоразу широко звучав, а потім надовго замовкав, але весь час жив у пам'яті народній. І хочеться згадати, як пісня знову повернулася до слухача. Це був травень 1990 року. В колишньому Палаці культури профспілок «Жовтневий» проходив Вечір українського регіонального фольклору в рамках II Міжнародного фестивалю фольклору. В залі – гості з багатьох країн світу. На сцену виходить група літніх жінок і кілька чоловіків. Це фольклорний гурт села Піски-Радківські Борівського району з Харківщини. І зазвучала мелодія, слова якої не чули у Києві років з 70 (мабуть, з часів УНР). І ось вона – як грім серед ясного неба, – зал просить повторити її ще і ще. Співаків закидали квітами, а старенькій виводчиці якийсь глядач, ставши на коліна, цілував руки, дякуючи за повернення до життя цього справжнього пісенного шедевр.

Звичайно, це був один з багатьох його варіантів, бо з плином часу авторський текст змінювали численні виконавці. Аматори з Харківщини дописали кілька рядків в останньому куплеті, вирішивши «реабілітувати» Богдана Хмельницького.

На жаль, жодного разу на державному рівні не вшанували Анатолія Свидницького, справжнього подвижника – патріота, педагога, етнографа, громадського діяча. Ця дивовижно трагічна особистість у вкрай несприятливих умовах провінційної глушини зуміла не тільки вловити ті естетичні віяння, які характеризували новий етап у розвитку світової літератури, а й реалізувати їх на принципово новому для українського письменства матеріалі, втілити їх у жанрі першого соціального роману «*Люборацькі*». Шкода, що автор не побачив за життя надрукованим свого найкращого твору. Його рукопис було втрачено, і лише через чверть століття він вийшов в світ у журналі «Зоря» завдяки піклуванню Івана Франка, який з глибоким смутком писав: *«От і осталась хроніка бездомною сиротою і змушена цілих 25 літ блукати по світу, поки знайшла хоч яку таки домівку в Галичині»*. І далі – про автора: *«Він належав до тих талановитих, але нещасливих людей, котрі сковані ланцюгами соціальної неволі, не змогли прикласти до діла те знання, яке вони в житті здобули, а ні ту щирю любов, котрою душа їх горіла в найкращі хвилини життя»*.

А. П. Свидницький

Анатолій Патрикійович Свидницький народився 13 вересня 1834 року в селі Маньківці Гайсинського повіту на Поділлі, в родині священика. Відмовившись від духовної кар'єри, вступає до Київського університету св. Володимира своєю коштом студентом на медичний факультет, потім переходить на історико-філологічний. Через несплату за навчання його виключають з університету. Свидницький був членом Кирило-Мефодіївського Братства, але доля змилювала над ним і не дала піти тернистим шляхом Шевченка, хоч обидва закликали народ до боротьби проти царату.

Віхи фольклористичної, творчої і педагогічної діяльності письменника пов'язані з Кам'янцем на Поділлі, Миргородом на Полтавщині, Козельцем на Чернігівщині.

Та важка праця і хвороби вкоротили Свидницькому віку: помер 30 липня 1871 року в Києві і похований на Байковому цвинтарі. Прощалися тільки вдова, четверо її дітей, кілька родичів і приятелів. Відспівував небіжчика отець Варсонофій, відомий у Києві священник без місця, який проводжав в останню путь бідних і безпритульних, ніколи не вимагаючи платні.

Могила письменника через рік заросла бур'яном, упав простий дерев'яний хрест, коли впритул викопали іншу – для багатого купця. Олена Пчілка у своїх «Спогадах та думках» писала: *«Не знаємо й тепер, де той клатик землі, на якому упокоїлася ця китуча, талановита і нещасна людина»*. Немає і меморіальної дошки на будинку Ковалихи на Подолі по вул. Хоревій, де впродовж кількох років він мешкав, а доля його нащадків взагалі невідома.

Святки на Поділлі

Кажуть, хочеш пізнати людину, треба побувати у місцях, де вона народилася або жила. То ж перенесемося в уяві на чарівне Поділля. Свій край Свидницький любив до нестями. І коли доля його закидала в інші куточки України, він завжди залишався патріотом своєї «малої батьківщини», де з дитинства жив у полоні незвичайних образів обрядової поезії, захоплювався демонологією, чув безліч фантастичних історій. *«Я, – зазначав Анатолій Патрикійович, – вивчав народ у приході свого батька-священика, який сам був незадоволений заборонами народних звичаїв та обрядів з боку властей, і завжди залишався українцем. Він так правильно дивився на народні ігри, що не тільки не забороняв їх для народу, а й дітям своїм дозволяв ходити на Купала; туди, де справляли Андрія. Дякую йому за це»*.

Постійно розмовляючи з селянами, юнак переймав від них звичаї, повір'я, опановував народну мову, безпосередньо знайомився з українською народною творчістю – піснями, казками, легендами. Згодом в етнографічному нарисі *«Відьми, чарівниці й упирі»* Свидницький писав: *«Кожне словечко того часу незабутого глибоко запало мені в душу. Прошло всю мою постать...то для мене школа правди і любові»*. Особливо хвилювали його перекази про народних месників, гайдамаків, пісні про Кармелюка, Саву Чалого та ін.

Зацікавленість фольклором і етнографією залишилися у Анатолія Патрикійовича впродовж усього життя й знайшла відбиток у багатьох його творах, але найяскравіше – у нарисі *«Великдень у подолян»* (опублікований у журналі «Основа», Т. X-XI, 1861 р.). Високо оцінив це дослідження, написане образною мовою, з докладним аналізом звичаїв та обрядових пісень, Іван Франко: *«Праця ця дає дуже красне свідощтво, як пильно придивлявся Свидницький до життя та побуту рідного народу і якою гарячою любов'ю обіймав його»*.

Що ж цікавого повідомив нам письменник і чи лишилися тепер на Поділлі традиції, що побутували тут майже 150 років тому? Свою розповідь автор починає з опису подолян як окремого малого народу з самобутньою історією, культурою, звичаями; чудовими вишивками на сорочках, своєрідними зачісками і головними уборами. Він вважає цих простих людей – носіїв та зберігачів давніх традицій, підкреслює високу мораль і чесність подільського селянина, його веселу вдачу й працелюбство.

Письменник вважав за необхідне, збираючи фольклорний матеріал, дотримуватись певної системи, аналізувати явища і факти народного побуту в усій їхній сукупності, в органічній цілісності. Розповідав автор і про розваги молоді, одяг селян різного соціального стану, про те, як вони поводитися у свята і в повсякденному житті, у що вірили, на що сподівались. Він пише: *«Різні спадки стародавнини, що старі від самого Києва, що пережили все-все, пережили, що було, що минуло і чому вже не вертатися. Різні примхи, забобони, примхливі оповідання тощо, що мимо них проминула не одна сотня поколінь, досталися мені, кажу, без жодної праці. То нехай же не гниють більше під сподом, може знайдеться хтось такий, що й мені подякує, як я уже дякую тим, од кого сам почув»*.

Отож вирушаймо у рідний край письменника, щоб уявити, як святкували за його часів подоляни: *«На перший день Великодня не топлять, не варять і в гості не ходять. Все це вважається непристойним*

для такого свята. Цього дня дівчата віддають колодку, яку їм почепили на Колодія, тобто за сім днів до початку Великого посту. Це можуть бути писанки у вишитій хусточці – їх віддають хлопцям, до яких виявляють симпатію. Парубок, щоб не залишитися у боргу, «наймає» дівчини танець... За кожний танець, – пише далі Свидницький, – хлопець віддає музикантам дві, три, п'ять копійок міддю... На Поділлі танцюють парами і поміш (чоловіки і жінки), а не так, як у Миргороді – «бовкуном», тобто по одному». І далі: «Великдень, вулиця; діди з чоловіками поділилися на гуртки; одні сидять, другі стоять, хто обіпернись на палицю, хто на паркан, і роздебендюють стиха, поглядаючи на пустуючу рухливу молодь... А молода кров грає! Там «шила б'ють», там «кашу варять», там «харлая» скачуть, онде в «чорта», в «довгої лози»... І «горох», і «гоїрочки», і «кривий танець», і «заїнько»... Великдень та й годі!».

Завершуються парубоцькі ігри, а з ними і великодні забави і мистецтво «будувати дзвіницю»: стає п'ять, на них на плечах – чотири, на чотирьох – три, там – два, і вешті – один. Щоб «дзвіниця» не впала, беруть довгий дрюк-тичку, за який тримаються середні і на кожнім поверсі, а також самий верхній. Так вони виходять з цвинтаря, щоб уже не повертатися для гри до прийшлого року. «Дзвіниця» посувається і співає, за нею йде решта парубків і також співає... Якось сумно стає, коли бачиш «дзвіницю», що віддаляється, зовсім вона, наче символ Великодня, який відходить...».

Склавши іспит на посаду вчителя російської словесності, Свидницький влаштовується вчителем у Миргородському повітовому училищі. Незважаючи на «затхлу провінційну атмосферу», він плідно працює над укладанням українських підручників, досліджує творчість Шевченка під час його перебування на Полтавщині, вивчає місцеві звичаї, пише етнографічні нариси. У цікавому описі обряду «вулиця» обурюється, що влада переслідує учасників цієї молодіжної забави, штрафуючи і караючи хлопців та дівчат. З приводу цього неподобства звертається навіть до журналу «Основа», шукаючи у нього підтримки. Але, як і більшість його рукописів, ця стаття, на жаль, не була опублікованою на сторінках цього єдиного на той час україномовного часопису, який 1862 року у Петербурзі було закрито.

Уявімо собі тодішній Миргород – затишне, квітуче містечко на березі річки Хоролу, теплі, осінні дні, і молодь, що, за старовинним звичаєм, проводить «вулицю», тобто гуляння, але це не просто розвага, а також знайомство, оглядини, і ще, можливо, вибір пари для майбутнього одруження.

Свої твори Свидницький, як й інші літератори того часу, писав російською мовою. Диво та й годі! Але нікому чомусь не спадає на думку назвати його російським письменником. Мимоволі порівнюєш творче життя подолянина з полтавцем Миколою Гоголем, який починав писати свої літературні шедеври, також надихаючись враженням неповторної Миргородщини.

Талант без талану

Нариси й оповідання письменника з життя духовенства, міщанського і сільського побуту, наче самоцвітами, пересипані українськими прислів'ями, приказками, легендами, повір'ями, народними піснями. Наприклад: *«Проти сили не попреш – з тим і вмреш»*, або *«Хоч з моста в воду»*.

До нас дійшла лише частина записаних письменником на Поділлі та на Полтавщині фольклорних матеріалів. Як правило, це пісні з яскраво вираженим соціальним звучанням, в яких осуд соціальної несправедливості перегукується з родинно-побутовими мотивами, наприклад:

– *Добрий вечір тобі, зелена діброво!*
Переночуй хоч ніченьку мене, молодого.
– *Не переночую, бо славоньку чую,*
А про твою, козаченьку, голову буйную.

Є у Свидницького вірші, суголосні з календарною поезією, за формою схожі на колядки і щедрівки. Наприклад:

Посеред неба красна
зірка ходе,
А місяць од неї і очей
не зведе.

Широко використані народні пісні у романі *«Люборацькі»*. Тут згадуються сумні, побутові: *«А ще сонце не заходило, а зробилась темнота»*, *«Як мати виряджала доньку в чужу стороньку»*, *«А сонечко грало у неділю рано»*; рекрутські, подібні до невільницьких плачів: *«Бувайте здорові, батьківські пороги...»*, *«Ой зачула моя доля, що не бути мені вдома»* та інші.

Деякі, навпаки, характеризують веселу вдачу персонажів, їхній побут. Це – *«Зажурились вороги, що ми стали пити»*, або така :

*А випийте ж, кумцю,
А випийте ж, любцю!
Та випийте ж до дна –
Там горілочка смачна...
І за нас, і за вас,
І за тую ньеньку стареньку,
Що навчила нас, нас
Хороше ходити,
Горілочку пити.*

За спогадами сучасників, автор *«Люборайцьких»* дуже любив співати народних пісень. Він добре грав на гітарі, сам був гарний, схожий на дівчину, за що друзі називали його «Наталкою». Ще в університеті почав складати пісні-вірші на зразок народних і сам до них творив музику. На його творчість був відчутний і вплив Шевченка. Згадаймо одну з поезій, яка в 60-х роках позаминулого століття звучала як справжній гімн молодих українців-революціонерів і кликала до боротьби за визволення народу з-під царського гніту:

*Україно, мати наша,
Широка та гарна,
За що ж тебе сплюндровано,
За що гинеш марно?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
Що тебе так знівечено...
Личенько не вмите,
Руса коса не чесана,
Дармо тіло збите?*

Соціальні мотиви, яскраво виявлені у власних віршах, були близькі не лише до фольклорних джерел, а й до зв'язків автора з революційним рухом. Так, популярний свого часу вірш *«В полі доля стояла»* починається з вдало використаного своєрідного заспіву народно-ліричної пісні:

В полі доля стояла,
 Брівоньками моргала:
 З гаю, хлопці, до мене —
 Добрий розум у мене.
 Добрий розум в голові,
 Гострі ножі у траві..

Спалахнула і згасла яскрава зірка Анатолія Свидницького, прорізавши темряву навколо себе, запаливши в душах людей вогонь любові до своєї землі, до пісні, мови, культури рідного народу.

Тож нехай ще довго горить пісенна свіча пам'яті на честь славного Сина України, який своєю натхненною працею творив фундамент нашого духовного дому, нашого відродження, і відкриємо томик його творів. Йй, Богу, не пожалкуємо.

ВЖЕ ВІЛЬШЕ ЛІТ ДВІСТІ...

Слова А. Свидницького Музика О. Нижичинського

Andante
 pp

Soprano
 Воле вілля зій і собі,
 Де пошу в ємості,
 Поваж Дітром зодіти,
 Віділлям діллям.
 — Пова, віділля, віділля та віділля
 Не віділля віділля, та віділля.

Воле вілля зій і собі,
 Де пошу в ємості,
 Поваж Дітром зодіти,
 Віділлям діллям.
 — Пова, віділля, віділля та віділля
 Не віділля віділля, та віділля.

Воле вілля зій і собі,
 Де пошу в ємості,
 Поваж Дітром зодіти,
 Віділлям діллям.
 — Пова, віділля, віділля та віділля
 Не віділля віділля, та віділля.

Воле вілля зій і собі,
 Де пошу в ємості,
 Поваж Дітром зодіти,
 Віділлям діллям.
 — Пова, віділля, віділля та віділля
 Не віділля віділля, та віділля.

— На віділля, віділля,
 Не віділля, віділля!
 Зоділлям діллям,
 Та в ємості в ємості,
 Віділлям діллям у ємості,
 Не віділлям діллям у ємості.

У ємості в ємості,
 Не віділлям діллям,
 Ова віділлям діллям,
 Віділлям діллям,
 — Віділлям діллям, віділлям діллям,
 Віділлям діллям, віділлям діллям.

— Віділлям діллям,
 Не віділлям діллям,
 Віділлям діллям,
 Не віділлям діллям,
 Віділлям діллям,
 Не віділлям діллям, та віділлям діллям.

Тоді віділлям діллям,
 Сам віділлям діллям
 Віділлям діллям діллям,
 Віділлям діллям діллям,
 Віділлям діллям діллям,
 Віділлям діллям діллям.

(Діллям діллям діллям діллям,
 1901. кн. IV.)

«БУКОВИНСЬКИЙ КОБЗАР» - ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ (1834 - 1888)

*«Я наш народ усім серцем люблю і душа моя
віщує, що його велика доля жде».*

Ю.-О. Федькович

Тема життєпису і творчості класика української літератури XIX стол. – поета, драматурга і фольклориста Ю.-О. Федьковича, яку досліджують чимало вчених, ще далеко не вичерпана, повністю не розкрита й ховає чимало таємниць. Хоча б частково зрозуміти незбагненність геніального буковинця, першопричини його трагедії, творчих злетів і падіння, варто озирнутися бодай на 150 років назад, поцікавитися хитросплетіннями характеру, особливостями його дивної містичної натури, більше дізнатися про його батьків, перипетії життя яких відбулися і на долі їхнього сина. Перегорнемо кілька маловідомих сторінок його біографії, прочитати які у хрестоматійних виданнях і критиці радянських часів годі було й думати.

«З щастя та з горя скувалася доля»

Рід Федьковичів український (руський) лише по лінії матері Анни, яка була донькою православного протоієрея (декана) Михайла Галицького у селі Дихтинці на Буковині. Від першого шлюбу з Миколою Дашкевичем, парохом у селі Сторонці-Путилові, мала восьмеро дітей, більшість з яких рано померла. Овдовівши у 29 років, вийшла заміж за поляка Адальберта Гординського де Федьковича, переселенця з Галичини – села Гордині на Самбірщині, який узяв її з трьома дітьми – Марією, Іваном, Докією. Вінчання «молодих» відбулося за латинським обрядом у Вижницькому костьолі; там же 18 серпня 1834 року, через десять днів після народження, охрестили їх сина Осипа Домініка, а пізніше – його молодшого брата Панкратія Ісидора Любина, який прожив лише два місяці, і сестру Павлину.

Коли Адальберт з простого писаря канцеляриста піднявся на вищі щабелі службової кар'єри, то став каятися, що зв'язав свою долю із простою холопкою, яка ні читати, ні писати не вміла. Він був грубий, гордий і різкий у поводженні із усіма. А найперше – з простими гуцулами, які боялися його «більше, ніж бога» і мусили за сто кроків перед ним здіймати капелюха. Діти-пасинки не любили вітчима-«ляха» і захищали свою матір, коли він її бив. Домашнє життя

батько не зміг поставити на «панську ногу», а про спольщення родини не могло бути й мови – між собою спілкувалися лише народною руською (українською) розмовною мовою. Врешті-решт Адальберт полишив сім'ю і переїхав до Чернівців. Він сумлінно відвідував костюл, обов'язково у польському одязі. Коли Юрій прийшов з війська, наперекір батькові, став носити гуцульське вбрання: кресаню і сардак, темні сподні і камізьку; в руках завжди мав жирований (інкрустований) топірець-бартку. Кожної неділі ходив до церкви, хоч би й у друге село. Шанував народні звичаї і дотримувався усіх заведених церемоній. Коли померла мати, з хати не виходив, а на похорон, за звичаєм, покрив голову чорною хусткою.

Ю.-О. Федькович

само романтично відтворить у своїх віршах, баладах, поемах.

В одному з листів до свого друга він писав: *«Я просто собі гуцул. Моя школа була Черногора, а не львівська або віденська академія»*. Та й справжньої освіти він не отримав, бо впродовж десяти років за бажанням батька, який хотів бачити сина офіцером, служив в австрійському війську. У перерві між боями і походами – в Австрії, Італії, на Балканах – співали жовніри-гуцули рідних пісень. Співали і плакали. Плакали і співали. Саме тут пише поет свої перші українські твори, які стоять ніби на межі між літературою і фольклором, і які солдати дуже любили.

Цікаво, що вже маючи чималий поетичний доробок, Юрій Федькович свої твори поширював усно, бо не знав *«руської азбуки і не вмів по-руськи читати, хоча був з роду русином»*. Спочатку він записував їх навіть чеськими і німецькими літерами. А пізніше намагався якомога більше перекласти українських народних пісень німецькою та слов'янськими мовами.

Хто не знає відомої і улюбленої багатьма пісні, яка вважається народною, «Як засядем, браття, коло чари»? Та мало кому відомо, що це авторський твір. І написав його буковинський поет-класик Юрій-Осип Федькович на мелодію, популярну серед німецького студентства у 60-ті роки XIX століття. З часом текст зазнав значних змін і до нас дійшов у трансформованому вигляді. А в оригіналі він звучить так:

«Як засяду, браття, коло чари,
Як засяду, браття, на меду,
То хай їдуть турки та й татари,
А я собі й ухом не веду!
Бо що нині, то я знаю,
А пси завтра марш заграють,
А позавтра кури загребуть».

І далі:

«А як прийде, браття, костомаха,
Та як прийде, браття, із косов,
А я крикну: – Як здорова, свахо?
Нумо собі, свашко, із росов».

І в такому дусі ще 12 строф. Чимало віршів Федьковича у народних варіантах стали піснями, серед них: «*З тої гори високої горох покотився*», «*Пою коня при Дунаю*», «*Ой у полі, полі*», «*Ой жовнір, моя мамко*», «*Гуляли*», «*У Вероні та й на брамі кам'яній*» та ін. Любили писати на твори цього найвизначнішого українського лірика свою музику чимало композиторів, зокрема О. Нижанківський, С. Людкевич, А. Кушніренко.

За чарівну силу поетичного слова, глибoku народність і пісенність творчості називав Іван Франко Федьковича «буковинським солов'єм», «найбільшим поетом зеленої Буковини», «буковинським Кобзарем».

Народна пісня так глибоко увійшла в життя і творчість Федьковича, що перші свої вірші він пише у фольклорному дусі, користуючись традиційними мотивами, образами, художньою формою. З усною поезією народу ріднить не тільки тематика віршів, а й система художніх засобів, композиція, розмір, римування, строфіка. Свої оригінальні поезії автор називає думами, думками, співанками, підкреслюючи цим їх близькість до народної творчості. Це такі вірші, як «*Ой на горі тройзіль розстелився*», «*Поклін*», «*Сестра*», «*Чи чули ж ви, легіники*», «*Не вір, дівчино, легіневі зроду*», «*Співацька доля*». Одна з кращих поезій «*Пречиста Діво радуйся, Маріє*» побудована на контрастах –

урочистий церковний гімн і сумні картини людського горя. А співанку «Рожя» Іван Франко поставив поряд з найкращими народними піснями на слова Шевченка. Та й більшість його поетичних творів не читається, а співається.

Після військової служби, скинувши ненависну форму і одягнувши гуцульського сардака, Юрій з головою поринає у літературну працю й збирання народних перлин. Знання музики, гра на різних інструментах допомагали йому тонко відчувати народнопісенну мелодику, виробити власний досконалий поетичний стиль. Навіть вчені вважали Федьковича прекрасним знавцем народної творчості.

На фольклор письменник дивився як на джерело пізнання думок і прагнень простого трудового люду, *«бо й справді кожен парубок, кожне сільське дівча переливає свої почуття у пісні з яких переважно віс найвища поезія. Чи не є це доказом, якими благородними, якими глибокими почуттями сповнений той народ»*, – писав він у передмові до збірки перекладів українських народних пісень німецькою мовою.

В економічному й культурно-політичному відношенні Буковина була однією з найвідсталіших провінцій австро-угорської імперії. Відродження духовного життя цього чарівного, але забитого краю, почалося з великим запізненням, аж на початку 60-х років XIX ст. Тоді відкривалися перші українські школи, стали друкуватися книжки, небаченої сили і розмаїття набула творчість Федьковича. Завдяки його багатогранній діяльності світ дізнався про існування тієї частини українського народу, яка ще з XIII ст. силоміць була відірвана від єдинокровних братів і впродовж багатьох віків стогнала під кормигою турецьких, молдавських, австрійських, а пізніше – й румунських завойовників. Усна творчість стала для нього неписаною історією, енциклопедією його життя, де від покоління до покоління передавалися духовні скарби, набутки минувшини, пам'ятні події, перекази, звичаї, обряди, легенди прашурів.

Фольклор мав неоціненне значення в боротьбі проти іноземного поневолення, він допоміг буковинцям зберегти свою мову, свою культуру і традиції, врешті створити власну літературу. Співець гуцульського життя, Федькович став першим збирачем фольклорно-етнографічних матеріалів на Буковині. Водночас закликав й інших *«плекати національні сокровища народної поезії»*, збереження яких він вважав *«за святу повинність кожного чоловіка, що народність свою любить»*. Величезне фольклорне зібрання, на жаль, збереглися, не повністю – чимало рукописів розгубилося або знаходиться у приватних

колекціях і навряд чи коли побачать світ. Підготовлена Федьковичем до друку книга *«Найкращі співанки руського народу на Буковині»* через великий обсяг не увійшла до повного зібрання його творів і не була видана за життя. Проте записані буковинські пісні друкувалися у Відні (*«Співаник для господарських діточок»*, 1869), у Львові (*«Співаник для шкіл і народні пісні, колядки і щедрівки»*, 1885), в Києві (*«Збирач перлин народних»*, 1968; *«Пісні Буковини»*, 1990), а також у Чернівцях, Коломиї та інших містах. Залишений поетом фольклорно-пісенний матеріал можна розподілити на такі тематичні групи: козацькі, чумацькі, жовнірські, бурлацькі, опришківські, балади, співанки-хроніки, коломийки, колядки, щедрівки, маланчині пісні. Чимало у зібранні Федьковича пісень родинно-побутового циклу.

Серед етнографічної спадщини дослідника традиційної культури і побуту збереглася збірка обрядових пісень – колядок і щедрівок під назвою *«Колядник руського народа»*. На зразок грецької міфології письменник прагнув відтворити пантеон давньослов'янських богів, що походять від одного спільного Прабога. У своїй поетичній розвідці *«Ти, місяцю, ти, королю, красна Маланка є з тобою»* він дав найповніший опис цього шедеву міфології українців, до якого додано ще 32 Маланчині коляди, і переконливо довів генетичний зв'язок фольклорної Маланки з язичницькими витоками, про що свідчить абсолютна відсутність у дійстві християнських мотивів і символів з одного боку, й наявність розвинутої структури ритуальної, господарської, шлюбної, очисної магії – з другого. Уважний до творчості буковинця Іван Франко не обійшов увагою і цей оригінальний твір, вказавши, що Федькович *«тоном народних щедрівок зложив свою поетичну міфологію на живих іще народних віруваннях, але переважно черпаних із власної фантазії»*.

Як заповіт нащадкам, звучать сьогодні пророчі слова поета: *«Руські ви легіні! Шануйте й не цурайтесь давніх наших звичаїв! Шукайте їх так, як се у других чесних народів ведеться, а буде вам слава, людям честь, по праотцях же ваших хороша пам'ять. Се все оповідає наша Маланочна коляда, мабуть, найкраща, котра по праотцях лишилася!»*

«Не страшно журитися – страшно женитися»

У передмові до творів свого побратима доктор Осип Маковей зазначає: *«В історії нашої літератури просто нема письменника, котрий би пустив у світ стільки фальшивих відомостей про себе, як це зробив Юрій Федькович»*. Маковей це пояснює свого роду неврастенією

автора, його нещасливою долею та «превеликою тугою», що мучила його все життя. З трьох автобіографій жодна не написана в здоровому стані, а все під час важкої хвороби (1861, 1862, 1885 рр.). Ці автобіографії суперечать не тільки правді об'єктивних фактів, але й одна одній, то ж не можуть служити джерелом до його життєпису.

Здається, що Федьковича постійно переслідують життєві незгоди: у війську – сварки з офіцерами, смерть денщика, що потонув. У 1863 році поет у горах дуже застудився, думав, що помирає, і пише заповіт, у якому є такі рядки: *«Покиньте вже раз ваше вічне царство небесне! Справжнє і єдине царство небесне с й буде в душевному спокою в житті!.. Любляче серце і ніжні руки прошу посадити на гробі та навколо нього ялину, рожжі, барвінок, щоб мило було спочити. В головах класти не хрест, а ялину. Хрестів у своєму житті я мав досить»*. У 28 років він переходить у православну віру і бере ім'я Юрій.

Не склалося у нашого героя і особисте життя. Перше нещасливе кохання – циганка Цора з Семигорода. Мотиви суму та зневіри зустрічаємо у його співанках, поемі *«Циганка»* та інших творах. Не зміг Юрій поєднати своє життя і з дівчиною зі шляхетної родини – Емілією Марошані. Невизначеність стосунків гнітить його; у своїх сумнівах щодо їх щирості він сповідається друзям – Антонові Кобилянському і Костеві Горбалу: *«Із мого одруження нічого не вийшло: сватали за мене, а за присяжного сина дали! (приказка). М-м Марошані навіть не потрудилася відповісти на мій лист... Мабуть, вона боїться, що колись і моя селянська натура не витримає і на неї упаде мій гнів»*. Федькович відчував нерівність між гоноровою пані і «простим гуцулом», як він себе називав. Та й 30 тис. срібних для забезпечення майбутньої дружини, як це належало офіцеру, він не мав. Прагнення побратися з Павліною Волянською теж виявилось марним, і Юрій вирішив більше не випробовувати долю.

Розчарований у житті, Федькович стає марнотратником, роздає селянам материзну. *«У своєму народолюбстві, – пише О. Маковій, – він не зміг підняти гуцулів до свого рівня, а знизився до них, перейнявши їх одержу, звички, всі добрі та, на жаль, і лихі прикмети... Брак інтелігентного товариства, брак відповідної літератури, що поширювала б його світогляд, неуходжене домашнє життя, нерозуміння друзів, вроджені риси характеру – все це одчужило його від широкого кола свідомого громадянства, і він опускався все нижче і нижче, доки зовсім не «охлопів»*.

Творчі успіхи Федьковича, як спалахи на сонці: то з'являються талановиті поетичні, драматичні твори, що друкуються у Коломиї або у львівських часописах «Вечерниці», «Слово», «Правда», то поет знову замовкає, його гнітить самотність, дратують недобррозичлива критика, сварки з владою.

Анахорет і окультист

На початку 70-х років внаслідок недуги у творчості поета настає криза. Він стає анахоретом, займається переважно не літературою, а окультистичними книжками, «захоплюється астрологією, чорною магією. У полоні містичних уявлень він перебуває до кінця життя. Хочє стати ворожбитом, вірить у потойбічне, таємниче. На цей час припадає перша редакція трагедії «Довбуш», наповненої фантастичними, казковими явищами, вірою у фаталізм і невідворотність долі. Згодом написав свою велику «астрологію», над якою багато працював.

«Часи і люди були тоді на Буковині такі, – продовжує Осип Маковій, – що Ю. Федькович не знаходив ані порозуміння, ані підпори. Всі його добрі справи розбиваються об заскорузлість і темноту буковинської інтелігенції, що потонула у безвихіднім москвофільстві».

14 місяців, прожитих у Львові на запрошення товариства «Просвіта» (1872 – 1873), поет називає «чорними». Книжечки, укладені ним, і п'єси, написані для театру «Руська Бесіда», проходять рецензування у просвітян, і це дратує Федьковича – він майже з усіма пересварився і свою журу заливає чаркою. Духовенство і професура повчають його, дорікають, що не має належної освіти. Тут відбувається знайомство з Михайлом Драгомановим, який називає Юрія «...капіталом, котрий сам себе не вміє вжити як слід, а ті, що навколо нього, також не вміють, і він через те щодня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропадання». Сам історик у цей час був заклопотаний службовими справами у зв'язку з втратою професорської кафедри у Київському університеті св. Володимира і не зміг допомогти буковинцю. Людина з «оголеними нервами», підвищеною чутливістю (синзетивністю), вразливою психікою, здатна інтуїтивно вловлювати таємничий сенс універсальних космічних зв'язків, готова поділитися своїми знаннями з іншими, але оточення не сприймає і не співчуває їй. Понівечена ще в молодості військовою муштрою, ніжна і незахищена душа поета шукала підтримки і турботи. І не знаходила. Невропатичні прояви викликали депресію; 20 років життя серед байдужих людей

полишили на Юрієві важкі сліди. Благородного, променистого, великодушного Федьковича, готового розділити останній шматок хліба, врешті-решт заїли нестатки, загострилася давня шлункова хвороба. Він знову знаходить втіху у «читанні по зорях».

Останній спалах надії

1884 року друзі, нарешті, розбудили поета від душевної «літаргії», витягли з компанії гультьяїв і п'яниць, через два роки урочисто відсвяткували 25-річний творчий ювілей. З апатії і зневіри у власних силах допомагають йому вийти активна громадська робота і літературна праця у першій україномовній газеті в тому краї «Буковина» та у «Бібліотеці для молодіжі, селян та міщан», для яких пише оповідання, повісті і поезії; закликає молодь до *«зібрання руських казок, байок, пісень, приповідок, загадок, примовок, обичаїв, вірних образців з життя народа»*.

Здавалося, що з'явилися нові сили творити, писати, втілити омріяне у життя – Федьковичу було лише 54 роки. Вдячний за високу пошану і довір'я до нього, поет докладає чимало зусиль для згуртування навколо газети молодих літераторів, робить її важливим культурним осередком, пропагуючи через неї ідеї духовної єдності усього українського народу – від західних до східних теренів.

За два тижні до своєї кончини закінчує драму *«Богдан Хмельницький»*. Та «костромаха», над якою Федькович сміявся у безсмертному вірші *«Як засядем, браття, коло чари...»*, вже стояла за порогом. Ще напередодні співредактор Омелян Попович радився з колегою щодо чергового випуску «Бібліотеки» і залишив його нібито здоровим. А вранці 11 січня 1888 року задзвонили дзвони православної катедри чернівецьких храмів: відійшов улюблений простим людом буковинський поет. Він помер раптово, від крововиливу у шлунок.

Сумна звістка про смерть Юрія Федьковича вразила всю громадськість Західної України і багатьох європейських країн. Про це свідчили телеграми з усіх міст Галичини, Буковини, а також з Відня, Женеви, Берліна, Будапешта.

З рідних поетові гір гуцули прибули у снігову хуртовину верхи, а селяни сусідніх з Чернівцями сіл цілу ніч блукали завіяними дорогами, щоб тільки потрапити на цей похорон, що відбувся на міському цвинтарі «Горяча». Досі нікого ще так урочисто на Буковині не ховали. Громадським коштом на могилі Федьковичу було споруджено пам'ятник. У некролозі, вміщеному в газеті «Буковина» від 28 січня,

зазначалося: *«Заридала велика руська родина на Вкраїні, Галичині, Угорщині, а найпаче, в Буковині, заплакала й кожна щира душа з великого роду Слави, заболіло й кожне серце, що хоч трохи знало, кого утратила Русь, Слов'яницина і людськість».*

У передмові до збірки поезій Ю.-О. Федьковича, виданій у Львові 1907 року, доктор Денис Лук'янович писав: *«На могутніх крилах натхнення злетів він над високу Чорногору, підслухав минувшість її люду і виспівав гуцульську славу, криваву славу. Окинув бистрим оком країну над Черемошем, всю красну Буковину над Прутом і Дністром та виспівав її несписану поезію, виспівав незмальовану красу темних бескидських ізворів, зелених долин, синіх лугів... Се виспівав і прославив свою рідну Буковину, радуючися її веселістю, плачучи її горем, але що Буковина є частиною великої руської землі, то ж і буковинський народний поет став поетом усієї України».*

**І.С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ -
«ВСЕОБІЙМАЮЧЕ ОКО УКРАЇНИ»
(1838–1918)**

(Матеріали до наукової конференції «Концепції культури в історії української гуманітарної думки ХІХ-ХХ ст.», організованої ІМФЕ ім. М.Т. Рильського та Інститутом літератури НАН України 11-12 квітня 2006 р.).

«Українська усна народна творчість... уся закидана букетами поезії, цілими покосами поетичних квіток, так що тямущий український письменник, не нагинаючись, може загрібати цілі оберемки квіток і обсипати ними свої твори».

І. Нечуй-Левицький

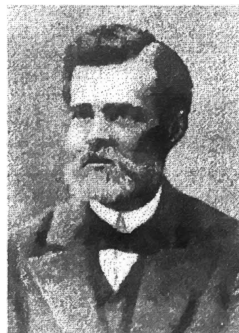
За порогами України

Нарешті, після 20-річних блукань закутками Російської імперії, вийшовши у 47 років на пенсію, Іван Семенович причалив до рідного берега. Наприкінці ХІХ – поч. ХХ стол. в Києві, по вул. Ново-єлизаветинській (тепер Пушкінській), у флігелі будиночка Сегета, письменник знімав дві кімнати з вікнами у невеличкий садок. Нині на цьому місці знаходиться адміністративний корпус Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки. Усе своє самотнє життя письменник підкоряв суворому режимові: зранку працював за письмовим столом, по обіді, рівно о третій, виходив зі свого скромного помешкання, прямував Фундуклеївською вул. (тепер Б. Хмельницького) вниз до Хрещатика і далі, на Володимирську гірку, де відпочивав до вечора. О десятій лягав спати, і ніщо не могло порушити цього раз і назавжди встановленого порядку – ніякі війни та революції. Навіть під час вечора, присвяченого 35-річчю своєї літературної діяльності, Нечуй-Левицький встав і пішов, сказавши: *«Мені вже спати пора»* – і урочистості продовжувалися без нього. Ця спокійна і лагідна людина «з мудрістю давнього філософа, змішаною з наївністю дитини», за словами академіка Сергія Єфремова, ніколи не мала ворогів, не займалася політикою, але була активним борцем за чистоту рідної мови й енергійно агітувала проти російського впливу

на неї та новітніх віянь у тогочасній пресі, не визнаючи ніяких нових правописів. Упродовж усього свого життя письменник не зрадив думкам, висловленим у праці *«Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янищини»*, яка потім була видрукована під назвою *«Сьогочасне літературне спрямування»*: *«Україна буде і мусить домагатися права своєї національності, свого язика в усіх школах і у громадському житті, адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усієї маси нації зверху до самого дна»*.¹ Чи не актуально звучать ці слова і сьогодні, сказані понад сто років тому майстром красного письменства?

«Всеобіймаюче око України» – так називав класика української літератури Іван Франко за його майстерність у зображенні людських характерів і народного побуту. А ще – за поетичну мову, за фольклорні образи, якими були пересипані твори письменника. Відомий він більше як прозаїк, хоча був і драматургом, і літературним критиком, і етнографом, перекладачем з різних мов і навіть музикантом.

Іван Левицький народився 13 листопада 1838 р. в мальовничому с. Стеблів над Россю. Змалку виховувався в атмосфері поваги до рідного слова, історії, народних традицій. Батько – Семен Степанович, священик – проповіді читав лише українською. Він заснував у селі школу і навіть мріяв про відкриття споживчої крамниці, що на ті часи було надзвичайною подією. Мати – Ганна Лукіянівна, з дому Трезвінських – веселої вдачі, говірка та співуча, прищепила синові любов до рідного слова, російською в родині не розмовляли

І.С.Нечуй-Левицький

зовсім. Малий Іван товаришував із сільськими дітьми, слухав ті самі казки, співав тих самих пісень, грав у ті самі забавлянки, що й вони.

Великий вплив на майбутнього письменника мала творчість Шевченка, який народився за 20 верств від Стеблова, у Кирилівці. Згодом Іван Семенович згадував у своєму життєписі: *«Основа»* (журнал) та *«Кобзар»* Шевченка навели мене на думку, що мені треба писати по-українськи... Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зі мною на одній квартирі; не знав й батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані

в «Правде» перші мої повісті». ² Тільки завдяки такій обережності він зміг довгий час друкуватися в Галичині і ніхто й гадки не мав, що це вийшов на українську ниву добрий, невтомний сіяч, майбутній класик Іван Нечуй-Левицький.

Працюючи (з 1866 р.) у жіночій гімназії в польському місті Каліші, яке тоді належало до Росії, Нечуй-Левицький був свідком реформи, що забороняла у школах викладати польською мовою: «Я бачив своїми очима, як історична Немезіда (богиня помсти) повернула на саму Польщу їх же оружжя, але мені все-таки було сумно дивитися, як націю живцем кладуть в домовину». При першій же можливості він переїхав на українську територію, де у Седльці влаштувався вчителем дівочої прогімназії для уніатів. «Легідний Іван Семенович не терпів сварки: року 1873 зовсім отрусив порох тієї гарячої землі од ніг своїх і перейшов на службу до Одеської округи, де вчителює у Кишиневській гімназії. Водночас з-під його пера з'являються все нові й нові твори – таємно, нишком, щоб ніхто не дізнався, бо писання забороненою мовою було небезпечним для педагога казенного учбового закладу». І серед них справжні шедеври – «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», «Старосвітські батюшки і матушки», «Хмари» та ін.

У цей період в Кишиневі утворився гурток вчителів-українців, який очолив Іван Семенович. Члени гуртка не мали ніякої політичної програми, а покладалися на те, що освіта й культура допоможуть народові вибитися з його «упослідженого становища». Але коли у 1879 році в Молдавії заворушилася молодь і стала збиратися на сходки та розповсюджувати відозви, стурбовані жандарми звернули увагу й на вчителя російської словесності, «завзятого хохломана» Нечуя-Левицького. Над його головою нависли чорні хмари й 1885 року письменник повернувся на батьківщину. ³

До першовитоків духовної культури

Відчуваючи тугу за Україною, її поетичними обрядами, романтичними спогадами дитинства, мудрими оповідями батька й матері, Іван Семенович ще у Молдавії закінчує опрацьовувати, підкріпивши науковими узагальненнями, фольклорно-етнографічний нарис з двох частин: «Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасності» та «Ескіз української міфології». Згодом, об'єднана в одну, ця праця, починаючи з 1868 року, друкувалася в кількох числах львівського журналу «Правда», а в 1876 році виходить окремим виданням. Цей науково-популярний твір, що навіть не претендував на вичерпне

розкриття серйозної теми, якоюсь мірою став правдивим документом, що засвідчив давність української народної культури, і тому довгий час заборонявся як царською, так і радянською цензурами. В наш час він побачив світ лише 1992 року, через 120 років після першої публікації, у АТ «Обереги» в Києві накладом 30 тис. примірників. Згодом було здійснене ще одне його видання.

Серед величезної творчої спадщини Нечуя-Левицького (а це понад 50 романів, сотні оповідань, повістей, нарисів, публіцистичних і музикознавчих статей, численні фольклорні записи різних жанрів), у книжечці обсягом близько 80 сторінок, 30-річний письменник чи не першим подав системний огляд української міфології. З приводу цього дослідження Михайло Драгоманов писав, що в *«ньому автор показав велике значення пам'яток народної словесності і заодно просвічено-гуманний погляд на справи»*. Міфи, на думку Івана Семеновича, – це не казки і не легенди. *«Будувати на казках міфологію все одно, що писати історію на основі історичних романів. Хто вгадає, де тут правда, а де вигадка»*. Український міф – це не легенда, а глибоке бачення коріння нації, еквівалент первісної культури. У перекладі з грецької «міф» означає оповідання про давні вірування й уявлення щодо створення світу, зокрема неба, землі, води, явищ природи, а також про походження та ієрархію безсмертних богів і могутніх героїв. Міфи наших пращурів відрізняються від міфів інших народів, вони є природними, пов'язаними з патріархально-хліборобським життям і працею людей. Їхні персонажі – це переважно члени великої дружної родини: батько-господар, мати-господиня, їхні сини й дочки. Нашу міфологію від інших народів відрізняє те, писав Нечуй-Левицький, *«що ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних головатих та рогатих богатирів з страшними антинатуральними інстинктами, які любить німецька і великоруська міфологія»*.⁴

Вивчаючи у школі, а потім у вузі античну історію, ми лише побіжно дізнавалися про існування у нашого народу власних богів, про які ще у позаминулому столітті так цікаво, надзвичайно доступно образною українською мовою розповів письменник. Він чітко роз'яснює основу, мету і структуру давніх міфів. У трьох розділах книги зупиняється на світлих богах: це богиня Сонце, богиня Зоря, богиня Хмара. Потім згадує про нижчих духів і напівдухів, це – русалки, мавки, польовики, домовики, відьми, вовкулаки тощо. І закінчує

аналізом природних явищ, які людина одухотворює, наділяє людськими якостями, молиться їм, щоб сили стихії вберегли її від зла, негоди, неврожаю. Він пише: *«Давня українська пантеїстична релігія (тобто ототожнення бога з природою) була причиною, що народна українська поезія розкішно розвивалася за поміччю розкішної природи і багатой народної фантазії. Пантеїзм був причиною метафор, поетичного обертання людей в дерева, зорі, птиць, звірів...»*.

У своїй реконструкції стародавньої міфології автор відзначає її життєвість і опір новій релігії: *«Але не вважаючи на те, що християнські догмати і християнська мораль уже ввійшли в народне життя, ще й досі між народом не згинуло давнє поганство. Воно й досі держиться в житті народу: в обрядах і звичаях, в колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях, іграх, в приказках, забобонах і ліках сільських знахарок»*.⁵

З народної творчості, як з глибокої криниці, письменник черпав мудрі знання про світ, суспільство, родинні стосунки. Її широко використовував у своїх художніх творах, публіцистичних статтях, на ній значною мірою побудував свій етнографічний нарис *«Світгляд українського народу»*.

У *«Автобіографії»*, що читається з таким самим захоплення, як і повісті, письменник ділиться своїми роздумами про символіку і метаморфози в українській народній поезії: *«Розгорніть багаті збірники народних пісень – ви одразу помітите те багатство, котрим пересипані думи, пісні, приказки, загадки, колядки. От перед вами розгортаються цілі картини, де людське життя, людське горе і радість прирівнюються до зоряного поля, виораного думками, заволоченого чорними очима, политого слізьми. Важке становище людської душі описується в піснях, як крута кам'яна гора, вкрита полином. Шум діброви, гудіння бору, темна хмара, широка пустиня моря служать в піснях символами великого горя, а тихий шелест листу в лісі означає людський поговор, людську славу. Зелений гай, літня дощова хмара, невеличка річка з бродом, ставок служать символами світлого становища людської душі, радості, кохання. Сади в цвіту – то щасливе кохання, сади без цвіту – то нещасливе кохання. Вся українська природа, всі рослини й птахи служать в народних піснях і в живій розмові поетичними символами»*.⁶

Краще пізнаючи навколишній світ, людина поступово забувала імена язичницьких божеств, які в новій релігії отримали своїх відповідних двійників, проте народні пісні й звичаї не зникли, а,

зазнавши переосмислення і трансформації, стали своєрідно співіснувати з християнськими обрядами. Із втратою аграрно-магічної ролі календарних пісень їх обрядова функція поступово замінювалася лише естетичною, розважальною. Святі образи давньокиївських богів перетворювалися на казкових персонажів. Отак поступово, вік за віком, рік за роком ми позбувалися знань про давність своєї духовності, починаючи відлік історії і культури від новітніх часів, а не від праслов'янської доби.

Мабуть, у багатьох виникає питання, чи взагалі потрібна нам міфологія, інформація про давні вірування предків сьогодні, на межі тисячоліть? Чи будемо ми згадувати про них у XXI столітті? Думаю, що так. Якщо наша пісня, обрядова поезія пережила не одну епоху, то чому ми повинні відмовлятися від цього коштовного спадку? Чим ми гірші від класичних греків, скандинавів, шотландців – таких самих християн, або іранців чи індусів – з однієї колиски індоєвропейських народів, які впродовж тисячоліть бережуть пам'ять про своє етнічне коріння і традиційну культуру? Як тут не згадати сміливі висновки Михайла Драгоманова, який писав, що «...достатньо глянути на розміри країни від Індійського океану до Гібралтару, щоб подумати про те, що на цій території могли відбуватися події, порівняно з якими багато фактів у греко-римській історії, відомі освіченим людям з малих літ, дійсно можуть бути названими подіями « сільської хроніки».

Тож, щоб дізнатися про першопочатки нашого духовного буття, необхідно звертатися до джерел, і книга Нечуя-Левицького відкрис ще одне віконце у забутий світ пращурів, крізь серпанок минувшини допоможе почути голос давніх епох, доторкнутися душею до загадкової символіки нерозгаданих таємниць космосу, зрозуміти цінність і самотність української міфології – цієї « золотой гілки на світовому дереві життя».

Останні роки. Останні твори. Останні надії

У Києві Іван Семенович повністю віддався літературній роботі, написавши тут понад 30 творів, серед них: «*Невинна*», «*Над Чорним морем*», «*Афонський пройдисвіт*», «*Поміж ворогами*» та ін.

Впродовж 1899-1914 рр. він видав 8-томне зібрання романів, повістей, оповідань. Поряд з великими епічними полотнами писав нариси, мемуари, статті на літературознавчі, мовні теми, опублікував низку науково-популярних брошур, звернувся до нового для нього жанру історичного роману. У вересні 1915 р. вийшла друком «*Граматика*

українського язика» зі словником та коментарем, в якій він наполягав на чистоті рідної мови, виступав проти надмірного вживання галицизмів і слів іншомовного походження.

Останніми літературними працями Нечуя-Левицького були: *«Призва запасних москалів», «Мар'яна Погребнячка і Бейліс», «Апокаліптична картина в Києві»*. Хоч вони й не побачили світу за життя автора, проте свідчили про його жвавий інтерес до тогочасних суспільних подій, відбивали громадянські настрої. Він ніколи не вважав себе революціонером, проте на його очах вершилася *«швидка, тяжка ломка всіх старих устоїв старої Росії»*, і як чесний митець, автор *«Миколи Джері»*, поряд з власними почуттями, відбивав психологію зубожілого і обкраденого селянства. У своїй казці *«Скривджені і не скривджені»* («Діло», 1892) письменник в алегоричній формі стверджує ідею неминучості соціальної революції, яка трактується як символ визволення народу від рабства і торжество ідеалів добра, краси і справедливості.⁷

У зворушливих спогадах письменниці Марії Загірної, дружини Бориса Грінченка, читаємо: *«Весною 1916 року Іван Семенович переїхав у Діонісівський провулок, №8 (нині – Бехтеревський, біля Покровського монастиря. Перед тим мешкав по вул. Львівській, №41). За останні 10 років письменник дуже змінився, постарів, зігнувся, схуд, ходив на дворі в темних окулярах, бо світло різало йому очі. У будь-яку пору неодмінно ходив з парасолькою, яку привіз ще з Кишинева... За Нечуєм-Левицьким дивилися двірник і його жінка – приносили воду, прибирали у хаті, запалювали у грубі. За це Іван Семенович не тільки платив, а й усіляко годив... Сам собі зашивав одягу, сам носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, чай. Як почалося стояння у чергах, сам ходив і стояв у будь-яку погоду: мочило його дощем, засипало снігом, пекло морозом – терпів усе. Як святу паску, ніс відстояну у черзі пайку хліба «защитного» кольору, мабуть, з сочевицею чи чимось іншим намішаню. Обідати ходив у сусідній двір до землячок-матушок, які доводилися родичами прототипів з «Старосвітських батюшок і матушок»... Вважаючи, що за свою 25-річну вчительську працю мав гарну пенсію – 50 крб. на місяць, – ні на кого не нарікав, хоча частенько голодував, бо, окрім хліба, не мав чим снідати і вечеряти, тільки інколи дозволяв собі купити пляшку молока або 1/2 фунта сала».*⁸

Письменник цікавився тогочасним літературним процесом, дбав про видання своїх творів, що було надзвичайно важко, особливо під

час імперіалістичної війни. «Ці *«томи мене не годують»*, – скаржився він знайомим. «У 1917 році його книжки стали добре продаватися і він отримував гарні гонорари – на них збирався справити нову одягу. Єпископ Олексій попросив переписати українською мовою молитовник. Коли його надрукували, то забули вказати ім'я перекладача, і щоб Іван Семенович не розстроювався, йому не показали жодного примірника», – писала М.Грінченко.⁹ Важко жилося в старості Івану Семеновичу – нікому було доглянути самотнього і немічного, хоч у Києві були родичі – сестра та небіж з дітьми. Не чекав допомоги письменник і від уряду Української Народної Республіки: молода незалежна держава була в небезпеці. Особливо складним виявився чи не найтрагічніший період в її історії – початок 1918 року. Це були страшні часи для усєї країни, а, особливо, для мешканців Києва.

9 лютого, після кількаденного бомбардування, 35-тисячне червоне військо під командуванням Юрія Коцюбинського (заступника народного секретаря військових справ у першому українському більшовицькому уряді в Харкові) увійшло до міста. Погромами, які почалися, безпосередньо керував Михайло Муравйов, колишній жандармський офіцер (він того ж року зрадив і більшовиків, а потім покінчив життя самогубством).

Місто було взяте штурмом і встановлено владу, принесену «з далекої півночі на вістрях штиків».¹⁰ Десять днів горіли житлові будинки, собори, пам'ятники золотоговерхого Києва. Головорізи грабували помешкання, гвалтували, вбивали. Револуційний трибунал знаходився у стінах понівеченого Маріїнського палацу. Суд Муравйова забирав речі, гроші, майно киян «на користь революції». Затриманих людей з українськими прізвищами виводили на схили Дніпра зі словами: «Подивись востанне на свою Україну», стріляли в голову і скидали вниз до Петровської алеї. Лише за перший день більшовицького терору було вбито близько трьох тисяч, а за три тижні кривавого апокаліпсису загинуло понад десять тисяч людей. Сніг був червоний, а повітря чорне від диму попелищ.

Цю страшну картину яскраво відтворив Сергій Єфремов (заступник Голови Центральної Ради) у книжці «**Під обухом. Більшовики у Києві**». З боєм і гірким осудом він пише: «Що сталося за ці жахливі й ганебні тижні ми знаємо, ми всі, що мали нещастя перебувати в Києві. Божевілля й страх літав над містом і дедалі набирав таких огидних фарб, що дихати робилося неможливо... Ще й досі озивається луна од кулеметних черг у Маріїнському паркові, який зайди обернули

в катівню. Скільки людей побито – ми ще не знаємо. Муравйов хвалився на кілька тисяч, а він же людина у цьому компетентна. Та коли минули вже були перші чадні дні кривавого туману, все ж кожної ночі більшовики «підсипали» все нових трунів...».

Звертаючись до Юрія Коцюбинського, С.Єфремов писав: «І голі трупи, пограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях – вони німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні втину, ні межі хижачтву своєму не знають. І коли у вас, що носить ім'я Коцюбинського, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника (батька) покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете – то вам вже нічого боятись: можете спокійно спати».¹¹ (У квітні 1936 року Ю. Коцюбинський був розстріляний без суду нібито за причетність до українського троцькістського центру).

Хоча Іван Семенович був слабкий й далеко не виходив зі свого помешкання, про події, що відбувалися у Києві, йому розповідали у Покровському монастирі, де він харчувався, сусіди та добрі знайомі – Марія Грінченко і Наталя Дорошенко, які ним опікувалися. Він обурювався тим, що коли з Харкова до Києва переїхав радянський уряд, то комісар народної освіти Володимир Затонський скасував українські вчительські спілки як «буржуазно-шовіністичні і ворожі» (Затонського разом з дружиною розстріляли у листопаді 1937 року).

Кінець шляху

2 березня 1918 у Київ вступили загони генерала К. Прісовського (головного отамана С.Петлори), полковника Є. Коновальця, за ними – німецькі підрозділи. Повернулися Уряд і Українська Центральна Рада, які почали налагоджувати життя. Та Нечуй-Левицький цього вже не бачив.

З кожним днем добігав вік письменника. Вогник його життя ставав все меншим – догорав, але без чаду, – ясно і тихо. Якось німецький старий упав з ліжка, на нозі утворилася «бешиха» (рожисте запалення). Племянник, професор О.Г. Радзівський, поклав його в лікарню на території Софійського собору. «Як почалася стрілянина і у дворі впало кілька снарядів, – згадує М. Грінченко, – лікарню ліквідували, ліжка повикидали, хворих повиписували». За важко хворим Іваном Семеновичем нікому було доглядати – родичам він був на заваді й вони влаштували його до шпиталю богадільні так званої «Дегтерівки».

М.П. Дегтерев був відомим київським меценатом з купецької родини, мав будинки, заводи, лікарні в різних містах України. Справою його життя було благодійництво, у яке він вкладав усі свої кошти: будував притулки для бідних, храми, давав пожертви на ікони в монастирях, призначав стипендії малозабезпеченим учням гімназій і студентам університету. У своєму заповіті він написав: *«Бажаю і прошу, щоб після моєї смерті були влаштовані богадільні для 500 старих і скалічених осіб обох статей, православного віросповідання, які не мають ні власних засобів до існування, ні родичів, які б могли надати їм допомогу, а також бажаю, щоб були влаштовані притулки для 60 дітей сиріт, напівсиріт і тих, чії батьки не мають коштів для виховання і навчання. Зверх вказаного, бажаю, щоби був влаштований притулок для 100 дітей віку до 6 років, як безпритульних малюків, так і взагалі бідних»*.¹²

Будівництво і видатки на утримання богоугодних закладів повністю забезпечувалися від прибутків, що надходили від нерухомості, залишеної дружині й нащадкам, які завершили заповідану М.П. Дегтеревим справу. 1902 року на Лук'янівці було урочисто освячене ціле містечко з 13 корпусів, що проіснувало до 1928 року за своїм соціальним призначенням. З 1931 року ця територія і всі помешкання були передані військовим. Ліквідували містечко ударними темпами – за два тижні. Незабаром тут розмістилося танково-технічне училище. Сьогодні у капітальних будівлях колишньої «богадільні» – Київський інститут сухопутних військ.¹³

Хоча тривала громадянська війна і було важко з харчуванням, у «Дегтерівці» не «морили голодом», як пишуть деякі дослідники творчості Нечуя-Левицького. Про нього піклувалися сестри-жалібниці, підготовували знайомі й друзі. Йому було краще, ніж у власній холодній квартирі. Його зігрівали спогади. Уявлявся рідний Стеблів, красуня Рось з її скелями, неначе стінами по обох берегах річки, і крислаті верби, які гойдав вітер у танці під замріяний плескіт хвиль. Крізь сон долинала до нього пісня, яку співали дівчата: *«Тихо, тихо, Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше. Що начеше, то й Дунаєм несе. Пливи, косо, під гай зелененький...»*. А ще згадалося, як у довгі осінні й зимові вечори у дитинстві баба Мотря розповідала казки, всілякі бувальщини, легенди і повір'я про русалок і чортів, богів світлих і темних, про перетворення людей в рослини, пташок і звірів...

Неначе з туману, виринули й образи батьків: мати – весела, за роботою завжди співала, знала безліч приказок і прислів'їв. *«Спасибі, матусю, за Вашу вдачу і ласку, і мову солов'їну. Ви й не здогадувалися,*

що Ваш син пронесе її чистою, мов джерельна вода, крізь усе життя, не засушить у схові, а буде висівати добірним зерном на спраглий літературній ниві». Не довелося матері і рядка прочитати, бо померла, як йшов йому 13-й рік.

«Спасибі і вам, батьку, за науку, за те, що навчили дітей любити рідний край, його історію і народ, а ще навчили бути чесним, ні перед ким не схилити голови, шанувати простих людей, їхню мову, звичай, обряд, пісню, думу. Про все, що розповідали, не забулося – і про давні часи на Україні, звитязні походи Богдана Хмельницького й інших гетьманів – вишлося пізніше у великі історичні романи, яких набереться десь з півсотні...». Скільки тих безцінних скарбів взяв з собою Іван Семенович у далеку мандрівку життя! І вони стали йому найкоштовнішим надбанням, наймилішою втіхою.

Спливло у пам'яті, як написав десь з півроку тому одному знайомому листа, в якому йшлося про ювілей, що наближався, про доцільність його проведення і щирість тих, хто виступатиме з привітаннями, а насправді думатиме зовсім про інше: «А коли вже конче треба щось про мене говорити, до десь небавки, певно, буде нагода: чую, що збудився по мені цвинтар. І вже загода бачу, як це воно буде: отак якоїсь днини вранці не встану, поприходять люди і скажуть: «Йому удар приключився» та й повезуть у сльоту осінню. Будуть іти люди та нишком ляяти, що через мене мусять по тій сльоті чимчикувати. А проте на цвинтарі такого набалакають – куди там! Опісля статтю напишуть, що небіжчик таки добре смішив читачів своєю бабою Палажкою. Ну, а по всьому на Байковім, чи яким там цвинтарі, на пам'ятнику букви позітруться і зостанеться лиш якийсь «ський» та й усе. Отож, кінчаючи це послання, кажу: «Не треба, серденько, того ювілею, хай йому!».

Майже так і сталося: Нечуй-Левицький відійшов 15 квітня 1918 року, у сльоту – тільки не осінню, а весняну. І помер не в своїй хаті, а як бездомний дід, – ще й не було в що одіти небіжчика.

Тіло одразу перевезли до Софійського собору. Ховали за рахунок уряду УНР, який із запізненням призначив достойну пенсію. Було 12 священиків. Під час відправи один з них сказав, що відспівуємо малоросійського письменника, а коли присутні стали обурюватися, зчинився шум, батюшка виправився: «українського».

Як згадувала колишня співачка церковного хору Софійського собору Оксана Яківна Нечаєва, хором того дня диригував відомий лікар, керівник ушлявленого Охматівського хору з Черкащини Порфирій Демущий.

Коли пишна процесія проходила повз будинок Центральної Ради на Володимирській вул., звідти вийшов Михайло Грушевський, перервавши засідання Малої Ради. Про цю подію у своєму романі «Вірую» письменник Юрій Хорунжий наводить спогад вченого: *«Я прощаюся з колегами і приєднуюся до жалобного ходу за катафалком. Простуємо Новоселизаветинською, виходимо на Велику Васильківську. У погромленому Києві народу не густо, але поволі до нас прилучаються люди, коли дізнаються, кого ховаємо. Багато знайомих навколо, згадуємо небіжчикова Миколу Джерю, сім'ю Кайдашів, усміхаємося при тім, хоча нібито і недоречно, але Іван Семенович, коли чує нас, то вибачить, може, і зрадіє, бо се головне: що він лишив по собі і як його згадають... «Світогляд українського народу», праця, яка оживила в пам'яті приглушені християнською церквою давні вірування; його трохи категоричні міркування щодо української часописної мови та правопису, які й нині, коли йдемо за труною автора, викликають дискусію, і я жваво обговорюю із сусідою, бо користувався галицькою, а співбесідник цілком на боці Нечуя-Левицького... Я любив сього пунктуального чоловіка, людину слова, приятну, котрий багато років тому вдихнув у мене віру в мої сили, безсрібно, не знаючи гімназиста із далекого Тихліза, але проникся чомусь симпатією до мене. Чи не тому, що я любив Україну щемною любовію вимушеного емігранта, і Нечуй-Левицький се підмітив...Могила Івана Семеновича неподалік могили моєї матері Глафіри Захарівни, отож як провідуватимемо її, то заходитимемо до нього».*¹⁵

І знайшов письменник вічний спокій на Байковій горі. Надгробок на його могилі стандартний, такий, як ставили усім класикам у 60-ті роки ХХ ст. Напис на ньому, на щастя, не стерся, але місяць смерті переплутано і вказано замість квітня (IV) – червень (VI).¹⁶ Випадково чи за недоглядом? А, можливо, автори пам'ятника не бажали, щоб люди бачили, коли саме (в останні дні існування Центральної Ради і напередодні приходу нової влади – уряду Павла Скоропадського) відбувся похорон Великого Сина України, якому на той час не змогли надати належних почесностей?

І.С. Нечуй-Левицький чесно жив і самовіддано творив задля майбутньої вільної України, якому вона бачилася *«...з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, своєю наукою і поезією»*, і який заслужив, щоб держава гідно вшанувала генія українського Слова.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька. – К.: Рад. письменник, 1969. – С. 35.
- ² Нечуй-Левицький І.С. Твори: у 10-ти т. – Т. 10. – К.,1968. – С. 9-10.
- ³ Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. – К.: Слово, 1924. – С. 40-43.
- ⁴ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1992. – С. 5.
- ⁵ Там само. – С. 1.
- ^{6,7} Єфремов С. Історія українського письменства. у 3-х т.– Т.2. – Київ-Ляйпціг-Коломия-Вінніпег. –1919.– С.164-169.
- ^{8,9} Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя Левицького // Вітчизна. – 1993. – № 1. – С. 140- 146.
- ¹⁰ Єфремов С. Під обухом. Більшовики в Києві – К.: Орій, 1993. – С. 124.
- ¹¹ Там само. – С. 1.
- ¹² Ковалинський В. Меценати Києва. – К: Кий, 1998. – С. 195.
- ¹³ Там само. – С.203.
- ¹⁴ Нечуй-Левицький І.С. Твори: у 10-ти т. – Т. 10. – К.,1968. – С. 503.
- ¹⁵ Хорунжий Ю. Вірую. – К: Бібліотека українця, 2001. – С.203.
- ¹⁶ Проценко Л. Київський некрополь. – К.: Український письменник, 1994. – С.114.

ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ ДАНИЛА МОРОЗА (1841–1894)

Героями цієї розповіді є: Данило Мороз, письменник і громадський діяч XIX ст., а також Микола Ткач, етнолог, поет, філософ, який через 100 років повернув з небуття ім'я свого земляка (обом народилися в селі Сахнівка на Чернігівщині), і Надія Данилевська, фольклорист, поетеса, перекладач, їхня землячка..

Захоплення викликає подвижницька діяльність цього творчого подружжя, які мають у своєму доробку чимало поетичних збірок, науково-популярних та етнографічних праць, зокрема: «Дерево Роду», «Ключальний міст», «Ішов Миколай», «Перетик», «Ой ти, Калито, ой медовая», «Володимирові боги», «Просили батько, просили мати», десятки народознавчих і культурологічних статей, надрукованих у численних періодичних виданнях.

Автори відкривають читачам віконце у світ предків, навчають мудрості, прокладають місточки між минулим і сучасним, допомагають навіть зазирнути у майбутнє. Хіба ж не стало справжньою сенсацією самобутнє прочитання Миколою Ткачем писемної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім», чи графічна реконструкція українською абеткою «Остромирова Євангелія»? А книга «Пахощі Боянових слів», в якій письменник відтворив звучання кївської давньоруської (тобто української) говірки, відчувши у поемі свіжий струмінь живої народної мови, свосвідність локальних діалектів, – вона також стала відкриттям і у літературі, і в сучасному мовознавстві.

Майже щороку радують новими виданнями Микола Ткач і Надія Данилевська – щоразу оригінальними, неповторними, несхожими на писані-переписані іншими авторами народознавчі праці. Здається, теми, які висвітлюють ці талановиті уродженці Чернігівщини, не підвладні більше нікому: це, так би мовити, ексклюзив, у якому власне бачення духовності, міфології, космічних законів і зв'язків Всесвіту із земним життям. Результатом величезної дослідницької роботи став ще один їх «подарунок» – віднайдені твори маловідомого, але цікавого письменника Данила Мороза: його оповідання, п'єси, спогади, фольклорні записи.

Хто ж він, цей напівзабутий автор, якому пан Микола і пані Надія присвятили десять років копіткої праці, працюючи в архівах, фондах, інститутах, бібліотеках, презнімаючи автографи, передрукуюючи рідкісні примірники старих видань, буквально по рядочку збираючи

відомості, де тільки можна, щоб повернути людям і українській літературі це ім'я.

Цікавлячись історією пошуків, я спитала Миколу Михайловича:

– Як Ви дізналися про Мороза? Де знаходили матеріали про нього?

– Вперше це ім'я зустрілося нам в «Антології українського оповідання» за 1964 р. В Українській Радянській Енциклопедії також подані відомості, що Мороз Данило Костянтинович народився в Сахнівці, де похована вся його рідня; названо основні твори. Після цієї «зачіпки» просили односельців щось пригадати про свого земляка. Але марно: збереглися лише назви урочища та кутка в сусідніх Рогізках, де колись був хутір родини Морозів. Довелося переглянути чимало підшивок газет кінця XIX -поч. XX ст.: «Киевский Телеграф», «Киевлянин», львівську «Зорю», журнали «Киевская Старина», «Основа» (Санкт-Петербург). Консультації надавали вчені й письменники: Д. Чередниченко, М. Шудря, І. Варченко та ін. Найскладніше було розшифрувати псевдоніми.

Тому радіє душа, бо ще одне світле ім'я – літератора-патріота, громадського діяча Данила Мороза – воскресло із забуття. Видана книга його творів, а у рідному селі знають, що він написав, навіть ставили його п'єси, і щороку, 4 вересня, відзначають день народження свого земляка (його роки життя 1841-1894 рр.).

Походив майбутній письменник з дворянської родини відставного майора Костянтина Матвійовича, предки якого були козаками. Мати Параска Василівна – росіянка з Вороніжчини. Бабуся Соня, вихована у старосвітських традиціях, її спочатку не визнавала, називаючи «московкою». Проте невістка швидко «українізувалася», перейняла народні пісні, звичаї, обряди і привчила до них дітей. Їх народилося у неї аж двадцять двоє (кілька померло), і Данилко був шістнадцятою дитиною.

Кмітливий юнак успішно навчався на математичному факультеті Київського університету св. Володимира, де в той час було чимало прогресивної молоді, яка після скасування кріпацтва намагалася всіляко дбати про освіту народу – створювалися гуртки «хлопоманів», пізніше у Києві діяла «Стара Громада» (національно-культурні і громадсько-політичні осередки), в них він бере активну участь й підтримує дружні стосунки з В. Антоновичем, О. Русовим, П. Чубинським та ін.

Для підлітків і дорослих у той час повсюдно відкривалися загальноосвітні початкові школи, так звані «недільні», бо учні впродовж тижня працювали. Навчання проводилося українською мовою, хоча

підручників не вистачало. З цією метою Данило Мороз укладає свою **«Арихметику або щотницю»**. Тоді ж захоплюється літературною творчістю, і його перше оригінальне оповідання **«Безталанна»** публікується в літературно-науковому часописі «Основа», число 10.

Проте вчительська, літературна і громадська діяльність Мороза на батьківщині надовго переривається. Робота приватним вихователем у багатого панича в Полтаві не влаштовує. Не бачачи перспективи, їде до Петербурга «на лови щастя і чинів», де, попри обіцянки, його життя було не дуже добре облаштованим. З 1868 року він обіймає адміністративну посаду в польському місті Каліш, такому ж провінційному, як і Полтава (згадаймо страждання у цей самий час, тут, в глухому закутку Російської імперії, Івана Нечуя-Левицького, який працював вчителем жіночої гімназії).

Віддушиною було спілкування з фольклористом П.М.Рибніковим, відвідування в Петербурзі історика М.І.Костомарова (про нього він згодом напише цікаві спогади), участь у програмах створеного 1873 року в Києві Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, яке очолив Павло Чубинський. Вчений цінував етнографічні записи Данила Мороза і ще в 60-х роках використав їх у своїй праці **«Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии»**.

Особливий інтерес становить розвідка письменника **«Родини і хрестини»**, надрукована 1863 року в «Киевских Губернских Ведомостях» (2000 року вміщена у книзі «Перетик» М. Ткача і Н. Данилевської). Знайомлячись із записом з с. Сахнівка, напрошується порівняння цього обряду, відтвореного фольклорним гуртом **«Брикса»** з с. Бохоники на Вінниччині і показаного 1995 р. в Києві. Регіональні відмінності тут очевидні: звичай **«зливки»**, характерний для Правобережжя, на півночі Чернігівщини – відсутній. Немає тут і традиційної **«хрестильної квітки»**, якою зазвичай обдаровують гостей на святі у південній Вінниччині. У той же час присутній поліський звичай **«розбивати горщик з кашею»**, який не зустрічається на Поділлі. Спільним для всіх українських територій є дійство **«везти бабу до шинку пропивати гроші»**, що називається **«тохрестини»**.

Не зафіксував Мороз у своєму краї звичай **«потретини»**, що має лише локальні особливості. Також підкреслюється велике значення для родини кумівства. За неписаними законами українців, це – велика сила: **«дуже важкий гріх сваритися з кумами, а ще важчий – не потрібно жити їм укупі»**. Кажуть люди, що те місце, де був гріх, проваллям робиться, і називається **«Кумова долина»**. Отож треба добре

подумати, кого обирати за кумів, пам'ятаючи, що це на все життя. В разі смерті батьків, вони їх замінюють дітям – вчить предківська наука.

Постать Данила Мороза приваблює тим, що він збирав і досліджував фольклорні скарби свого краю, які вдало використав в оповіданнях і драматичних творах.

Творчий доробок письменника – невеликий. Окрім названих, варто згадати комедію *«Був кінь, та з'їздився»*, яку аматори поставили у сахнівському Будинку культури Менського району до 150-річного ювілею земляка, а також: *«Оповідання про землю»* в 4-х книгах, п'єсу *«Наймичка»*, (що так і не побачила світу), ранні *«Записки об университетской жизни»*, переклад з Адама Міцкевича балади *«Вельможя»*.

У спадщині Мороза неабияке місце займає мемуаристика – нарис про М.І. Костомарова, надрукований в «Киевской Старине», і автобіографічні спогади *«Из моего давнепрошедшего»*, які читаються як художній твір, написані живою образною мовою, з яскравими характеристиками персонажів. Доповненням його життєпису є надзвичайно цікаве листування з Олександром Кістяківським, професором права Київського університету св. Володимира, з Олександром Русовим, етнографом і громадським діячем, правником Петром Єфименком. В одному з листів Д. Мороз дякує приятелеві за надану можливість бути надрукованим в українській збірці: *«Я глубоко перекоаний, що цей збірник навіть за слабких літературних переваг його пробудить у приспаних синів Малоросії любов до батьківщини взагалі і до рідної мови зокрема»*.

Доля Данила Костянтиновича була така, як й багатьох різночинців того часу: переїзди у зв'язку зі службовою необхідністю з одного кінця Росії в інший. 1876 р. він потрапляє на Кавказ і працює у Тифлісі інспектором в Управлінні сільського господарства. Та душею і думками – завжди з Україною, тому туга за рідним краєм (хоча нове місце мешкання, як видно з його листів, було не таке вже й погане) виливається у творчу наснагу. Знаходить тут Мороз і особисте щастя – бідну, але добру дівчину, *«найвищих розумових і душевних якостей»*, Ольгу, з якою побрався, але, на жаль, не дочекався дітей, а згодом втратив і дружину, що стало найбільшою трагедією його життя. Пам'яті Ольги Іванівни письменник присвятив свій найкращий твір *«Неспарована пара»* – драму в 5-ти діях, що вийшла друком у Києві в Типо-Літографії Н. Давиденка 1885 р. під псевдонімом «Д. К. Недоля».

Вічна тема «украденого щастя» вирішується автором не шекспірівськими або франковими масштабами, а в скромному форматі зображення любовно-побутових колізій однієї родини, без претензій на місце у класичній драматургії. Письменник – послідовник течії в українській літературі, яка почуття, емоції людини оцінює як шлях пізнання світу. Це так звана «філософія серця», що в житті має глибший сенс, ніж душевні переживання. З цим пов'язане і визнання, що людина є малий світ, «мікрокосмос», бо в «сердечній глибині», безодні криється усе, що є в цілому світі. Цієї теорії дотримувалися М.Гоголь, П.Куліш, філософ Г.Юркевич, а ще раніше – Г.Сковорода.

Яскраво змальовані характери на тлі тогочасного села, цікава конструкція психологічної драми з чіткими діалогами і монологам, соковита образна мова, помережана коштовними фольклорними перлинами-прислів'ями, примовками, піснями, легендами – хіба цього недостатньо, щоб спадщина Данила Мороза стала відомою сучасникам? Якщо додати цілу низку унікальних етнографічних записів із звичаєвого права, вони, безперечно, становлять значну цінність і для науковців.

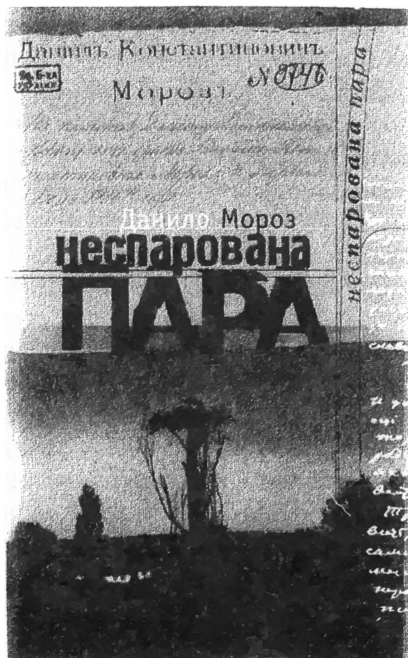
Виникає закономірне питання, чому ж творчість письменника й дослідника залишилася призабутою, відкинutoю на узбіччя літературного процесу, хоча час від часу його твори публікувалися, а сам він підтримував дружні й ділові зв'язки з відомими діячами української і російської науки, освіти, культури?

Український письменник Павло Грабовський у своїх «Споминках про Данила Мороза» (Львів: Зоря, 1896. – Ч. 13, 14) пише, що такий випадок не поодинокий; це доля значної частини наших письменників і пояснює це «браком національної самостійності української інтелігенції». А головне, це «ті тяжкі невітські обставини нашого життя громадського, національна безправність українського народу, що дозволяють письменникам лише корчитись в передсмертній агонії, але придушують, скоро вона хоч трохи починає відживати». До цього ще варто додати майже 30-річне перебування Мороза за межами батьківщини.

Вічний спокій письменник знайшов на чужині – помер 3 січня 1894 року у Тбілісі. Було б добре, якби наші грузинські побратими (а вони завжди були прихильні до дружнього багатостраждального українського народу) віднайшли на міському цвинтарі могилу Данила Мороза і вклонилися його світлій пам'яті. Та це справа майбутнього, можливо, не такого вже й далекого. А сьогодні віддамо належне зусиллям подвижників, які гідно вшанували свого земляка прекрасним виданням його творів.

Твір «*Неспарована пара*» побачив світ у видавничому центрі «Просвіта» в 2005 році (наклад – 1000 примірників). Значення книги важко переоцінити: зроблена з любов'ю, на високому поліграфічному рівні, із додатками бібліографічного покажчика і пояснень, які читаються з не меншою цікавістю, ніж власні тексти автора. А це була, як зазначає Микола Ткач, найважча частина роботи, бо вимагала точної вказівки джерел і розшифрування псевдонімів. На жаль, не вдалося віднайти згадки про конкретну місцевість, де Данило Мороз робив фольклорні та етнографічні записи.

І особливу дяку варто скласти пані Надії Данилевській, на тендітні плечі якої ліг величезний тягар – переклад і уніфікація текстів, написаних різними абетками. У результаті маємо гарну українську мову, із збереженням місцевих особливостей говірки й вимови, а головне – передані з найменшими відтінками реальні життєві стосунки між людьми, з їх почуттями і стражданнями, а не класовими та соціальними інтересами, як це часто подибуємо в літературі ХІХ століття. Отже, Данило Мороз – є типовим представником реалістичної течії «*філософії серця*» в літературі ХІХ стол.

МІЖ ФОЛЬКЛОРОМ І ПОЛІТИКОЮ
(гортаючи сторінки Драгоманових збірок)
(1841-1895)

«Письменний українець здебільшого працює для кого завгодно, тільки не для своєї України, її селянства. Але коли вони (українці) не хочуть, щоб дедалі все більше Україна і її селянство тратили свої сили, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, що вийшов з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться до неї нізвідки».

Михайло Драгоманов

З жодним політиком історики не рахувалися так, як з Драгомановим. Його авторитет і вплив на українську молодь, незважаючи на те, що 20 років він провів за кордоном, були надзвичайними. Його по праву вважали кумиром своєї епохи, на його вченні виховалася ціла плеяда громадсько-політичних діячів – від Михайла Павлика до Володимира Винниченка і Симона Петлюри. Близкучий публіцист, літературний критик, історик-соціолог, політолог, педагог, етнограф, громадський діяч Михайло Петрович залишив нам величезну духовну скарбницю творів й досліджень, і лише з питань фольклору та етнографії написав близько 10 томів. Бодай кількома штрихами хотілось змалювати портрет з уяви цієї унікальної мудрої людини, енциклопедиста, справжнього європейця. Згадаймо її добрим словом і відкріймо для себе лише одну сторінку багатогранного життя вченого – фольклористичну.

Під нейтральним небом Швейцарії

Наприкінці 80-х – середини 90-х рр. ХІХ ст. на березі Женевського озера у будь-яку пору року часто можна було зустріти чоловіка – трохи вище середнього зросту, з широкою й довгою бородою, охайно одягненого у сірий костюм, сорочку з накрохмаленим комірцем, маленькою чорною краваткою, улітку – в італійському (такому, як носять тосканці) брилі. Він звертав на себе увагу тим, що годинами мовчки ходив по набережній, заклавши руки за спину, а за ним чи попереду – підтюпцем бігла дівчинка, яка за весь час прогулянки, що

тривала кілька годин, не промовляла жодного слова. А навколо була така краса! Здалеку виднілися Альпи, по плесу озера рухалися маленькі пароплави, з трояндового парку доносився п'янкий аромат квітів. Дитина була в захваті. Їй так хотілося поділитися з батьком враженнями, посидіти на ажурних металевих лавах, але ні: умовою спільних прогулянок була абсолютна мовчанка.

Приходячи додому, Михайло Петрович (це був, звичайно він; хто ж ще в Швейцарії міг стільки написати – адже сприяла творчості енергетика Женевського озера, добре відома усім емігрантам) переодягався у в'язаний жилет, вишиту українську сорочку і сідав працювати, не звертаючи увагу на те, що робилося довкола. Гості, які часом приходили увечері і затримувалися допізна, йому не заважали. На галас, що здіймала молодь, він виходив з кабінету і долучався до бесіди. Як тільки з'являвся господар, розмови одразу ставали серйознішими – усі знали, що він не любив пустих балачок. Драгоманов був надто гострим на язик, кидав сміливими парадоксами; був іронічний – його слова кололи, як стріли, – і своїх, і чужих. Коли розпалювався у полеміці, говорив високим тенором, величезні сині очі ставали ще більшими і блищали, як зірочки, а маленькі широкі долоні починали тремтіти. Працював без перепочинку цілими днями, здавалося, що ніколи не стомлювався – йому навіть не було часу хворіти.

Чому Драгоманов обрав для життя і праці Швейцарію? Спочатку, 1876 року, після заборони Емським указом Олександра II *«користування усього малоросійського»*, прогресивній, революційно налаштованій українській інтелігенції, залишався шлях або у підпілля, або в еміграцію.

Виїхавши спочатку до Львова, далі – до Відня, вчений пробув там недовго: його в Австро-Угорщині добре знали, могли заарештувати, ще й почали конфісковувати українську літературу. Довелося тікати до нейтральної країни, близької до Галичини, де гарантувалася свобода слова і виходили російські видання. 1877 року М. Драгоманов перейняв у Женеві друкарню бакунінсько-анархічного органу «Работник» і видав там в її наступниці – «Українській друкарні» накладом від 500 до 1000 примірників кожних 69 назв книжок і брошур, з них майже половина українською мовою. Серед них були, крім власних творів, заборонений «Кобзар» Шевченка, перші публікації

М. П. Драгоманов

роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика і повісті «Лихі люди».

Тримаю в руках безцінний раритет – розшарпану, що ледь дихає на ладан (чомусь Парламентська бібліотека не приведе її до ладу), видану в Женеві 1878 року збірку *«Громада»*, упорядковану Драгомановим, з його розлогим переднім словом, увагами і післямовою. Дивує правопис – відсутні йотовані літери й, ї, є, я, ю. Виявляється, українські твори Драгоманов друкував за оригінальною орфографією, яку називали *«жєневка»* або *«драгоманівка»*, вживаючи дифтонги для пом'якшення: ю – бу, я – ба, щ – шч. Таким чином була написана і видана значна частина його політичного та історико-філософського доробку.

Перше в історії української преси вільне, безцензурне видання альманаху інформаційних, публіцистичних і програмно-теоретичних матеріалів *«Громада»* друкувалося у власній «печатні» впродовж 1878-1882 рр. для *«громад тієї країни в царствах Росії і Австро-Угорщини, на котрих живуть люди, що зуть себе українцями, руснаками, а іноді просто «людьми», а од книжників зуться малорусами, малоросіянами, рутянами і т. і. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. І досі наші селяни-чорнороби, – продовжує далі Драгоманов (і як це актуально звучить сьогодні!) ідуть на заробітки й на висілки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, й мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами і начальствами»*.

(Вибач, читачу за часте цитування – неповторний смак оригінальних думок не йде ні в яке порівняння з власними висловами).

Найперше автор нагадує про ті кордони, в яких живуть українці і де лежить їхня земля, котру так нещадно покроїли у ХХ ст. За його описом можна тільки дивуватись, якою великою була колись наша Україна: *«На заході Сонця – трохи на південь од Білостока, а звідти через гори Бєскиди (Карпати) мало не до Пряшова в Угорщині, до Ужгорода, Мукачева, Хуста; до Чорногори, в тім кутку, де знаходяться казенні межі – Галицька, Буковинська до Угорської і – аж до Трансільванії. Південна межа нашої України йде од Чернівців до Хотина в Бєсарабії, а далі понад Дністром до моря, через Аккерман на Захід до Дунайського Гирла по Арабатській косі, попід Феодосією на Керч, далі на Тамань, звідти через Новоросійськ по південній межі землі козаків Війська кубанського(чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. Кубані.*

Східна межа нашої України піде, закручуючись, повз Новоросійськ в землі козаків Донських, Слав'яносербськ в Катеринославщині, а далі на Схід – до Воронежської губернії. Північна межа нашої України йде поза Павловським – в Курську губернію, звідти – вище Новгород-Сіверського та Городні на Чернігівщині – в Могилевську губернію, далі – Дністром до гирла Прип'ятського, далі – до Пінська в Мінській губернії, а там через Гродненську губернію – під Білосток». У передньому слові вчений розповідає про Україну, народ, його історичну долю і тогочасне становище, починаючи з географічних меж і етнографічних особливостей. В центрі уваги Драгоманова – історія культурних і суспільно-політичних рухів на Україні, програми соціального і національного визволення.

Перші випуски *«Громади»* та деякі брошури друкувалися окремими книгами, які зшивалися у Львові. Долаючи величезні матеріальні і технічні труднощі, відриваючи кошти від себе і сім'ї, жертвуючи здоров'ям, Драгоманов самовіддано і наполегливо провадив свою роботу за кордоном і завершив її виданням трьох пісенних збірників виключної ваги і цінності не тільки для науки, а й для національного відродження.

Заповіти Драгоманова

Обережно гортаю сторінки двох книжок – *«Політичні пісні українського народу XVIII-XIX (I ч. – 1883; II ч. – 1885рр.)»* – невеличких, трохи більших за кишеньковий формат, і намагаюсь уявити, як у маленькій тихій Швейцарії усі помисли вченого щоденно, щогодини впродовж 13 років були пов'язані з Україною, рідним Гадячем, університетським Києвом, де успішна кар'єра приват-професора так раптово обірвалася. Почалися репресії, цензурні обмеження, звинувачення у сепаратизмі. Не вдалося видати другу частину II-го тому розпочатої і надрукованої 1875 р. у Києві разом з В. Антоновичем збірки *«Історичних пісень малоросійського народу»*. Вона мала охоплювати твори, в яких йшлося про події після смерті Богдана Хмельницького – від 1657 року до першого зруйнування Запорізької Січі 1709 року. Деякі невикористані матеріали увійшли до *«Політичних пісень...»*. I том має підзаголовки *«Запоріжжя у 1709-1739 рр.»*, II – *«Гетьманщина і Слобожанщина в 1709-1769 рр.»*.

Особливу увагу автор звертав на об'єктивне висвітлення подій на Україні в ХУІІІ ст. Народні пісні цього періоду не могли вийти друком в Росії, бо в них показані картини гноблення царським урядом

народу, його протест проти неволі. В оригінальному вигляді, без скорочень і спотворення їх можна було видати лише за кордоном.

Продовження *«Історичних пісень...»* – це праця під назвою *«Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)»*, яка побачила світ у Женеві 1881р. В ній автор робить висновок, що до XVIII ст. Україна жила спільним з Європою життям: *«од часу невдачі Мазепи і першої руйни Січі в 1709р. письменні люди на Україні скоро сполячилисть і змосковилисть, а потім одвернули думки майже від усіх справ своєї країни. І самі тільки мужики, що говорять про ті справи в своїх піснях, zostалися єдиними українськими літописами XVIII-XX ст. і майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув».*

На думку Драгоманова, українці багато втратили, не зберігши свого часу державності. Як учений, він доводив етнічну єдність українського народу на всіх землях, де тільки він живе – від Тиси за Карпатами – до Кубані на Кавказі: *«Коли поглянути на пісні українські, записані в різних країнах – од Мукачівської й Пряшівської в Угорщині – до України Задонської та Кубанської, то побачимо, що найбільша частина тих, а власне пісні, котрі показують погляди українців на природу й віру (веснянки, купальські, колядки й другі), пісні, котрі малюють життя домове, – родинні (любовні, весільні й другі) й господарські (косарські, жнивні, чумацькі, бурлацькі) однаковієнькі на всій Україні, хоча ці українські землі знаходяться в різних державах».* А ще Драгоманов наводить разючий факт про запис однакових пісень (про Морозенка, Байду, Нечая, Саву Чалого) на різних територіях, розділених кордонами. Це доказ того, що *«всупереч всяким поділам українських людей між різними державами, українська національність існує, як тіло окреме, дуже однакове в усіх своїх частинах, з однаковими звичаями, однаковими спогадами, любов'ю та ненавистю».*

Заглиблення у давнє минуле народу, намагання відтворити цілісну картину із понять, що збереглися в народній творчості як рудименти, передбачали на меті не лише реконструкцію справжньої історії народу, її культури на тій чи іншій стадії духовного розвитку. Головною метою цих пошуків була спроба зазирнути із минулого в сьогодення, показати той жахливий стан, в якому опинилася Україна в своїй тисячолітній боротьбі за кращу долю.

Усім своїм життям і творчістю, науковими працями, політичною діяльністю цей подвижник національної ідеї стверджував думку, що українці є великим європейським народом зі своєю самобутньою культурою та історією і мають право на власну самостійну державу.

Він закликав поєднувати боротьбу за соціальну рівність проти несправедливості і ураження людських прав з боротьбою за національну свідомість, за українську освіту і культуру. Як згадував Іван Франко, *«Драгоманов був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писання і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях»*.

В той же час вчений висловлює жаль, що майже всі письменні люди на Україні перестали бути українцями у прямому розумінні цього слова, оскільки поставлені на службу Росії, Польщі, Австро-Угорщині, Румунії: *«Більша їх частина гордує своїм народом, а ті, котрі бажать підняти й український народ проти теперішніх недоладних порядків, то піднімають той народ не для самого його, а для Польщі, для Росії, для Угорщини, для Волощини, Австрії і т.д.»*. Він застерігав, що *«...навіть коли буде повалене самодержавство в Росії і буде прийнято конституцію, вона дасть волю для праці багатьом українцям, але ще більшу волю й силу дасть московським людям, і вони, певно, посунуть свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство не згине до часу, але зостанеться знову «провінційним» родичем, прихвоснем... А з прихвоснів – яка ж служба?»*.

Безвихідь самої ідеї української незалежності полягає, за Драгомановим, насамперед у тому, що народ не має своїх освічених поводитирів, не має власної інтелігенції, яка б не лише розробила, а й втілила у життя стратегію і тактику національного відродження.

Та все ж у житті, громадській і дослідницькій роботі він знаходився між політикою і фольклором. *«Интерес до фольклору, до народної творчості у пізніших часах майже витіснив історичні інтереси Драгоманова, з якими він починав свою наукову кар'єру»*, – писала етнограф Катерина Грушевська, донька Михайла Грушевського.

На фоні широких соціально-політичних рухів 60-90-х років ХІХ ст. фольклористична діяльність Драгоманова була не самодостатнім фаховим заняттям, а свосереднім показником, можна сказати, лакмусовим папірцем, що висвітлював суспільні орієнтації народних мас. Чимало міркувань, висловлених Драгомановим про народну творчість, співзвучні нашому часові і органічно вписуються у сьогоденну проблематику українознавства. Фольклористика не випадково стала в центрі наукових зацікавлень вченого. Фольклор України, говорить він, не поступається

своїми якостями усній народній творчості найрозвиненіших народів Європи, він є втіленням високодуховного потенціалу своїх творців і носіїв, їх віковичним прагненням до волі і незалежності, виховання національної самосвідомості. Його розвідки про фольклор видавалися французькою, італійською, англійською, багатьма слов'янськими мовами. Він розумів, що без знання історичної пам'яті, традиційних форм життєвого досвіду народу, етико-виховних норм і принципів, тисячолітніх знань, зафіксованих у фольклорі та етнографії, неможливо мріяти про перебудову існуючого суспільства, створення української держави, неможливий генетичний зв'язок поколінь.

Ще за життя М. Драгоманова найвидатніші вчені Європи відвели йому найпочесніше місце в ряду славних дослідників етнографії та фольклору. За наукові заслуги Михайла Петровича обрано членом Паризького етнографічного товариства, членом Міжнародної ради фольклористів на Лондонському конгресі 1891 року.

Іван Франко підкреслював, що Драгоманов у дослідженні фольклору випередив своїх сучасників – європейських учених – і вважається *«знаменитим фольклористом»* світового значення: *«Він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим, правдивим компасом для зрядущих поколінь, як їм жити і як їм працювати».*

Болгарський професор А. Арнаутов зазначив, що Михайло Драгоманов своєю науковою діяльністю належить не тільки українцям, а усьому світові.

Сергій Єфремов писав, що *«для України Михайло Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», якого з такою тугою виглядав народ перед смертю Шевченка».*

«Хризантеми, мої хризантеми...»

(коротке післяслово)

Проте Драгоманов не був лише кабінетним вченим. Він мав, за словами його доньки Лідії Шишманової, *«темперамент і гаряче серце політика».* Але затиснутий у вузькі рамки емігрантського середовища, не мав можливості виявити усі свої здібності. Надія на кафедру в Женеві, обіцяна йому сенатом університету в 1885р., не справдилася. Стара Громада (осередок національно-культурної роботи київської інтелігенції), яка за кордоном підтримувала видання часопису *«Громада»*, цього ж року відмовила у фінансуванні, бо перелякалася крайнього радикалізму суспільної програми Драгоманова. До безгрошів'я додалася його хвороба: внаслідок надмірного перевантаження та нервового

напруження деформована аорта тиснула на серце, погрожуючи смертю. Тому не дивно, що вчений одразу погодився на запропоноване місце професора історії у новоствореному Софійському університеті: необхідно було продовжити наукову роботу, утримувати сім'ю – дружину Людмилу Михайлівну, допомагати дочкам Аріадні та Лідії. Довелося перевозити у другу еміграцію величезну бібліотеку (майже п'ять тисяч томів!) і безцінний архів революційного руху, численні матеріали у різних газетах і журналах, присвячені «українській справі», на становлення якої Драгоманов поклав 30 з 54 років свого неспокійного життя.

Нова батьківщина дала духовному провіднику нації притулок лише на шість років, зігрівши своїм південним теплом і слов'янською щирістю – болгари провели його й до місця вічного спочинку на чужині. До останніх хвилин поряд з улюбленим дядьком Михайлом була небога – талановита учениця Леся, яка від його псевдоніму «Українець» взяла собі приbrane ім'я «Українка».

На похорон Драгоманова поспішали найближчі друзі Михайло Павлик та Іван Франко. Якщо першому вдалося проїхати через кордон, то другого затримали в Австрії.

Над свіжою могилою Михайло Павлик закликав українське громадянство виконати моральний обов'язок і перед святою пам'яттю нашого світоча, як і перед усім українським народом: **по-перше**, його тіло перевезти спочатку до Львова, а коли буде змога і розкується з московських кайданів Україна – до Кисва; **по-друге** – матеріально забезпечити сім'ю небіжчика; **по-третє** – утворити бібліотеку його імені; **по-четверте** – негайно видати усі твори Драгоманова.

Які з Павликових закликів сьогодні виконано, як популяризується ім'я вченого і використовується його творча спадщина, – залишається великим питанням, і Бог суддя тим, від кого це залежить. Адже впродовж 80 років доробок М.П. Драгоманова заборонявся і лише з 90-х рр. ХХ ст. почав друкуватися вже у незалежній Україні.

А там, у далекій, завжди сонячній, навіть у лагідні осінні дні, Болгарії, на могилу Великого Українця в день його народин щороку лягають квіти. Сподіваюся, що серед них були хризантеми і від земляків з України.

ДВА КРИЛА ТВОРЧОСТІ ІВАНА МАНЖУРИ (1851 – 1893)

«Гей, нумо вже, братця,
З ниви убираться,
Бо вже покосили
Та вже й покопили.
Золотєє жито
Буде кимсь пожито,
Бога хвалючи,
Нового ждучи!».

І. Манжура

В історії кожного народу є імена, які, мов яскраві зорі, крізь роки і століття сяють вічним, незгасним світлом. Талановиті діячі не вмирають, їхнє слово, як золоте жнивю, буйно колоситься на тім лану, ім'я якому – культура. До них належить і український поет, фольклорист, етнограф, перекладач Іван Манжура.

Бунтар і співець нездоленого люду – таким відомий він нам зі шкільних підручників і статей критиків. Його творчість радянські літературознавці обмежували лише соціальними мотивами. А ось визначні представники української, російської, чеської, польської, французької культури вбачали в ньому і талановитого вченого, прогресивного народознавця. Іван Франко підкреслював, що записи Манжури глибоко змістовні, зроблені «пильно і совісно, із знанням справи». Фанатом фольклору та етнографії називала його відома просвітянка і письменниця Софія Русова. Професор-славіст Микола Сумцов, земляк і друг Манжури, в свою чергу, зазначав: «У ньому не можна не бачити одного з найбільших фольклористів ХІХ століття, а в його збірниках – надзвичайно вагомого, рідкісного етнографічного багатства».

Важко сказати, ким більше був цей талановитий слобожанин – поетом чи збирачем фольклору. Адже одне його захоплення, безперечно, доповнювало інше, як два крила, без яких він не зміг би піднятися на таку височину. У доробку Манжури – кілька поетичних збірок, десятки публіцистичних статей про мистецтво і культуру, і, найголовніше, тисячі записів народної творчості, здійснених у південно-східній Україні впродовж 20 років.

З журбою радість обнялась

Іван Іванович Манжура народився 1 листопада 1851 року в Заїківці, на околиці Харкова. Його батько, чиновник канцелярії губернатора, відвертий і вільнодумний, втративши посаду, з горя запив. Ця страшна біда передалась синові і, зрештою, згубила його. Коли хлопчику минуло 5 років, померла мати, і онука забрала бабуся. Але батько викрав сина, прийшов з ним пішки до Харкова і там залишив напризволяще. Малюк потрапив до поліції, потім опинився в лікарні, де несподівано зустрівся з хворим батьком. Пізніше в автобіографії Манжура зі смутком і болем згадає, як упродовж кількох років *«пройшов з батьком дванадцять одних губернських міст і зробив (нам'ятаю, як цим вихвалявся батько!) шість тисяч верств!»*.

У 13 років хлопець залишився повним сиротою. Його бере на виховання тітка матері – дружина відомого вченого Олександра Потебні, віддає до повітової школи, де він дуже добре навчається. Потім – Харківської гімназії, з якої за непокірну вдачу виключають з шостого класу. 1870 року юнак вступає до Харківського ветеринарного інституту, звідки через рік за зв'язок із студентськими політичними підпільними гуртками знову виключають – *«за неблагодійність поведінки»*.

І.І.Манжура

Важко зрозуміти, що тримало цю знедолену людину на світі, що давало їй сили знаходити вихід зі скрутного становища і з головою поринати у творчість, здійснювати тисячі записів з уст народу. Неспокійна вдача не дозволяла Манжурі засиджуватися на одному місці, та й постійного помешкання він не мав – усе життя тинявся по чужих хатах, не зміг створити сім'ї. Тож і мандрував роками – селами, містечками, пильно вивчаючи народне життя, описуючи будні і свята українського селянина, його духовний і матеріальний світ.

Романтика визвольної боротьби південнослов'янських народів проти турецького ярма, співчуття їм з боку демократично настроєної інтелігенції не обминули й Манжуру: він протягом року був волонтером у рядах сербських повстанців. Після поранення повернувся на батьківщину і активно взявся за улюблену літературну справу, працюючи на Катеринославщині у різних газетах, тижневиках, вміщуючи там етнографічні матеріали, статті, кореспонденції. У 1885 році під

псевдонімом «Іван Калічка» друкує свої перші вірші. У цей же час захоплюється поетичною переробкою народних казок, легенд, билиць, приказок, байок, побрехеньок (визначення його). Найвідоміші: *«Трьомсил-багатиц»*, *«Іван Ролик»*, *«Казка про хитрого лісовика»* (перероблена з «Рейнеке-Лиса» Гете), *«Лиха година»*, *«Казка про Івана Поповича»*. Ці твори відзначаються гострою дотепністю, досконалістю віршованої обробки фольклорно-етнографічного матеріалу

1887 року Манжуру обирають дійсним членом «Історико-філологічного товариства» при Харківському університеті, у 1891-му він стає дійсним членом «Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії» при Московському університеті, у виданнях яких постійно вміщує свої записи, розвідки. Чимало пісень, зібраних ним, увійшло до збірників «Історичні пісні малоросійського народу», «Нові українські пісні про громадянські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX століть», упорядником яких був М. Драгоманов. Але все це – тільки незначна частина фольклорного матеріалу, який мав Манжура. За його життя з'явилася лише одна власна збірка *«Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурую»*, яку 1890 допоміг видати палкий прихильник його творчості, відомий учений Олександр Потебня. Вона дістала визнання зарубіжних фахівців. Приміром, польський журнал «Вісла» підкреслював розмаїтість збірки: *«Тут вміщено близько 70 великих легенд, 150 оповідань, анекдотів, жартів, 400 зворотів, прислів'їв, 57 загадок»*, а також цінність словника живої української мови, доданого до них.

Що ж насамперед цікавило збирача? Адже в 70-ті – 90-ті роки XIX століття вже з'явилося чимало видань українського пісенного і словесного фольклору. Фактично всі письменники, історики, мовознавці починали свій професійний шлях із збирання народної творчості. Але саме на Харківщині, Сумщині, Катеринославщині (нині Дніпропетровська область) Манжура зробив найбільше записів – від обрядових ігор, танців, дитячих, колискових пісень – до пісень чумацьких, наймитських, робітничих; історичних дум, балад. Усе це зафіксовано з великою точністю, з обов'язковою вказівкою адресата, з коментарями, поясненням маловживаних слів і діалектних особливостей.

Втрачені надії

Ця талановита людина була і збирачем, і інтерпретатором. На фольклор дивилася не як на утвердження консервативної усталеності «національного духу», не як на засіб ідеалізації минулого, а як на джерело вивчення і пізнання життя народу, його психології, світогляду, мови. Тому його поезії такі близькі до фольклору. У них відчутна народнопісенна стихія, в художній формі оспівані звичаї і обряди, які він добре знав. Ось лише кілька назв віршів з його збірок: *«Степові думи та співи»* і *«Над Дніпром»: «Різдвяна зірка», «Веснянка», «На Купала», «Обжинки», «Дівоча дума о Покрові».*

На записи фольклору Манжури звернув увагу Лев Толстой і навіть використав деякі колоритні вирази із його збірки у своїх оповіданнях. Між двома літераторами почалося листування. На паритетних засадах поет пересилав російському видавництву «Посредник» свої твори – невеличкі книжечки (для домашнього читання), які швидко розходилися, деякі навіть перекладав українською. Але радість була передчасною: незабаром видавництво закрили, друкувати на «малороссийском наречии» заборонили, знову не було засобів до існування. Та Манжура продовжував напружено працювати, з року в рік шліфував своє поетичне слово, робив чимало переспівів творів російських і західноєвропейських поетів. Особливо вдалими вважаються його переклади з німецької.

Запізніле вшанування

Микола Сумцов у надзвичайно теплій і зворушливій статті «Іван Манжура як поет і етнограф», надрукованій 1905 року в книзі «Из украинской старины», написав: *«Манжура входив в глубину народного життя, жив по селянських хатах, на пасіках, і таким чином набув величезну кількість відомостей про побут, повір'я, перекази, пісні українського народу, чудово засвоївши його живу і літературну мову. Живого спілкування з народом він не поривав до самої кончини...».* І мріяв видати збірку поезій про таких, як сам, знедолених людей – жебраків, наймитів, заробітчан. Останні роки життя терпів страшенні нестатки, часто хворів – жив в убогій хатині на краю Мануйлівки (передмістя Катеринослава), іноді отримував невеликі гонорари, позичав гроші на хліб, розраховуючись рукописами.

Весною 1893 року обірвалася дзвінка струна творчості не наділеної щасливою долею талановитої людини, яка знаходила розраду в збиранні скарбів народної мудрості. Поховали Івана Манжуру на Севастопольському цвинтарі, та невдовзі могила загубилася. Вже в наш час шанувальники

творчості поета і серед них автор книги про земляка – Володимир Заремба, в результаті наполегливих пошуків віднайшли місце його останнього спочинку. Органи Дніпропетровської міської влади 1967 року прийняли рішення про увічнення пам'яті Манжури, його ім'я було присвоєне середній школі №10, там же розмістився меморіальний музей. У січні 1970 року на могилі постав Манжура, але вже в камені – на гранітній плиті у вигляді символічної криниці, з якої тихенько стікає водичка, а в руці – згорнуті папери із записами фольклору. На пам'ятнику викарбовано: **«Іван Манжура (1851-1893). Поетові, етнографу вдячні земляки».**

Після смерті Івана Манжури Харківське історико-філологічне товариство включило до свого наукового збірника «Малороссийские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные в Екатеринославской губернии» (Т.6.– Харків, 1894). Готувалася до видання також збірка пісень, але цей намір тоді не був здійснений. Частина їх, близько 500, була знайдена вже в наш час, розшифрована і побачила світ у видавництві «Музична Україна» 1974 року в збірці **«Народні пісні у записках Івана Манжури».** Тут чимало надзвичайно цікавих і маловідомих варіантів популярних творів.

Тож хотілося б на численних фольклорних фестивалях і козацьких урочистостях, які стало модним проводити саме у тих місцях, де жив і працював Манжура, частіше чути записані ним пісні, щоб вони не лишились у фондах, архівах, а знаходили нове життя у виконанні співаків і гуртів. Адже він посідає почесне місце у плеяді видатних слобожан, починаючи від Скороди, Квітки-Основ'яненка, Котляревського, вчених, зв'язаних з діяльністю першого в Україні Харківського університету – Вадима Пассека, Костомарова, Гулака, Куліша, Потєбні, Сумцова, Квітки, – до представників ренесансу української культури 20-х – 30-х років минулого століття.

У зв'язку з цим я пригадала статтю «Мне очень хочется, чтобы никто из нас не потерял чувство свободы» відомого політолога, доктора філософських наук, академіка Національної Академії Наук України Мирослава Поповича, надруковану 27 березня 1998 року в газеті «Комсомольская правда» (в Украине). Ось що він пише: *«Україна ніколи не була російською колонією, навпаки... вона сама брала участь у колонізації Сходу, Приуралля, Приамур'я... Побутова українська мова ніколи не була заборонена. За жодного царя! Я переконаний, що в Україні мають бути центри російської культури. Ними можуть стати Одеський чи Харківський університети».* Отакої...

Мабуть, не вистачає нам патріотизму, національної гідності.
Тож як не згадати слова Івана Манжури з його поезії «Сум»:

*Я син твій, нене-Україно,
Народу парост я твого;
Він терпе гіршу хуртовину,
А я жахаюся – чого?...*

На могилі поета у Дніпропетровську

УКРАЇНСЬКІ СТЕЖКИ ЧЕХОВА (1860-1904)

Видатний російський письменник, лікар за фахом, Антон Павлович Чехов мав глибоке українське коріння, любив Україну, її народ, природу, мову, пісні, дружив з багатьма відомими людьми українського походження, і це відбилось в його творчості. Елементи української культури були близькі йому з дитинства. Інтерес до України, тяжіння до неї залишилося в письменника на все життя. Про це свідчать численні його листи, прагнення якомога частіше відвідувати милі його серцю місця, нарешті, бажання оселитися тут і дихати повітрям, яким дихав його улюблений полтавець Микола Гоголь.

Без перебільшення, можна сказати, що Антон Павлович об'їздив півсвіту. Маршрути його подорожей перетинали Європу й Азію, моря й океани. Він побував у центральній, північній, південній Росії, в Криму, на Кавказі, у Туреччині. Йому не було ще 30 років, а він уже відвідав Сибір, Сахалін, Владивосток, Гонконг, Сінгапур, Коломбо на Цейлоні, Порт-Саїд – і далі плыв через Індійський океан, Суецьку протоку на пароплаві Добровольчого товариства «Петербург» через Константинополь в Одесу. Лікуючись за кордоном, Чехов бачив Відень, Венецію, Флоренцію, Рим, Монте-Карло, Париж та ін. Ще в юності у нього прокинулося бажання подорожувати. Думки відвідати далекі краї не полишали до кінця життя. І навіть у свої останні дні йому хотілося в Африку, в Єгипет, ще частіше – на північ. Він мріяв, як у тихому норвезькому порту сяде на пароплав, який відпливе в Арктику, на Шпіцберген.

Тема нашої розповіді «Чехов і Україна» – найменше вивчена, найбільше замовчувана критиками й дослідниками його творчості, майже невідома українському читачеві. Навряд чи знає він місця перебування письменника на Сумщині й Полтавщині, Харківщині й Донбасі, у Галичині, Севастополі, Феодосії, Одесі... Заповнимо цю чисту сторінку в книзі наших знань і помандруємо Україною разом з видатним письменником-класиком.

Донщина і Приазов'я – етнічна територія України

Антон Чехов народився 29 січня 1860 року в Таганрозі. Цей історико-етнографічний регіон ще називається Донщиною, бо належав Війську донських козаків і був густо заселений українцями. Наприкінці 20-х років ХХ ст. їх налічувалося тут понад 60%. А вже в 1924 році

було змінено кордони УРСР і відділено від України східну частину Донбасу з містами Шахти, Сулин і з портом Таганрог. Південно-Західна частина Донщини належить до української національної території. (Див.: Енциклопедія українознавства: Т.2. – К., 1993. – С. 576-579).

Чехов вважав себе українцем, називав «хохлом» і «малоросом», про що згадував у листуванні з друзями й рідними, у стосунках із сучасниками. Про це свідчить і родовід письменника. Його дід Єгор Чех був селянином Воронізької губернії, кріпаком поміщика Черткова. Усе життя він збирав гроші, щоб стати вільною людиною і за три з половиною тисячі карбованців викупив з кріпацтва дружину і трьох синів. На дочку грошей не вистачило; тоді поміщик змилювався і сказав: *«То бери і її на додачу»* – і відпустив на волю. Бабуся Єфросинія Омелянівна Шимко також була кріпачкою, українкою за походженням: усе життя вона носила традиційну свитку, а на голові – очіпок; ходила на прощу до Києва, щоб поклонитися святиням.

Найяскравіше виявив себе Антон Павлович як людина, що мала українські корені, у своєму ставленні до рідних місць, до зображення природи, нарешті, у таланті гумориста, психолога, коштом якого збагатилася російська література. З дитинства Чехов був палко закоханий у степ. *«Донецький степ я люблю і колись почував себе в ньому, як дома, і знав там кожну балочку»*, – згадував пізніше письменник. Степ підступав до міста так само близько, як і море. Але азовську воду з усіх боків оточували береги, а степ був безмежний, неосяжний і чудовий. Він здавався справжнім морем, і довгі мандри на волах насправді нагадували морські переходи. Поїздки степом залишилися в пам'яті Чехова на все життя. Він навчився тут вслухатися в особливо хвилюючу музику ночі. Поєднання степового простору, морської тиші й високого неба викликало в юного Антона незабутнє відчуття гармонії, краси, свободи.

Через десять років після переїзду до Москви, у 1887 р., Чехов знову відвідує південь Росії. Таганрог цього разу справляє на нього гнітюче враження. В одному з листів він пише: *«...Розташування міста чудове в усіх відношеннях, клімат прекрасний, плодів земних не злічити, але мешканці інертні до чортів... Усі музикальні, обдаровані фантазією і дотепністю, чуттєві, але все це гине задарма... Немає ні патріотів, ні ділків, ні поетів, ні навіть порядних булочників»*.

З міста письменник поїхав у степ – жив у білих степових будиночках, ночував на глухих залізничних станціях, відвідував козацькі весілля, про що повідомляє свого видавця, редактора журналу

«Осколки» М. Лейкіна: *«Жив я останнім часом у Донській Швейцарії, у центрі так званого Донецького кряжа: гори, балки, лісочки, річечки і степ, степ, степ... Жилося пречудово. Вражень море».* У пам'яті спливали дорогі серцю спогади дитинства: розповіді няні Галки про рідні їй місця – кургани, панські економії, заїжджі двори й нескінченні дороги, якими воли з позолоченими за старовинним звичаєм рогами повільно тягли вози з сіном або мішки з важким зерном...

Дитячі враження, освіжені подорожжю до рідних місць, підсилені філософськими роздумами про *«сене життя і тугу за тим, як марно гинуть творчі сили»*, вилилися в геніальний твір повість-пейзаж **«Степ»**, написаний через рік у Москві. Можна сказати, що Чехов був першим художником, який поетично описав степ і під зовнішньою одноманітністю пейзажу розкрив цілий світ палітри звуків. Степ починає здаватися живою, прекрасною істотою, яка нудує за щастям, і цей образ зливається з образом самої вітчизни, що заховала в степу таємничі скарби і не може до них підступитися...

«Ідеш годину, другу... Трапляється в дорозі мовчазний старий курган або кам'яна баба, що її поставив Бог відає хто й коли, нечутно пролетить над землею нічний птах, і поволі зринають у пам'яті степові легенди, оповіді зустрічних, казки няньки-степовички і все те, що сам зумів побачити і збагнути душею тоді в тріскотняві комах, у підозрілих постатях і могилах, у блакитному небі, у місячному сьайві, у леті нічного птаха; у всьому, що бачиш і чуєш, починає уявлятися тріумф краси, молодість, розквіт сил... душа озивається до прекрасної, суворої вітчизни, і хочеться летіти над степом разом з нічним птахом. І в тріумфі краси, в надмірному щасті відчуваєш напруження і тугу, начебто степ розуміє, що багатство його й натхнення гинуть марно...»

Свої твори Чехов рідко пов'язував з конкретними місцями, людьми й подіями. Він не любив писати з натури, а більше – за спогадами, коли пам'ять відсіє випадкові, несуттєві риси. Винятком з цього правила стали подорожні нотатки **«Перекотиполе»**. Вони створені одразу після поїздки до Таганрога й відвідання в цей час Слов'янська і славнозвісного Святогорського монастиря на березі Дінця, куди мало не з усього півдня Росії стікалися тисячі богомольців. Один із них став прототипом героя-бурлаки, який розповів письменнику про географію своїх мандрів, а це – десятки міст і сіл, і серед них найбільше українських: Стародуб, Київ, Біла Церква, Умань, Балта, Одеса, Перекоп, Полтава, Харків, Ізюм, шахти Донбасу...

Лука в Україні краща від Аббації в Італії

Чехов не любив *«холодної, олив'яної Москви»*. Йому хотілося поїхати в Україну, в гоголівські місця, побувати на ярмарках, насолоджуватися чарівними краєвидами, співучою мовою, народними піснями. Кілька років підряд з родиною він відпочивав у селі Бабкін, поблизу Воскресенська, де працював лікарем, але йому потрібні були нові враження, і літо 1887-1888 рр. Чехови проводять на Луці – дачі українських інтелігентів-лібералів Лінтварьових, у передмісті Сум, тодішньої Харківської губернії.

Про свої враження від нових місць Антон Павлович одразу повідомив багатьох знайомих і родичів. Ось деякі уривки з листів (до видавця М. Лейкіна): *«Пишу Вам з теплого і зеленого далека, де я вже влаштувався купно зі своєю фамілією. Живу в мастку поблизу Сум на високому березі Псла (притока Дніпра). Навколо в білих хатах живуть хохли. Народ все ситий, веселий, балакучий, дотепний. Мужики тут не продають ні масла, ні молока, ні яєць, а їдять все самі – гарна ознака. Жебраків нема. П'яних я ще не бачив, а матеріцина чується надто рідко, та й то у формі більш-менш художній...»*.

А Володимир Короленку Антон Павлович нагадує про його обіцянку побувати на Пслі: *«Вже дуже у мене гарно, так гарно, що й описати неможливо! Природа чудова, скрізь краса, простору сила-силенна, люди гарні, повітря тепле, тони теж теплі, м'які, сподіваюся, що ви не відмовите мені з їздити зі мною на Сорочинський ярмарок»*. А ось ще братові Івану: *«Ми приїхали. Дача пречудова... Місцевість поетична, флігель просторий і чистенький, господарі, вочевидь, люб'язні»*.

Письменник ніколи не був самотній – його завжди оточували друзі, прихильники його таланту, митці. Він запрошував їх із собою і в подорожі, і на відпочинок. Не був він обійдений увагою однодумців і на Луці. Невгамовна й непосидюча людина, Чехов був надзвичайно гостинним і веселим, без компанії він не уявляв собі життя. Час від часу у цій українській глибинці його відвідують літератори, музиканти, актори, родичі.

Через кілька тижнів він уже здійснює велику подорож на Полтавщину, де в селі Бакумівка Миргородського повіту гостює в О. Смагіна, земського начальника, який навіть сватався до Марії, сестри Антона Павловича, але вона йому відмовила. Про свої враження пише в листі поетові О. Плещееву: *«Був у Лебедині, в Гадячі, Сорочинцях і в багатьох прославлених Гоголем місцях... Проїхав у колясці 400 верств,*

ночував у десяти місцях. Весь час зустрічалися такі чудові пейзажі і жанри, що западали в душу, які можливо описати лише в романі або в повісті, але не в короткому листі... Які весілля траплялися нам дорогою, яка музика чулася у вечірній тиші, і як густо пахло свіжим сіном...»

Але письменникові не сидиться на одному місці, і вже через 20 днів він вирушає до Феодосії. Подорожі збагачували його новими темами, знайомствами, цікавими характерами й типами. Незважаючи на труднощі в мандрах, на хворобу легенів, яка з кожним роком усе більше дається взнаки, він буквально носить з одного кінця Росії в інший, і далі – на схід або захід. Йому хочеться якомога більше побачити, почути, зафіксувати.

На шляху до Севастополя Чехов пише у листах до Марії Чехової: *«Берег гарним не здається. Дорога від Сум до Харкова найнудніша. Від Харкова до Лозової і від Лозової до Сімферополя можна подохнути від нудьги. Таврійський степ сумний, однотонний, позбавлений далини, безколеритний... взагалі схожий на тундру. Від Сімферополя починаються гори, разом з ними і краса...»*. Далі письменник їде на пароплаві з Севастополя до Ялти: *«Берег гарним не здається... Краса його перебільшена»*. Увечері відпливає з Ялти до Феодосії: *«Ялта – це суміш чогось європейського, що нагадує краєвиди Ніцци, з чимось міщанськи ярмарковим»*.

Не можна утриматися, щоб не познайомити читачів з подальшими подорожніми враженнями Антона Павловича впродовж липня-серпня 1888 року, про що він повідомляє свого брата Олександра Павловича: *«Наближаюся до Нового Афона, де, вірогідно, і зупинюся на добу... Думаємо добратися до Самарканда»*. Маршрут такий: Батум – Тифліс – Баку – Каспій – Закаспійська дорога. А тепер по днях: 25 липня – Сухумі, 27 липня – Поті. 28 липня відзначає: *«Дорога від Батума до Тифліса зі знаменитим Сурамським перевалом оригінальна й поетична...»*.

29 липня Чехов знову повідомляє свого видавця М.Лейкіна: *«Дорога від Тифліса до Баку – це мерзота занедбаності, лисина, що покрита піском і створена для життя персів, тарантулів і фаланг; жодного дерева, трави немає зовсім ... нудьга пекельна»*. З Баку їде в Суми, бо напарник не зміг його далі супроводжувати. Про цю подорож конкретніше дізнаємося з листування брата Михайла з сином Григорієм: *«...Погостювавши в Поті, наш мандрівник вирушив до Туреччини, для чого висадився у Батумі. З Батумі до Тифліса їхав залізницею, з Тифліса до Владикавказа на конях переїжджав Кавказькі*

гори, а від Владикавказу до Таганрога їхав знову залізницею. У Таганрозі пробув тільки дві години – далі ярмаркового двору не ходив нікуди. Ніколи було... З Туреччини він привіз... пречудовий музичний інструмент «чойгур», який подарував мені...».

А вже 22 серпня письменник їде в Полтавську губернію, у Сорочинці, до Смагіних, де передбачав купити хутір, і 5 вересня повертається з сім'єю до Москви. Про це він з гумором пише Олексію Плещееву: «...не встигне наступити сумний жовтень, як я буду ставити свій підпис так: «полтавський поміщик, лікар і літератор Антуан Шпонька». Якщо і справді вдасться купити, то я побудую на березі Хорола флігельків і покладу початок літературній колонії». Проте цій мрії не вдалося здійснитися.

Наступного року Чехов із братом Миколою знову відпочиває на Луці, і під Харковом оглядає хутір, який йому сподобався, але місце виявилось надто багатолюдним, не було відповідної атмосфери для творчості – поблизу велике місто.

Згодом він ще раз намагається здійснити свій намір переїхати в Україну і просить актрису Марію Заньковецьку, яка жила в селі Заньках на Чернігівщині, підшукати для нього якусь садибу. Вона виконала його прохання, знайшовши будинок поблизу Бахмача, але далеко від залізниці, і це знову не влаштувало письменника. Нарешті він зупинив свій вибір на садибі «Меліхово» Серпуховського повіту Московської губернії, що знаходилася за 13 верств від залізниці, і дорога від якої була жахливою.

Про поїздки письменника центральною Росією і її північчю можна скласти окрему карту, але мета нашої розповіді стосується інших паралелей та меридіанів. Подорожі Україною впродовж 1888-1889 років дали Чехову новий поштовх у творчості, нові життєві враження, сприяли створенню яскравих колоритних образів, особливо в оповіданнях *«Іменини»*, *«Сумна історія»*, *«Княгиня»* та ін., в яких герої мають українські прізвища, співають українських пісень. Недарма ця чарівна країна і її народ так вабили Чехова, щоразу нагадуючи, яка кров тече в його жилах. Пізніше, перебуваючи за кордоном в Італії, він згадує: *«Аббація й Адріатичне море прекрасні, але Лука і Пьєсол – краці. Венеція дуже нагадує Луку»*.

У 1888 році помер відомий російський мандрівник Пржевальський – далеко від батьківщини, у пустелі. Чехов відгукнувся на цю подію схвильованою статтею, в якій писав: *«Один Пржевальський або один Стенлі варті сотні гарних книжок. Ці люди патхненні високою ідеєю, благородні, наполегливі, здатні перемагати всі злигодні й небезпеки,*

готові відмовитися від особистого щастя, багаті знаннями, працьовиті, звиклі до туги за батьківщиною і виснажливих лихоманок. Їх віра у науку непереможна...Недарма Пржевальського, Миклуху-Маклая і Лівінгстона знає кожний школяр, і недарма на тих шляхах, де вони проходили, народи складають легенди про них».

Чехов не зараховував себе до людей подвигу, про яких він сказав, що вони потрібні людству, як сонце. Не було у хворого письменника ні твердої волі, ні ясної мети, ні витривалості, і це він сам із сумом визнавав. Але й існування коло нього людей лінивих, байдужих, які ховалися від боротьби, йому здавалося жалюгідним, а їхні страждання – мізерними. Він приймає раптове рішення поїхати на Сахалін, вклонитися там жадливим місцям, куди люди, на його думку, мають їздити на поклоніння, як турки в Мекку...

Ялта - останній причал мандрівного письменника

У червні 1889 року, після смерті й поховання на кладовищі у Сумах брата Миколи, Антон Павлович, як і вся родина, в розпачі, – і вирішує майнути за кордон. *«На шляху до Відня зі станції Жмеринка я взяв децю убік і поїхав до Одеси... Настрій був байдужий. У Тироль їхати, чи у Бердичів, або Сибір – все одно... Я вирішив по дорозі заїхати до Одеси»* (з листа до журналіста О. Суворіна). Потім Чехов змінює свій намір і на пароплаві приїжджає до Ялти.

Старі й нові друзі опікуються письменником, не дають йому сумувати, з ними він здійснює короткі й тривалі подорожі по Криму, бере участь у пікніках, відвідує татарські села. Із 17 липня до 9 серпня він побував на Масандрі, у Лівадії, Ореанді, Алупці, Симеїзі, Місхорі, на водоспаді Учанс-Су, маяці Ай-Тодор, їздив у Бахчисарай, Балаклаву, Алушту, на Яйлу, в Ісар та ін.

Повернувшись на Луку, Чехов закінчує розпочаті твори, і через три тижні – вже у Москві. Отакий він був лінивий «хохол», як сам себе називав. До речі, не варто дивуватися цьому виразові. Дослідники творчості Тараса Шевченка також не знаходять у нього слова «українець», зате часто в його творах вживається «Україна». У Чехова поряд з назвою «Хохляндія» або «Малоросія» зустрічаємо «Україна». Як, наприклад, у листі до О. Плещеєва: *«Ви мене сильно засмутите, якщо не приїдете в Україну»*, або до А. Кримського, ученого-орієнталіста: *«...Україна дорога і близька моєму серцю. Я люблю її літературу, музику й чудову пісню, сповнену чарівної мелодії. Я люблю український народ, який дав світові такого титана, як Тарас Шевченко...»*

Антон Павлович не уявляв собі життя й творчості без подорожей, нових вражень і зустрічей. Йому здавалося незрозумілим, як можна створювати книжки, писати про свою батьківщину, не знаючи її? Як може писати про неї людина, яка ніколи не блукала степовим битим шляхом, не чула криків нічних птахів, не відчувала на собі холодної роси, коли вранці, на сході сонця, чекала поїзда на глухому полустанку? Чим сильніше сухоти з'їдали легені, тим наполегливіше оволодівали Чеховим думки про далекі подорожі. Дороги, дороги... Що шукав на них невтомний мандрівник? Невже лише цікавість і жага до нових місць рухали ним?

Лікарі настійно радили хворому їхати в Ніццу або в Ялту, бо в середній смузі Росії з вересня починалися дощі. За кордон уже не хочеться, там він часто бував і лікувався – у 1891, 1894, 1897-1898 роках – по кілька місяців на кращих курортах Європи: в Італії, Франції, Німеччині, Трієсті. Необхідно було терміново змінити клімат для проживання, і він обирає Крим. Осінь й зима були тут прегарні, і він почувався прекрасно на березі моря, яке дуже любив: *«Море чудове, синє й ніжне, як волосся невинної дівчини. На його березі можна жити тисячу років і не нудьгувати»* (до драматурга І.Леонтьєва-Щеглова).

Щодо Ялти, то до неї у Чехова була відраза: його відштовхували цинізм юрби з її вбранням, нудотою, *«базікання панночок і кавалерів, які понаїздили сюди втішатися природою, у якій вони нічого не розуміють...»*.

Альтернативи не було: довелося продати Меліхово і в 1899 році переселитися до Ялти. У приміському татарському селі Аутці, серед тісних вулиць, огорожених стінами з дикого каменю, Антон Павлович купив поряд із старим мусульманським кладовищем пустир, весь у чортополосі. Тут Чехов побудував невелику дачу, яку жартома називав коробкою від сардин – у їдальні і спальні з великими зусиллями розставили меблі. Але фасад будиночка був легкий і білий, як парус. На будівництві письменник проводив цілі дні, турки і татари копали землю, привозили каміння й вапно, а він сам, своїми руками, саджав квіти й дерева – тюльпани, лілії, гіацинти, камелії, черешні, мигдаль, навіть пальми, і з батьківською любов'ю спостерігав за кожним паростком.

«Біла дача» приваблювала до себе людей з усієї Росії: тут побував майже весь тогочасний літературний і театральний світ. Важко назвати п'исьменника або актора, який би не відвідував Чехова. Костянтин Станіславський згадував: *«Щодня, у певний час, усі актори й письменники*

сходилися на дачі Чехова, який частував гостей сніданком. Хазяйнувала сестра Антона Павловича Марія Павлівна, наш спільний друг. На головному місці хазяйки сиділа мати Олена Яківна, мила старенька, улюблена всіма нами...». З почуттям глибокої пошани приходили сюди й прості люди. У селі Кучук-Кой, кілометрів за 40 від Ялти, Чехов купив двоповерховий будиночок. Якось він показав його Максимові Горькому: «Коли б у мене було багато грошей, я влаштував би тут санаторій для хворих сільських учителів. Я збудував би такий світлий будинок – дуже світлий, з великими вікнами і високими стелями. У мене була б прекрасна бібліотека, різні музичні інструменти, пасіка, город, фруктовий сад; можна було б читати лекції з агрономії, метеорології. Учителеві треба все знати, батьоньку, все!»

Але в Ялті письменник відчував себе відірваним від життя. І хоча слава про нього гриміла по всій країні й у світі, він все гостріше був невдоволений своєю творчістю і мріяв поїхати «в цивілізовані країни, в Петербург, наприклад, щоб пожити там, потріпати свою особу». Йому здавалося, що він не живе, а засинає і йде кудись без зупинки, безповоротно, ніби повітряна куля. Московське повітря він вважав кориснішим для себе, ніж ялтинське. Ризикуючи здоров'ям, виринається до Москви на вистави, які з успіхом ідуть на сцені МХАТу, до дружини, актриси цього театру Ольги Кніппер, з якою взяв шлюб 1901 року. Самотність гнітить письменника, і він пише їй в Москву: «Мене ніщо в Ялті не цікавить, я, ніби в засланні, у місті Березові (як Меньшиков – О.Р.). Мені потрібно жити в Москві, біля тебе, потрібно бачити і спостерігати життя...» .

Між цими поїздками Чехов встигає разом з Горьким і Васнецовим побувати у Владикавказі, щоб далі подорожувати Воєнно-Грузинською дорогою із зупинками в Тифлісі, Мцхеті, Батумі. Через два тижні повертається в Ялту, а через півроку – знову їде за кордон. Відень, Ніцца, Рим, Флоренція – і скрізь зустрічі з відомими російськими художниками, літераторами, акторами, лікарями, і завжди, навіть у дорозі, доопрацювання оповідань і драматичних творів, на які чекають різні театри.

Після свого вінчання Антон Павлович відвідує матір дружини Ольги Леонардівни – в Уфимській губернії, потім їде залізницею до Нижнього Новгорода, далі пароплавом до пристані «П'яний бір» і звідти – в санаторій в Аксьоново.

Через кілька місяців непосидючий Чехов знову збирається в дорогу, у гості до Сави Морозова – спочатку залізницею до Нижнього

Новгорода, далі по Волзі і Камі – до Пермі, звідти в Усолля, масток цукрозаводчика. Антон Павлович цікавиться умовами праці на Сєволодов-Вільвенському хімічному заводі, що належав підприємцю, вимагає, щоб він зменшив робочий день з 12 до 8 годин, обурюється незабезпеченістю аптек ліками: *«Багатий купець... театри будус, з революцією заграє, а в аптеці йоду немає і фельдшер п'яниця, весь спирт випив і ревматизм лікує касторкою... Всі вони однакові – ці наші російські Рокфеллери»*.

У липні-серпні Антон Павлович встигає з Ольгою Леонардівною відпочити на дачі знайомих Алексеєвих у Любимовці по Ярославській залізниці; потім кілька разів відвідати Петербург; наступного літа (1903 р.) відпочити на дачі приятельки Якунчикової на станції Нара Брянської залізниці, оглянути масток, що продавався у Звенигороді, і ділянку біля Рубцова; поїхати в Новий Єрусалим (Воскресенськ), далі – в Наро-Фомінськ, Москву і Ялту. І де б не був Чехов, звідусюди він надсилає різним адресатам десятки листів, які склали чи не половину творчої спадщини письменника. (Повне зібрання творів – 20 томів, епістолярні матеріали – кілька томів. Див: Гитович Н. Летопись жизни и творчества А.П.Чехова. – М., 1955) .

Зима 1904 року була дуже важкою для Чехова. Тепер він жив лише спогадами, перебираючи в пам'яті подорожі й зустрічі, міста, які бачив, згадував людей, з якими спілкувався. Він мав три товстих довідники: «Уся Москва, «Уся Росія», «Увесь Петербург», і вони були його вікном у світ.

У день народження, 17 січня 1904 року, відзначаючи 44-річчя письменника, на його честь на сцені МХАТу уперше грали виставу *«Вишневий сад»*, яка пройшла з величезним успіхом. Проте автор був невиліковно хворий – лікарі вирішують вжити кардинальних заходів й відправити Чехова до відомих і дорогих лікарів у Німеччину. Ольга Леонардівна відвозить його в Берлін, потім на курорт у Баденвейлер. Іноді Антонові Павловичу здавалося, що одужує. Тоді він готовий був їхати на Далекий Схід, де йшла війна Росії з Японією; повертався думками до поїздки в Норвегію, будував плани подорожі по Середземному морю.

2 липня його не стало. Вдова везла тіло покійного через Петербург до Москви. Матері в Ялті лише через кілька днів сказали про смерть сина, і вона з дітьми ледве встигла на похорон, на якому була вся Москва. Труну несли на руках від Миколаївського вокзалу до Новодівичого цвинтаря. Рух транспорту був зупинений. Тисячі людей супроводжували кортеж до монастиря. Росія прощалася з улюбленим письменником.

Понад сто років намагаємося розкрити таїну творчості вічного мандрівника. Як символ його неспокоїної душі, плаває біля берегів Ялти білий пароплав «**Антон Чехов**», кличе нові покоління в далекі, невідомі краї...

А.П.Чехов біля Ялтинської дачі. 1899 р.

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ - ВЧЕНИЙ І КООПЕРАТОР (1877-1910)

(Матеріали до виступу на Круглому столі:

«Проблеми цілісності культури» на Міжнародній науковій конференції «Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура»

в ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАНУ 19-20 листопада 2002 року)

Хто ж він такий – вчений-історик, етнограф, літературознавець, публіцист, громадський діяч, чиє ім'я рідко зустрічається в народознавчій літературі, та й написано про нього небагато – лише кілька статей у журналах і енциклопедіях? Зокрема, у бібліотеці ІМФЕ ім. М.Т.Рильського я не знайшла жодної книги ні його, ні про нього. А тільки за те, що Василь Миколайович зробив першу наукову редакцію Шевченкового «Кобзаря», відновивши чимало випущених автографів, ми повинні були б знати і шанувати цього достойника, який прожив лише 33 роки, але так багато зробив для вітчизняної культури.

З історії України відомо чимало священицьких, шляхетських, козацьких династій, які ведуть свій родовід ще з княжих часів, польсько-литовської доби чи Гетьманщини, і які впродовж віків залишили помітний слід у церковному, політичному, суспільному житті, культурі та літературі. Як духовну естафету передавали вони з покоління до покоління свій кодекс честі, родинні традиції, постулати добра, благодійництва, прагнення до знань, турботу про бідних і скривджених. Їхнє подвижництво, можливо, не завжди було визначним явищем на тлі тодішніх історичних подій, серед них було не так і багато видатних діячів, та завдяки своїй безкорисливій праці на благо рідного народу вони користувалися неабиякою популярністю у місцевого населення, а окремі яскраві особистості принесли славу Україні і стали широко відомими в світі.

Сімейний портрет на тлі історії

Такою, безперечно, є родина Доманицьких – священиків, учених, громадських діячів, закорінена ще в XIV ст. Незважаючи на різний історичний час, в який жили її представники, різне суспільне становище, соціальний чин і політичні погляди, всі вони були поборниками справедливості, захисниками прав простих людей, а, головне, –

свідомими українцями. Вони тривалий період забезпечували духовний потенціал нації, виконуючи функцію охоронця її культурних і просвітницьких надбань.

Рід Доманицьких – шляхетсько-священницького походження. Урядові документи XIV ст. згадують про його основоположника – майора Олександера, який відзначився у битві на Чудському озері, й у нагороду за хоробрість дістав великі земельні наділи недалеко Берези Картузької – маєток Доманово. Герб Доманицьких зображав козака із шаблею в лівій руці, а родове прізвище було – «пан із Доманова».

Пошана до знань і патріотизм – найхарактерніші риси, притаманні членам цієї родини впродовж століть. Усні перекази згадують про багатьох Доманицьких, які вчилися у різних школах в Україні й за кордоном, а потім займали адміністративні посади. Наприкінці XVII стол. один із них студіював у Острозькій академії.

Приблизно в цей час Доманицькі зазнали політичних переслідувань, втратили свої осілости, переключилися з лицарської на священницьку діяльність, що було долею багатьох тодішніх українських шляхетських родів, яких намагалися денационалізувати і повернути в католицитво.

Близько 1750 р., тікаючи від репресій, із Західного Полісся на Придніпров'я, емігрував уніатський священник Доманицький; прийнявши православну віру, він разом із родиною оселився в с. Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії.

Від того часу і аж до 1917 р., майже 170 років, його нащадки були парохами того села, що стало другою коліскою роду, який згодом розрісся. Перший із них – отець Михайло – мав вісім дітей (двоє померли малими), які всі стали священниками: отець Володимир і отець Микола I-й – у Колодистому, отець Афанасій – у с. Завалиха Подільського повіту, отець Платон – у с. Долини Київського повіту, отець Микола II-й – у с. Борщівка Київського повіту, отець Михайло пізніше став лікарем.

Останнім парохом села був отець Миколай, син о. Михаїла (1854–1917). Його чотири брати також стали священниками, а один – лікарем. За дружину о. Миколай взяв попівну Параскеву Атаназіївну (із с. Дацьки на Канівщині), яка походила зі старовинного старшинського козацького роду Завіновських. Вони мали чотирьох синів – Василя (1877–1910), Михайла (1878–1918), Платона (1886–1944), Віктора (1893–1962) та двох дочок – Антоніну і Зінаїду (померла дитиною).

Отець Миколай до своїх священницьких обов'язків ставився дуже сумлінно, але інколи конфліктував із церковною владою, бо твердо дотримувався староукраїнських традицій і не погоджувався з русифікацією

обряду. Його відносини з родиною і парафіянами були патріархальні, побудовані на взаємній пошані та довірі. Він не був реформатором і не втручався у громадське й політичне життя, але синам не заважав у їхній діяльності в цьому напрямку.¹

Батько вирішив дати дітям гарну освіту, тому купив ще один земельний наділ і маєток, які давали прибуток і дозволяли синам навчатися у Київському університеті св. Володимира: Василь закінчив історико-філологічний факультет, Михайло – правничий, Платон і Віктор – природничий відділ фізико-математичного факультету.

Видавець, якому не було рівних

Найталановитішим із усіх братів був Василь і, хоча прожив лише 33 роки, встиг проявити себе в різних ділянках знань і суспільного життя як історик, археолог, етнограф, літературознавець, публіцист, кооператор, політик, а насамперед, як палкий патріот та надзвичайна, небуденна індивідуальність. Він знав кілька мов і перекладав твори Е. Золя із французької, М. Вовчка – з російської, Д. Братковського – з польської, Я. Гуса – з чеської.^{2,3}

Уже на першому курсі університету, за рекомендацією професора Володимира Антоновича, Василь Доманицький працює кореспондентом, а потім – секретарем у науково-літературному журналі «Киевская Старина», де публікує свої дослідження з фольклору та етнографії. Під час канікул бере участь у археологічних експедиціях на території Звенигородського повіту; буквально через рік після відкриття Вікентієм Хвойкою Трипільської культури разом із братом Платоном розкопує прадавні житла, протопоховання, обстежує дев'ять із п'ятнадцяти курганів поблизу рідного села Колодисте.

Видавництво «Вік» у Кисві (1897-1907 рр.)

У 1895 р. Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький і Федір Матушевський заснують у Києві видавництво «Вік», в якому виходять популярні книжки різної тематики українською мовою. Доманицький стає активним співробітником редакції і працює там майже до останніх років життя. Тут він друкує власні твори – *«Причинок до історії повстання Наливайка»*, *«Козаччина на переломі XVI-XVII віків»*, які високо оцінив Михайло Грушевський, «реабілітує» образ Марка Вовчка у своїх працях.⁴

Різнобіччя таланту історика виявляється і в етнографії: він збирає пісні, обряди, пише розвідки про лірників і кобзарів, досліджує побут галичан, буковинців, словаків, складає *«Народний календар у Ровенським повіті Волинської губернії»*, надрукований Володимиром Гнатюком у *«Матеріалах до української етнології»* вже після смерті автора у 1912 р.⁵; у своїй книзі *«Піонер української етнографії Зорян Доленга-Ходаковський»* відкриває світові ім'я забутого вченого.⁶ Про те, що Доманицький ґрунтовно знав фольклор та етнографію, свідчать його листи до Бориса Грінченка з приводу видання бібліографічного показника *«Література українського фольклора 1700-1900 годов»*, у яких він подає суттєві доповнення, називаючи ще понад 60 джерел.

Добру пам'ять залишив по собі Василь Миколайович як редактор і навіть співавтор *«Історії України-Руси»* Миколи Аркаса. Хворий на сухоти, лікуючись у Закопаному в Польщі та водночас відбуваючи там дворічне заслання за свої громадські справи і співчуття революційним настроєм селянам-землякам, Доманицький доопрацьовує матеріал, заповнює пропуски, добирає малюнки, уточнює фактаж.⁷ 1908 року в Петербурзі, у друкарні «Общественная польза» вийшов перший український підручник з історії України.

В.М.Доманицький

Вершиною наукової діяльності Доманицького є текстологічне дослідження *«Критичний розслід над текстом «Кобзаря»* (видане «Киевской Стариной» 1906 року), яке започаткувало шевченкознавство як окрему галузь літературознавства.⁸ А найбільшою заслугою вченого перед українською культурою було відтворення після цензурних скорочень повного «Кобзаря», який був надрукований у Петербурзі 1907 року, за ним – друге видання, там же, а 1910 року – третє. Високу оцінку цій надзвичайно складній праці дав Іван Франко:

«Добудки того дослідю були багаті над усякі сподівання. Вони поперед усього дали можливість справляти хронологічно майже день за днем мало що не всі поезії Шевченка, а по-друге, виявити багато варіантів, дописуваних Шевченком різними часами чи то на власних рукописах, чи то на чужих копіях його творів, і дали дуже добре поняття про ту невтомну і довголітню працю, яку приклав поет до шліфування своїх віршів...»⁹

«Перший на працю, останній на спочинок»

Людина науки і живої практичної роботи, Доманицький не лишався байдужим до прогресивних поглядів української інтелігенції, яка вважала, що з допомогою широкого кооперативного руху можна змінити соціальний устрій і поліпшити економічний добробут народу. Він створює споживчі товариства і кредитні спілки, пише спеціальні статті і брошури з цього питання, які швидко поширилися не тільки в Україні, але і в Росії, й на Заході. У своєму селі Колодистому будує двоповерховий Народний дім зі сценою для вистав, із залом для читання, де щовечора збиралося по 300-400 чоловік, щоб послухати панича Василя. У своїй книзі *«Селянська доля»* він писав: *«Але не в одній ще землі сила. Треба, окрім кращого порання її, ще інших способів добирати, щоб життя селянське по-людському поставити. Це – добра, справжня освіта, добрий громадський лад; щоб воля була, треба триматися купи, єдності та засновувати по селах із самих же себе товариства кредитні та ссудно-зберігательні, де б грошей за невеликий процент можна було б дістати. А без того злидіні нас ще дужче посядуть, і рятунку нізвідки не сподіваймося».*

Василь Доманицький, так само, як і його батько отець Микола, був надзвичайно популярним серед простих людей, які їм довіряли і радилися з ними. Доказом впливу на селян був той факт, що народ послухав його, коли мав бути єврейський погром у Тальному, і з того нічого не вийшло.

Високий і безперечний авторитет кооператора серед селян і місцевої інтелігенції непокоїв царську владу, тому на початку 1906 р. він змушений був виїхати до Києва, а потім до Петербурга, де продовжував свою наукову, літературну працю і громадську діяльність. У зв'язку із загостренням хвороби він час від часу лікувався за кордоном – у Франції, Польщі, Греції, на Адріатиці.

За півтора року до смерті Доманицький писав у Колодисте: *«Так ще хотілося б небагато літ віку, що зосталося, прожити так, щоб*

хоч одне покоління пам'ятало, що от був такий і такий, що хоч не дурно його земля носила»¹⁰. Помер Василь Миколайович 28-го серпня 1910 р. у французькому місті Аркашоні, де був похований київською родиною Іваницьких. Тільки у жовтні рідні та друзі Доманицького одержали дозвіл перевезти його останки в Україну, але з умовою перепоховання їх у рідному селі, що й відбулося 4-го листопада. Від станції Звенигородка, куди прийшов вагон із труною з Лібави (Латвія), до села Колодисте, а це 15 верст, весь шлях був устелений квітами. За катафалком ішли тисячі людей: мешканці навколишніх сіл, делегація київських студентів, представники українського активу з різних губерній.

Панахиду в маленькій сільській церкві відправив батько покійного – отець Микола. Поліція, яка весь час супроводжувала процесію і перетворила село на справжній військовий табір, не дозволила промов на могилі, познімала стрічки з написами з деяких вінків і навіть заарештувала кількох чоловік.

Прогресивна громадськість широко відгукнулася на передчасну смерть Доманицького. М.С.Грушевський у некролозі зазначав: *«Таке невичерпне джерело непережитої енергії, глибокої і непереможної любові до свого народу, до українського життя і його народження, накрилося землею»*. У журналі «Наше дело» відомий кооперативний діяч В.Галевич писав: *«Нива наша не орана і орачів на ній так мало... Наша втрата подвійно тяжка, бо втратили літератора, вченого і першого українського кооператора, яких так незвичайно мало»*. У газеті «Рада» в статті земляка Доманицького, також сина священика, Миколи Левитського – лідера кооперативного руху в Україні, якого називали «артільним батьком», ішлося про їхні зустрічі у В. Антоновича, про участь у культурно-економічному конгресі в 1909 р. у Львові з нагоди 40-річчя утворення товариства «Просвіта», де були присутні І. Франко, О. Кобилянська, О. Пчілка. Левитський висловив думку про необхідність *«скласти фонд імені Доманицького задля розповсюдження і поширення ідей кооперації на Україні»*.¹²

Могила Доманицького впродовж багатьох років була місцем масових відвідин, адже за життя він мав великий позитивний вплив на всіх, хто з ним зустрічався, – на його працях виховалося ціле покоління молодих кооператорів.

Після жовтневого перевороту 1917 р. парафію в Колодистому, що близько 170 років була оселею Доманицьких, а донедавна й одним із осередків національного відродження, спустошили, і старовинна брама храму остаточно закрилася за минулим. Маєток родини, в який кожний з її членів уклав не тільки власну працю, а й шмат свого

серця, конфіскували, кладовище з усіма могилами – розорали. У колись великому і квітучому селі згасли всілякі прояви релігійного і національного життя. Але пам'ять про родину Доманицьких і їхній пієтизм збереглися в народі. Під час Другої Світової війни, як тільки відступили радянські війська, на місці, де був похований Василь Доманицький, виросла свіжонасипана могила, і на ній поставлений дубовий хрест. Сьогодні тут височить великий гранітний постамент, на якому викарбовані слова Тараса Шевченка: *«Ми не лукавили з тобою. Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою»*.¹³

Духовна естафета роду Доманицьких

Через два роки по смерті вченого був виданий збірник, присвячений Доманицькому, *«Чистому серцем»*, де вміщені його біографія і спомини про нього.¹⁴ Але з того часу його діяльність так і не була реально оцінена дослідниками – не написано жодної наукової монографії.

Проте добрі справи достойників-патріотів цієї родини живуть у пам'яті земляків. Упродовж багатьох років знайомить громадськість Черкащини із спадщиною Василя Доманицького директор Тальнівського музею історії хліборобства етнолог Вадим Федорович Мицик. Його стараннями в місцевому будівельно-економічному коледжі проведені конференції до ювілейних дат ученого; на основі записів із народного календаря Доманицького відтворені забуті свята і обряди, поставлені фольклорно-етнографічні вистави, які з успіхом були показані в Києві.

До 90-річчя від дня смерті В.М.Доманицького працівниками Київського кооперативного економічно-правового коледжу Ф.І.Ленченком і Е.О.Палій підготовлено матеріали про кооперативний рух в Україні та його діячів (1866-1921 рр.) і окрему книжечку, яка вийшла друком у Видавничому домі «Ділова Україна» – «Скарбниця». Ініціатори цієї праці фактично повернули ім'я видатній людині, вчення якого про кооперацію актуальне й сьогодні.

Справу передчасно померлого Василя Миколайовича продовжили його брати. Платон усе життя працював у кооперації, займаючи провідні посади. Жив на Волині, де й помер наприкінці війни, у 1944 р.¹⁵

Віктор у 1918–1921 рр. обіймав різні посади в «Українбанку», Центральному Союзі українських кооператорів, в Інституті народного господарства, на Уманській сільськогосподарській станції, був генеральним довіреним Української кооперації в Москві. 1922 року вирішив емігрувати і згодом потрапив до Німеччини, де в Технічній школі під Берліном читав лекції з кооперації та сільського господарства.

З 1924 до 1945 рр. жив у Чехословаччині, викладав у Вільному університеті в Празі; в 30-х роках очолив Товариство українських інженерів Чехословаччини; у 1945 р. був першим ректором Українського технічно-господарського інституту в Подєбраді. Не знайшовши спільної мови з новою владою, виїхав до США, де в Міннеаполісі прожив 12 років, активно займаючись громадськими справами, виступаючи в пресі, по радіо, на конференціях, нагадуючи тамтешнім українцям про визначні дати в історії України, привертаючи до них увагу небайдужих американців. *«Рантові зміни, які почали виявлятися в українському суспільстві, глибоко занепокоїли його, але з характерним йому позитивізмом він зреагував не критикою чи осудом, а шуканням розв'язки. У своїх пошуках звернувся до тих постатей і моментів минулого, в яких елемент дужості домінував над розкладом і руйною»*, – писала дослідниця творчості Віктора Доманицького і його біограф Оксана Дучимінська¹⁶.

Професор Доманицький зініціював проведення в Америці Мазепинських святкувань із нагоди 250-річчя від дня смерті гетьмана, подбав про широке відзначення сотої річниці від дня смерті Т.Г.Шевченка, видав власним коштом до цих дат ряд книжок: *«Націотворча роля гетьмана Мазепи»*, *«Тарас Шевченко»* (синтетично-націологічні студії його життя і творчості), *«Етапи розвитку науки про націю»*.¹⁷

24 березня 1962 року Віктор помер, як і жив, на самоті. З нащадків роду Доманицьких лише у брата Михайла був син, але доля його невідома.

Оглядаючи життєвий шлях і оцінюючи наукову та громадську діяльність ученого, сучасники називали Віктора Доманицького як *«задивленого в майбутнє традиціоналіста, девізом якого був синтез національних традицій і поступу. Притаманний йому конструктивний патріотизм, – ця традиція його родини – став вирішальним чинником в усіх діях його життя»*.¹⁸

«З оцінкою, із засудженням традицій треба бути дуже обережним – ліпше втратити на швидкості поступу, ніж незаслужено знищити якусь традицію, що, як потім виявляється, була конче необхідна для нації», – застерігає він у своїх працях. *«Модерна, але суто національна культура»*, – таким, на його думку, мав би бути напрямок усіх його устремлінь і прагнень.¹⁹

«Була це чесна, прямолінійна, справедлива й працююча людина державного формату. Небуденна постать із того покоління, яке брало на себе цілу Україну і несло той непосильний тягар вірно та

невтомно до самої смерті», – зазначив у похоронній промові проф. М. Боровський, відомий на Заході агроном і учений-садівник.

Якщо праці Василя Доманицького понад 90 років не перевидавалися, то ім'я і науковий доробок його брата Віктора взагалі невідомі в Україні і ще чекають на своє відкриття.²⁰

Нитка роду Доманицьких у повоєнний час не обірвалася, як свідчать окремі дослідники, а простяглася за океан, у США, де Віктор Миколайович знайшов гарний ґрунт для втілення цікавих задумів і реалізації своїх неординарних поглядів на історію України, національну ідею та її носіїв.

Його книги і статті не тільки на аграрні теми, а й з питань соціології, урбаністики, духовності українців, видані в Польщі, Англії, Чехословаччині, Америці, заслуговують на глибоке вивчення і популяризацію на батьківщині.

Архівні документи, спогади, усні перекази, твори і публікації у періодичній пресі, листи, фольклорні матеріали донесли до нас окремі відомості про славетний рід Доманицьких.

Його представники були елітою нації, «промінцем світла у царстві темряви». Доманицькі поклали свої знання, енергію, здоров'я, волю до боротьби за щасливе майбутнє рідного народу. Вони відмовлялися від достатку, вкладаючи власні кошти у видавничу справу, щоб просвітити людей, у наукову роботу, щоб вивчити, зберегти і не втратити духовні скарби минувшини, і працювали, працювали, працювали на різних теренах, поєднуючи, здавалося б, такі несхожі напрямки й галузі, як фольклор, літературознавство і кооперація, або як історія, культура і агрономія. Вони заслужили на ґрунтовне дослідження і широке висвітлення життєпису кількох поколінь родини, яка заклала наріжний камінь духовності у підвалини майбутньої самостійної соборної Української держави. Є надія, що нарешті будуть повернуті історичній пам'яті народу і належно поціновані штучно вилучені імена видатних синів України, адже древо роду Доманицьких – незнищенне.

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Дучимінська О. Віктор Доманицький. – Вінніпег: Українська вільна Академія наук, 1963-1964. – С. 10-12.

² Гірич І. Ідейні побратими // Історичний календар. – К., 1997. – С. 90-91

³ Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII століття:

а) Липинський В. Данило Братковський і його доба.

б) Доманицький В.: Вірші Данила Братковського. – К.: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, – 1909. – 25 с.

⁴ Лобач-Жученко Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літературознавство. – К., 1970. – № 8.

⁵ Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. XV.

⁶ Доманицький В. Піонер української етнографії Зоріян Доленга-Ходаковський. – Львів.: НТШ, 1905.

⁷ Аркас Н. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1991. – С. 19-20.

⁸ Доманицький В. Критичний розслідування над текстом «Кобзаря». – К.: Друкарня видавництва «Просвіта», 1907. – 365 с.

⁹ Франко І. Повне зібрання творів. – Т. 41.– К., 1984. – С. 280.

¹⁰ Доманицький Василь Миколайович (Упорядник Палій Е., редактор Ленченко Ф.). – К.: Видавничий дім «Ділова Україна»– «Скарбниця», 2000.– С. 3-36.

¹¹ Рутковська О. Перший на працю, останній на спочинок // Говорить і показує Україна. 9 листопада 2000 р.– С. 2-3.

¹² Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866-1921 рр.). Посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. – К, 2000.– С. 71-81.

¹³ Мицик В. Різnobіччя таланту // Світовид. – Тальне. – Ч.4. – Березень, 1992. – С. 3-4.

¹⁴ Чистому серцем. Пам'яті Доманицького. Біографія, спомини, похорон. – К., 1912. – С. 3-145.

¹⁵ Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів.: Молоде життя, 1993. – С. 560-561.

¹⁶ Дучимінська О. Віктор Доманицький. – Вінніпег: Українська вільна Академія наук, 1963-1964. – С.24-25.

¹⁷ Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи. Чикаго: Українська видавнича спілка. – 1960. – 50 с.

¹⁸ Доманицький В. Тарас Шевченко (синтетично-націологічні студії його життя й творчості).– Чикаго: Українська видавнича спілка – 1961.– 116 с.

¹⁹ Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю. – Чикаго: Українська видавнича спілка. – 1962. – 104с.

МІЙ ФРАНКО

(замальовки-спогади про два заборонених твори поета)
(1856 - 1916)

Коли наближаються ювілеї або «круглі» дати визначних особистостей, щоразу прагну наблизитись до цих імен, гостріше відчутти і зрозуміти, яке місце вони займають у моєму житті. Так і напередодні Великих Роковин І.Я.Франка намагалася «пірнути» до дна океану його поезій і винести звідти «дивні перли», з'єднавшись з одкровенням творчості поета.

З глибин пам'яті дістаю «клаптики споминів» (за словами М.Рильського) і кількома штрихами кладу їх на образ Великого Каменяра – багатогранний, непізнаний до кінця, з мудрим пильним поглядом і ніби запитанням в очах: «А що ти зробив для України?». Портрет Генія, який пишеться понад 150 років, але, мабуть ніколи не буде завершеним...

Почну з того, як на початку 60-х років мин.ст. у фондах Інституту літератури Академії Наук УРСР я працювала над розшифрованою франкових автографів (під керівництвом відомого вченого, завідуючого відділом фольклористики ІМФЕ Академія наук УРСР О.І.Дея). Перебуваючи у львівській тюрмі і маючи під рукою одну з книжок Миколи Костомарова, Іван Якович на полях вміщує десятки пісень, які наспівали йому в'язні, зокрема Михайло Теслюк. У 1981 році у видавництві «Музична Україна» побачила світ книга «Народні пісні у записах Івана Франка», упорядником і автором вступної статті в якій був незабутній Олексій Іванович. Він відійшов у кращий світ 1986 р., але залишив помітний слід у франкознавстві, бо цій тематиці присвятив більшу частину свого життя, за що йому щира дяка і вічна пам'ять. Його праці розкрили мені таїну захоплення Франка фольклором і стали поштовхом до написання цієї статті.

Забута поетова пісня

Дослідники науково-творчої спадщини Франка підраховали, що матеріалів, які не увійшли до жодного з його повних зібрань, набереться ще на десятків томів. Ще й дотепер не побачило світу чимало його сокровених праць, які лежать в архівних сховищах і чекають свого часу. Нижче мова піде про два вірша, які були суттю його поетичного ества, і без них він, як поет, не є цілісним. Це добре розуміли члени редколегій суворо цензурованих: 20-томника (у 50-х роках мин. стол.)

і пізніше – 50-томника (у 80-х роках мин. стол.), які їх відкинули разом з багатьма іншими творами. Вперше я почула ці вірші ще до того, як вони на початку 90-х років вийшли друком масовим накладом у поодиноких франкових збірках львівських і київських видавництв.

Пригадую, як у святкуванні 135-ї річниці від дня народження Івана Франка на батьківщині Каменяра – в селі, яке носить його ім'я (колишне Нагуевичі), в урочистостях, що відбулися 25 серпня 1991 року, наступного дня після вікопомної дати – проголошення незалежності України – взяли участь керівництво району, гості зі Львова і Києва, артисти. З особливим інтересом присутні сприйняли виступ гурту «Соколи», його соліста Івана Мацялка, який із завзяттям виконав програму стрілецьких і повстанських пісень. Та найбільше мене вразила мелодія, що пролунала з вуст двох літніх жінок – «*Розвивайся ти, високий дубе*». Вона часто звучить з ефіру, її співають козацькі гурти, фольклорний театр «Берегиня», але почуті слова були зовсім інші. Невже це ще один варіант старовинної пісні, записаної на початку ХІХ стол. фольклористом Зоріаном Доленгою-Ходаковським, а пізніше – вміщений у збірках Михайла Максимовича, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша?

*Розвивайся, ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люде.*

Одразу після концерту підійшла до сільських співачок, познайомилася (на жаль, загубила їхні прізвища), спитала, звідки вони знають цю пісню, занотувала незнайомі слова. «*Та її ж написав наш земляк Іван Франко, –* відповіли жінки. – *Її співали наші батьки й діди. Тільки вона була заборонена: не дозволяли ні за поляків, ні за совітів – одразу можна було потрапити до криміналу. А ми зберегли у пам'яті, і дітей навчили. Вона не друкувалася – передавали один одному усно.*»

Однак мені пощастило: того ж літа натрапила на дрогобицьку районну газету, де були вміщені унікальні матеріали про Каменяра і серед них цей вірш – справжній скарб. Так хотілося, щоб він зазвучав на повний голос у виконанні професіональних артистів, хорів і ансамблів – адже мелодія усім добре відома. Просила кількох знайомих керівників колективів, давала їм цей текст, та марно. Вони звикли до традиційної «*Гей, розвивайся ти, сухий дубе, завтра мороз буде*». Але сподіваюся, що колись співатимуть і франкову пісню.

Вірша написано 17 березня 1883 року – в цей час поет якраз перебував у селі Вікно Скалатського повіту, куди його запросив дідич Володислав Федорович (за рекомендацією свого родича Корнила Устияновича), щоб упорядкувати архів батька, колишнього посла віденського сейму. Після галасливого Львова розкішне подільське село дарувало спокій і наснагу, надихало на роздуми і творчість. За жанром твір – громадянська лірика, в якій висловлено протест проти поневолення України двома імперіями – Австро-Угорською і Російською.

П. Андрусев.

Портрет І. Франка

Як і в циклі «Веснянки», у вірші «Розвивайся ти, високий дубе» (цикл «Україна», збірка «З вершин і низин») Франко звертається до порівняння з «красною весною», символізуючи цим здійснення надій українського народу на соціальне, національне визволення і об'єднання усіх історичних земель в єдиній державі. Образ Вітчизни персоніфікується, вона постає у просторовому розмаїтті, реально уявляється соборною і суверенною країною:

*Розпадуться пута віковії,
Тяжкії кайдани,
Непобіждена злими ворогами
Україна встане.
Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяна- річки
Одна, нероздільна.*

Поет вірив, що Україна-мати «згорне» до себе всі діти теплою рукою і промовить до них:

*«Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услуги
Свій вік коротати!
Піднімайтесь на святеє діло,
На щирую дружбу,
Та щоби ви чесно послужили
Для матері службу!»*

Це було ідеалом Франка, надією на духовне просвітлення, самовизволення українців, усвідомлення ними своєї ідентичності і гідності. Він закликав синів України:

*«Пора, діти, добра доглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!»*

Підпорядковуючи фольклорні форми й образи своєму ідейному задумові, у цей алегоричний заспів автор вніс свої важливі корективи: замість «сухий» (дуб) з'явився епітет «високий», а на місці «морозу» – життєрадісний образ «весна красна». Народнопоетичні засоби є не тільки окрасою вірша, а і його органічними компонентами. Влучно добираючи їх з народної пісенності, поет по-своєму відшліфонував і надавав їм нової емоційної сили й краси, при цьому дбав, щоб вони не втратили своєї природності.

Написаний у ритмомелодії української народної пісні, вірш був адресований найширшим колам трудового народу, закликав його до суспільної праці і єдності:

*Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей, уставаймо, єднаймося,
Українські люде!
Єднаймося, братаймося
В товариство чесне.
Хай братерством, щирими трудами
Україна воскресне!*

Зверненням до пісенної ритміки із знайомими інтонаціями, на думку Філарета Колесси, Франко, мабуть, бажав, «щоб ця поезія, співана під енергійну маршову мелодію відомої пісні, поширилася в народних масах і набула значення гімну». Ще за життя Івана Яковича серед патріотично налаштованої громадськості вірш був дійсно визнаний національним гімном, і не тільки в Україні, а й у діаспорі.

«Лиш боротись – значить жить!»

Збірка «З вершин і низин» вперше вийшла друком у Львові 1887 року, вдруге (значно розширеною 1893 року) – у двомісячнику

«Життє і слово», проте за тоталітарного режиму заборонені поезії довгі роки не оприлюднювалися навіть у науковому середовищі. Адже вони були животрепетними і пророчими, несли велику духовну енергію, будили в масах національну самосвідомість, живили прагненням українців побудувати демократичну європейську державу. У 20-х рр. мин. стол. вірш *«Розвивайся ти, високий дубе»* було вміщено у малоформатному ХХ томі ХХХ-томника (харківське видавництво «Рух»). Без вказівки на автора він друкувався з деякими виправленнями в антології української революційної пісні «Золоті ключі» під редакцією Дмитра Ревуцького (вип.1. – К., 1964. – С. 132-133). За радянських часів вірш більше не публікувався (не рахуючи вищезгаданих джерел) не тому, що в ньому була фраза «Від Сяну до Дону», яка визначала етнічні межі України – вони не збігалися з кордонами УРСР, а тому, що в ньому були слова, співзвучні із забороненим віршем Павла Чубинського *«Ще не вмерла Україна»*. Таку ж фатальну роль зіграв вислів *«Ще не вмерла і не вмере»* у поемі І.Франка *«Великі Роковини»*.

Поема *«Великі Роковини»* написана 1898 року, як відгук на три визначних ювілеї: 250-річчя з початку визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького, скасування в Галичині панщини в 1848 р., сторіччя написання «Енеїди» Івана Котляревського. З цієї урочистої нагоди 31 жовтня у Львові в театрі імені Скарбка перед виставою «Наталка Полтавка» Іван Франко сам прочитав свій твір. За свідченням присутнього на вечорі публіциста і політичного діяча Михайла Лозинського (репресованого у Харкові в 30-ті роки), *«святочний пролог силою свого слова підняв настрої зібраних до найвищого патріотичного ентузіазму. Ся духовна участь в ювілею відродження української літератури українського народу була для Франка ще більшим тріумфом, ніж його ювілей»*.

За жанром твір – драматична історико-героїчна поема з елементами фантастики і містики. В ній йдеться про те, як головний герой Козак-Невмирака з давніх античних часів через різні історичні епохи потрапляє в сучасну поетові Україну. Автор спонукає замислитися над причинами руйнування української держави, закликаючи головну причину *шукати в собі, у власній натурі, у рабській психології хлопа-малороса*. Поет вказує на трагічні і криваві сторінки історії України, *«давні рани»*, які призвели до денационалізації, роз'єднання, духовного і морального занепаду українців:

*Ми всі такі! Що в інших ганьби знак --
Се ми приймаємо як хліб насущний!
У інших ренегат – у нас добряк,
У інших підлий – в нас старшим послушний.*

З великою художньою переконливістю, у кращих шевченкових традиціях, твір порушує питання державної самостійності, актуальні проблеми віри і зневіри, свободи вибору, істинного патріотизму, відданості і зради. Він займає особливе місце у франковій творчості і є високим зразком революційної лірики. Вслухаймося у палкі заклики і заповіти поета, які понад 80 років не проголошувалися публічно:

*– Чи побіди довго ждати?
– Ждати довго! То й не жди ж!
Нині вчися побіждати –
Завтра певно побідши.
...Лиш борися, не корися,
Радше впадь, а сил не трать.
Хоч пропадь, але не зрадь!.*

Поема була опублікована в «Літературно-науковому віснику» (Т. IV. – кн.2. – С.129-139) та у зібранні творів І. Франка (Т. XXV. – кн. 2. – Львів. – 1929).

Мені пощастило почути цей твір у вересні 1990 року на обласному фестивалі народної творчості «Козацькому роду нема переводу», який проходив у Львівському музеї народної архітектури і побуту. Я шукала оригінальні колективи для включення до сценарію великого святкового вечора «Як ще були ми козаками». Вже були запрошені до Києва фольклорні гурти і кобзарі з багатьох областей, але не вистачало представників західного регіону – землі, що народила чимало славних воєначальників – гетьманів, полковників, звитяжних ватажків. Сподівалася знайти у місті Лева їх «спадкоємців», та не судилося: на огляді – конкурсі переважала типова художня самодіяльність, а не козацька героїка. Зате познайомилася з ведучим фестивалю, актором Львівського театру для дітей та юнацтва, заслуженим артистом України О. Кузьменком, який патетично читав франкову поему «**Великі Роковини**», і була буквально приголомшена останніми словами:

*Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре.
Та ми крикнім: «Ще не вмерла!
Ще не вмерла і не вмер!».*

Я уявила, як піднесено звучатимуть ці вірші зі сцени колишнього Жовтневого палацу культури, яке потрясіння викличуть вони у слухачів. Поцікавилася у артиста, де можна дістати твір. Дізналася, що його немає в жодному з 50-ти томів І.Я. Франка, але надруковано в журналі «Дніпро» № 5 за 1990 рік.

Іван Франко творив для сучасників і не знав, яка доля чекає на плоди його праці, розуму і серця в майбутньому. Та час волі прийшов. Здійснилася мрія поета про соборну незалежну Україну. Настала пора будувати нову державу, а це, за Франком, означає «будувати націю». Зняте суворе табу з багатьох заборонених творів і сподіваюся, що все, написане ним, невдовзі побачить світ, а його мудре пророче слово правди, якого так боялися (та бояться й досі), нарешті буде почуте нащадками. Безцінні поради, висловлені Великим Каменярем на початку ХХ ст., долітають сьогодні до українського читача, переступивши через ціле століття, не втративши своєї актуальності.

У грудні 1990 р. грандіозний тематичний вечір козацького фольклору «Як ще були ми козаками» зібрав десятки автентичних гуртів, окремих виконавців, народних майстрів, художніх об'єднань. Були козацькі кухні, тематичні виставки, демонструвався фільм про свято на Хортиці. Приїхало навіть три ансамблі з Кубані. До речі, з керівником одного з них – «Рушничок» зі станиці Петровської Слав'янського району Краснодарського краю, Ганною Федорівною Микитенко, я листуюся багато років і в кожній своїй теплій вісточці вона згадує Україну, Київ і той неповторний вечір. А які пісні звучали! Хіба можна було раніше почути «А вже років двісті» (слова А.Свидницького), чи «Я сьогодні щось дуже сумую» (слова В. Бобинського), або перлини регіонального козацького фольклору та зразки історичної і сучасної козацької пісні у виконанні гуртів з Січеславщини, Запоріжжя, Кіровоградщини, Слобожанщини, Вінниччини, Черкащини? Це ж ніби про них говорив у своїй поемі Франко словами Козака-Невмираки, який прокинувся через сто років і зрадів, побачивши:

*Боже, наше рідне слово!
Наша пісня ще живе!
І про нас ще пам'ятає
Покоління те нове!*

Ведучими на вечорі були народна артистка України Лариса Хоролець і світлої пам'яті заслужений артист України Павло Громовенко. Ніколи не забути того, як блискучий майстер художнього слова перед фіналом пристрасно прочитав фрагмент поеми, закінчивши на високій ноті: *«Ще не вмерла і не вмер!»*. А після цього – могутній злет під склепіння палацу 300-голосим козацьким хором пісні-гімну України (4 куплети з приспівом). Це було одне з перших виконань національного славня – ні з чим незрівнянне видовище, коли багатотисячна глядацька зала буквально здригалася від хвилювання і оплесків.

До проголошення акту про державний суверенітет залишалось трохи менше дев'яти місяців. Мелодія Гімну була затверджена у січні 1992 року, а у березні 2003 року з невеликими змінами у тексті конституційною більшістю прийнято його остаточний варіант.

Замість епілогу

Але закінчити статтю мені хотілося б словами сина Івана Яковича – Тараса, якого я мала нагоду неодноразово бачити в ІМФЕ Академії наук УРСР, куди він частенько заходив. Запам'ятався один епізод, коли ця поважна інтелігентна людина досить сміливо на той час (1963 рік) обурювалася нечемною поведінкою пасажирів міського транспорту: *«Уявляєте, їду я у тролейбусі і до мене звертаються н е д е р ж а в н о ю м о в о ю!»*. Він вже тоді дивувався з мовної ситуації в Україні, а що сказав би сьогодні, через кілька десятиліть? У своїй книзі «Про Батька» Тарас Іванович писав: *«Був середнього росту, а йшов, як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна-як високо. Спокійної вдачі, а вибухав, як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи, щоб Україна не спала. Сам сумирний, кликав молодь і старших до бою за народні права. Влада гнобителів не пустила його викладати у вищій школі, а він став учителем всього народу. Помер поет, а твори ж то живуть. Заснув співець, а твори житимуть віки»*.

ЄВРОПЕЙСЬКА МІСІЯ ФЕДОРА ВОВКА (1847-1918)

Деякі дослідники проводять паралелі у біографіях Федора Кіндратовича Вовка й іншого визначного природознавця і мандрівника Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая. Обидва ведуть свій родовід від старовинних козацьких родів, їхні батьки змінили українські прізвища на російські: Макуха – на Миклухо, Вовк – на Волков. Студентами вони брали участь у революційному русі і потім змушені були емігрувати за кордон, де провели значну частину свого життя. І, головне, – стали всесвітньо відомими антропологами, етнографами, палеонтологами.

Мені, проте, хотілося б порівняти життєвий шлях Федора Вовка з його земляком Опанасом Марковичем. Їх родові маєтки були у сусідніх селах – Крячківці і Кулажинцях Пирятинського повіту на Полтавщині. Навчалися вони у різні часи в Київському університеті св. Володимира. За участь у Кирило-Мефодіївському Братстві Марковича було заслано до російської провінції – м. Орел. Вовк продовжив справу свого старшого побратима, беручи активну участь у громадсько-політичному об'єднанні української інтелігенції – Київській Громаді. Через невдалу спробу переправити в Україну підпільну друкарню він нелегально виїхав до Румунії і понад 25 років провів за межами батьківщини. В свою чергу, Опанас Маркович із своєю дружиною письменницею Марко Вовчок також близько 10 років мандрували Росією та країнами Європи.

Обидва полтавці своїм ідейним батьком вважали Тараса Шевченка. Маркович схилився перед генієм Великого Кобзаря і намагався наслідувати його у своєму житті й творчості. Юний гімназист Федір Вовк біля труни Тараса, яку везли з Петербурга до Канева через Ніжин, дав клятву вірно служити своєму народові й не зрадив їй ні на мить.

Вчений більшу половину життя провів за кордоном, проте ні на хвилину не забував про рідний народ, наводячи золоті мости між українською і європейською наукою та культурою.

Натхненний любов'ю до України

До громадських справ Вовк долучився, ще будучи студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира Він брав участь у підготовці видання «Кобзаря» Шевченка із забороненими творами, словника української

мови та збірника народних пісень. І хоча його фахом були хімія та ботаніка, які він успішно студював, на перший план виходить зацікавлення археологією і етнографією.

Ф. К. Вовк

Величезне враження на Федора Кіндратовича справило знайомство з Павлом Чубинським (1869), який щойно повернувся із заслання, і його ім'я було осяяне героїчним ореолом борця за права народу. Зусиллями цього визначного діяча створено Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. І почалася активна робота серед молоді й шанувальників таланту вченого по збиранню народознавчих матеріалів, організації недільних шкіл, виданні україномовної літератури. Найобдарованішим учнем був Федір, який продовжив розпочату видатним етнографом справу. Павло Платонович зініціював проведення одноденного перепису населення Києва, в якому Вовк брав безпосередню участь. Під його керівництвом молодий вчений підготував *«Програму Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества для собирания сведений по этнографии»*; ряд доповідей і статей про народні назви рослин в Україні та застосування їх у медицині; про ярмарки і український орнамент. З останньою він виступив на II Археологічному з'їзді у Києві в 1874 р.

Та через два роки роботу Товариства в Україні було згорнуто. Провідникам української ідеї П.П. Чубинському і М.П. Драгоманову царський уряд заборонив жити на батьківщині.

Горезвісний Емський указ наклав «вето» на все українське. Почалися репресії. Багатьох членів Київської Громади було заарештовано. Вовк врятувався, виїхавши, як політичний емігрант, за кордон. Він видає в Женеві перші книги журналу *«Громада»*, пересилає в Росію заборонену літературу, пише *«Хроніку»* з українського життя.

Вчений переїжджає з країни в країну, скрізь намагаючись якомога більше побачити і пізнати. Так, в Добруджі він збирає цікаві історичні та етнографічні матеріали від нащадків запорозьких козаків і друкує розвідки: *«Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам»*, *«Русские колонии в Добрудже»*, *«Свадебные обряды славянских народов»* та ін.

З 1887 року Вовк мешкає в Парижі, де налагоджує контакти з багатьма відомими особистостями Європи. Знайомиться з численними

археологічними та етнографічними колекціями в музеях Відня, Рима, Неаполя, Флоренції, Берна, Женеви, Парижа, Цюриха. Пише низку праць з порівняльної етнографії, як нового напрямку в науці. Опанувавши тогочасну школу французьких природознавців, вважав, що етнографія і етнологія є галуззю антропології. Йому було властиве широке розуміння змісту «антропології» як комплексу природничих і гуманітарних наук, об'єктом вивчення яких є людина. Отже це наука не лише про мінливість морфо-зоологічних рис людини в часі і просторі, як вважають у нас, а й про етнографію та первісну археологію.

Вовк стає співредактором «Етнографічних збірників», що видавалися І. Франком і В. Гнатюком у Львові, кореспондентом «Французького історичного журналу», чеського енциклопедичного словника «Отто», «Великої французької енциклопедії».

В різних країнах Європи одна за одною виходять праці науковця, серед яких особливо слід відзначити *«Шлюбний ритуал і обряди в Україні»* (1892), що принесла йому світове визнання. Її було видано спочатку в Болгарії, потім в Парижі і лише 1928 року – в Празі, в Інституті ім. М. Драгоманова вона побачила світ українською мовою. Вовк стає помітною постаттю в європейській науці. У своїх працях вчений розглядає обряди у безпосередньому зв'язку з віруваннями і проводить паралелі між ритуалом та суспільним і господарським життям людини. Він детально описує родильні, весільні, поховальні звичаї, подає їх генезис і порівнює з традиціями інших народів від найдавніших до найновіших часів.

Українська хата під Ейфелевою вежею

У 1900 р. в Парижі відкрилася Всесвітня виставка, серед активних її організаторів був і Федір Вовк. Готуючись до цієї величезної події, ще у 1898 р. в листі до Бориса Грінченка він писав: *«...треба було б якось зробити, щоб і нашу Україну зарепрезентувати на Всесвітній виставці, що буде у нас в Парижі 1900 р. Окрімного місця не дадуть – се вже російський амбасад не пустить, та де у нас те національне почуття, щоб це зробити (хіба ми фінляндці або чехи?...). Я б міг зробити загальний план такої виставки – себто рід програми...»*.

Для ознайомлення відвідувачів з життям і побутом народів різних країн під час Виставки були проведені Міжнародні конгреси фольклористів і дослідників доісторичної археології. З цікавими доповідями на конгресі фольклористів виступили: Іван Франко – про фольклорні дослідження в Галичині, Федір Вовк – про народні знання

взагалі і, зокрема, про *«Науку неписьменних на Україні»*.

Використовуючи можливість ширше розповісти про Україну, про яку на той час (та й зараз майже так само) у світі ніхто не знав, Вовк розгортає *«Народописну карту українсько-руського народу»* Григорія Величка, демонструє серію фотокарток із зображенням розкопок поблизу Трипілля, а також цілу галерею етнографічного фотоматеріалу, де представлені типи українців, їхнє традиційне житло, одяг, головні убори, знаряддя праці, ремесла, сценки з ярмарків, народних свят. Були показані також вироби гончарів з Опішні, що на Полтавщині, кролевецькі рушники, буковинська вишивка. Правда, наше народне мистецтво експонувалося в розділі «Російське село» або в австрійській секції... Отакі дива! Був народ, мова, культура, а України не було – лише Малоросія або південь Росії. А зараз чого нам не вистачає? Вже не один рік живемо під прапором самостійної держави, та не дбаємо про свої національні духовні багатства, не вшановуємо належним чином і не бережемо пам'ять про людей-сподвижників, які все життя працювали заради майбутньої незалежності України.

Високо оцінивши величезні наукові і організаторські здібності Федора Кіндратовича, російські вчені Ілля Мечніков і Максим Ковалевський запросили його викладати етнографію, археологію і антропологію в Російській вищій школі суспільних наук, що відкрилася при Сорбонському університеті.

Нарешті, 1903 року, після тривалої перерви, Вовкові вдалося побувати в Україні. На запрошення голови Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка М. Грушевського вчений приїжджає до Львова, зустрічається з Іваном Франком, проводить з ним незабутнє карпатське літо, яке так гарно описав С.Пушик в однойменній повісті («Вітчизна», №6-7, 1982). Федір Кіндратович здійснює кілька експедицій Галичиною, Буковиною, Закарпаттям, з головою поринаючи у вивчення минулого й сучасного рідного народу, і постійно публікуючи матеріали про наукове країнознавство у різних виданнях. За його редакцією виходить сім томів львівського журналу «Матеріали до української етнології».

За півкроку від Батьківщини

Як тільки почалася своєрідна «відлига», тобто послаблення реакції, Ф.Вовку 1906 р. дозволили повернутися в Росію. Тут він одразу долучається до викладацької роботи, читає лекції у Вищій школі П.Ф.Лесгафта і Петербурзькому університеті. Водночас працює над поповненням етнографічної колекції Російського музею в Петербурзі,

встигаючи побувати в Угорщині, Сербії, Румунії, Скандинавії, на Крайній Півночі, у Сибіру. Продовжує досліджувати західні терени України, а також відвідує Херсонську, Волинську губернії, Кубань, півострів Тамань.

Вовку належить видатна роль у формуванні експозицій і фондів україністики багатьох музеїв світу, зокрема у Львові і Києві. Тільки одна зібрана ним колекція Музею Олександра III нараховує близько трьох тисяч експонатів. Це національне багатство України й нині знаходиться у Санкт-Петербурзі, в колишньому Музеї етнографії народів СРСР.

У 1908 році Федір Вовк здійснює сенсаційне відкриття пізньопалеолітичної стоянки біля села Мізин на Чернігівщині, що викликало гучний резонанс серед археологів усього світу. В розкопках було знайдено величезну кількість знарядь праці і пам'яток мистецтва кам'яної доби; серед них найцікавіші – стилізовані статуетки людей і фігурки тварин, орнаментовані меандром браслети, жіночі прикраси з бивнів мамонта і черепашок.

У 1916 році в Петербурзі вийшла його збірка наукових праць під назвою *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* – її по праву можна вважати першою, але на жаль, незавершеною *енциклопедією народознавства*. Як підсумок 30-річної наукової діяльності вченого і цілої школи його учнів, в збірнику вміщені монографія *«Етнографічні особливості українського народу»* і нарис *«Антропологічні особливості українського народу»*. Ці фундаментальні дослідження з культури та побуту українців, які й сьогодні вважаються чи не найгрунтовнішими і наймасштабнішими, визначили місце і роль нашого народу у колі високорозвинених народів світу, в першу чергу європейських. Вчений переконливо доводить, що *українці – цілком окремий, відмінний від інших слов'янських народів тип, який має самобутню культуру, звичаї, побут. Федір Вовк рішуче відкидає твердження російських вчених про географічну периферійність України і дає свою інтерпретацію цій проблемі, доводячи етнічну самодостатність українців.*

Багаторічні дослідження у цій галузі на основі французьких методик привели до принципових висновків про те, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Вони належать, в основному, до *динарської (адриатичної) раси* або групи; другий складник – *дніпрово-карпатський*.

Федір Вовк детально характеризує фізичний тип українців – другого за чисельністю(!) етносу Східної Європи, аналізує особливості (як зовнішні, так і внутрішні) населення на різних теренах України; вказує на відмінності між *поліщуками і подолянами, гуцулами, бойками, степовиками, наддніпрянцями*. Робить цікаві екскурси у глибину тисячоліть до часів, коли територію нинішньої України населяли різні племена, знаходить їх протослов'янське коріння і доводить відмінність від північних сусідів.

Вчений опанував глибокі знання етнографії народів світу, їх побуту, звичаїв і фольклорних багатств. Але його серце належало рідній Україні і все, що міг, він робив для розвитку вітчизняної науки, хоча і далеко за межами Батьківщини.

Помітний слід він залишив в історії української етнографії, вивівши її на європейський рівень. На початку ХХ століття в Україні накопичилася величезна кількість несистематизованого етнографічного матеріалу, зібраного у різних регіонах. *«З причин однобічного розуміння завдань та змісту етнографії в діяльності українських етнографів до останнього часу переважало захоплення лінгвістикою та творами усної словесності (фольклор) на користь вивчення так званого матеріального побуту»* – пише вчений у передмові до своєї праці *«Студії з української етнографії та антропології»*. І далі: *«В семи великих томах «Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» Чубинського, в найбільшому збірнику з етнографії України – матеріальному побуту»* уділено всього 77 стор.». Спираючись на досягнення своїх попередників та колег, Вовк першим здійснює спробу узагальнити розрізнені відомості, звести їх в єдине ціле, визначаючи побут народу як наслідок його колективної діяльності, спрямованої на задоволення життєво необхідних потреб.

Якщо раніше культуру і побут українського народу сприймали лише як малоросійську екзотику на «юге России», то він вводить українську етнографію в коло наукових дисциплін і визначає її як частину антропології. Дякуючи вченому, українська археологія та етнографія стають врівень з іншими народознавчими науками Європи того часу.

Федір Вовк багато зробив для розвитку географічної науки, особливо тих галузей, які пов'язані з етнографією, також вперше здійснив суцільне дослідження України в аспекті історико-етнографічного районування. Він був одним з упорядників видання *«Географічного нарису Російської імперії»*, величезну роботу проводив і в Російському Географічному Товаристві.

Працюючи в оргкомітеті XI Міжнародного географічного конгресу, що відбувся в Петербурзі в серпні 1916 року, він разом з іншими видатними дослідниками і мандрівниками (серед них був Семенов Тянь-Шанський) розробив детальний план екскурсії в Південно-Західний край, розписавши погодинно її маршрут. Це: Москва – Чернігів – Київ – Полтава – Катеринослав – Херсон – Кам'янець-Подільський – Рівне – Київ. Учасники конгресу з різних країн мали можливість познайомитись з пам'ятними місцями, історичними пам'ятками, музеями цих міст, побувати на о. Хортиця і в заповіднику Асканія-Нова.

Федір Кіндратович мав величезний авторитет серед науковців світу. Його обирають членом паризьких Антропологічного, Історичного, Доісторичного товариств; Львівського Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка; Празького Наукового товариства; почесним доктором Канського університету, відзначають медалями, преміями, дипломами. За визначні наукові досягнення він отримує Велику Золоту медаль Російського Географічного товариства. А в 1916 році, коли вчений вже 10 років живе в Росії, французький уряд нагороджує його найвищою державною відзнакою – орденом Почесного Легіону.

У жовтні 1917 р. Федір Вовк отримує звання доктора антропології і етнографії Петроградського університету. Цього ж місяця Вчена рада Київського університету обирає його завідувачем кафедри географії та етнографії.

Уродженець Полтавщини чудово знав українську мову, спілкувався нею з близькими і побратимами по духу, стежив за її чистотою у своїх публікаціях. Його обурювало навіть незначне порушення фонетики, і він сердився, коли його ім'я писали чи вимовляли «Федір», а не «Хведір».

Наступив 1918 рік. Нарешті Україна стала самостійною державою. Уряд Української Народної Республіки звернувся до багатьох діячів вітчизняної науки й культури, які в різні часи і з різних причин змушені були виїхати за кордон, із закликом повернутися на батьківщину і взяти участь у будівництві молодої держави. До Києва приїздить чимало кращих представників української інтелігенції, справжня еліта нації, на яку покладається важлива місія – вивести рідну країну на європейську дорогу.

Академік Володимир Вернадський запрошує Федора Вовка взяти участь в організації Всеукраїнської Академії Наук і якнайшвидше приїхати з Петрограда до Києва

Чи повернеться Хведір Вовк в Україну?

...Ой і довгим виявився цей шлях з Росії на батьківщину... Поїзд мчить, скорочуючи відстань додому, довжиною у 25 років. У пам'яті спливає прожите: зустрічі, враження і напружена праця, праця задля України, її воскресіння... Та довгоочікувана зустріч так і не відбулася. Хоча і було літо, кінець червня, але в дорозі Федір Кіндратович застудився і за загадкових обставин помирає. Поховано його на сільському цвинтарі поблизу білоруського містечка Жлобина під Гомелем. Вченому був лише 71 рік.

У некролозі «Пам'яті Федора Вовка», надрукованому в журналі «Україна». Кн. I. – К., 1918, Михайло Грушевський писав: *«Між утратами, які трапились в історії нашого життя, особливо болюча, невіджалувана для нашої науки, була втрата заслуженого нашого антрополога й археолога Федіра Кіндратовича Вовка. Лиха доля вирвала його, саме коли здійснилась його мрія – дістатись на Україну й послужити культурному відродженню її. І дійсно, від моменту, коли починалось наше культурне і наукове будівництво, потреба його присутності відчувається – тим живіше, чим більш розвивалось і поглиблювалось воно. По різних питанням, в різних галузях нашої культурної роботи його досвід, обізнання, ерудиція були особливо потрібні тепер – те, що міг він дати по деяких справах, не може дати ніхто. Бо в них він бував часто не тільки першим. Але й єдиним». І далі: «Його літературна спадщина жде заходів видання. Його праці розкидані по різних періодичних спеціальних виданнях, українських і закордонних, за небагатьма виїмками сливе неприступні тепер. Обов'язком його учнів – видати їх негайно в приступнім українським виданню, – їх не так багато, і захід коло того не такий великий, а треба се зробити зараз, поки ті праці мають значення актуальне і можуть віддати велику прислугу в науковій роботі, а не чекати, поки за ними зістанеться тільки значення історичне. За коштами тепер діло, мабуть, не стане, – треба тільки приложити до того трохи енергії й любові».*

Перу Федора Вовка належить понад 450 праць, опублікованих різними мовами. Бібліотеку і архів вченого у 20-х роках перевіз з Петрограда до Києва його учень О.Алешо, здійснивши цією акцією справжній науковий подвиг. Ці безцінні матеріали знаходилися у Музеї (згодом – Кабінеті) антропології та етнології ім. Федора Вовка при Українській Академії Наук, який складався з трьох відділів:

етнографії, антропології та передісторії. Розгорнулася активна дослідницька і видавнича діяльність. Та ця робота тривала недовго, лише у період так званої «українізації» – до початку 30-х років. Коли почалися репресії, Кабінет закрили, учнів і колег або репресували, або вислали за межі України, позбавивши можливості займатися творчою працею. Ім'я видатного антрополога і весь його науковий доробок заборонили на довгих 60 років, прищепивши йому тавро «буржуазного націоналіста».

То чи повернувся Федір Вовк в Україну? Навряд. Слава про нього лунає по світу вже понад століття, а до рідної землі так і не дійшла. Прах його також покоїться під чужим небом, хоч і сусідньої нам Білорусі.

Чому ж не збираємо врожай з *«Хведорового поля»*, щедро засіяного знаннями великого вченого? Чому відмовляємося споживати його духовний хліб? Адже дослідження Ф.К.Вовка нині, після кількасотрічного нищення української культури, стають безцінним джерелом пізнання минулого народу. На жаль, видано одиниці з його праць, написано про нього лише з десяток статей і жодного разу не вшановано на державному рівні

Тому визначною подією в Україні було перевидання з ініціативи Івана Макаровича Гончара – видатного художника, етнографа та колекціонера – прекрасної книги ***«Професор Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології.»*** – К.: Мистецтво, 1995. Упорядкування ілюстрацій і передмова Юрія Іванченка, художнє оформлення Івана Динника.

ПРИВОРОТНЕ ЧАР-ЗІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Чи знаємо ми спадщину Володимира Гнатюка?

(1871-1926)

«Минуле нашого народу – не з дому, а додому. Насамперед нам треба пізнати досконало давні традиції, а потім на їх основі творити щось нове і збагачувати те, що маємо».

Володимир Гнатюк

Ім'я цього видатного вченого стоїть в когорті визначних діячів європейської культури XIX – першої чверті XX ст., які гідно репрезентували українську гуманітарну думку в світі й залишили по собі величезну кількість безцінних наукових досліджень й матеріалів, що належить ще не одному поколінню вивчити та належно оцінити.

Володимир Михайлович Гнатюк перший поставив українську фольклористику на наукові рейки, тісно пов'язавши її з етнографією, мовознавством, літературознавством, виступив як представник порівняльно-історичного методу в народній творчості. Людина енциклопедичних знань, невтомний збирач фольклорних скарбів, він намагався охопити весь україномовний ареал на етнографічних територіях Галичини, Буковини, Закарпаття, Східної Словаччини, Південної Угорщини, Наддніпрянської України, Кубані; велику увагу приділив фольклору слов'янських народів – білорусів, росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів, українських емігрантів у США, Канаді, Бразилії. Особлива заслуга В.Гнатюка у вивченні й популяризації фольклорно-етнографічних надбань югославських русинів – він врятував цю давню гілку українського етносу від повної угорської асиміляції, ввівши їх усну словесність в контекст традиційної культури нашого народу.

Масштаби наукової і громадської діяльності вченого вражають. Талановитий публіцист лексикограф, перекладач, видавець, критик, редактор, історик суспільно-політичної думки – таким постає перед нами справжній Велет Духу, який за своє коротке життя встиг зробити більше, ніж цілий штат науковців. А прожив Володимир Гнатюк лише 55 років. До духовної скарбниці загальнослов'янської етнології увійшли такі його праці, як: *«Галицько-руські народні легенди»* у двох томах, *«Етнографічні матеріали з Угорської Русії»* в шести томах, *«Колядки і Щедрівки»* у двох томах, *«Гаївки»*, *«Народні*

*оповідання про опришків», «Українські народні байки» у трьох томах, «Галицько-руські анекдоти», «Знадоби до галицько-української демонології» і ще, ще, ще – відредаговані та видані з коментарем у 60-ти томах «Етнографічного збірника» і «Матеріалів до української етнології». В архіві дослідника зберігається понад 25 тис. аркушів самих лише фольклорних текстів, хоча значна частина зібрання загинула під час Першої світової війни. Даремно усе багатство перераховувати, бо тут ще величезна кількість статей, рецензій, нарисів, неоціненний епістолярний та журналістський набуток з різних проблем й галузей знань. Все це дивує і радує, але водночас стає сумно від того, що ця непідйомна золота скриня народного розуму, мудрості й людської пам'яті зачинена для багатьох, а її коштовний вміст залишається бібліографічним раритетом. За 80 років, що минули від кончини Гнатюка, кількість видань його творів можна порахувати на пальцях однієї руки і серед них – **«Вибрані статті про народну творчість»** (Київ, 1966), **«Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка»** (Київ, 1971), що є настільною книгою кожного фольклориста, і ще кілька.*

Щасливий мандрівець планетою на ім'я «Україна»

*Ой скрипочка із липочки, а струни з барвінку.
Як заграю, буде чути на всю Українку.*

Народився Володимир Гнатюк 9 травня 1871 року в селі Велеснів на Тернопільщині у багатодітній родині, де шанували народну поезію. Вже у п'ять років вмів читати, і, маючи феноменальну пам'ять, раз почуту пісню чи казку міг повторити й через кілька місяців. Навчаючись у Бучацькій, потім Станіславській гімназії, мав рукописну збірку, що нараховувала понад 500 мелодій.

Поступивши 1894 року на філософський факультет Львівського університету, знайомиться з Іваном Франком, міцна дружба з яким тривала усе життя. Під його впливом він із збирача-аматора стає професійним фольклористом, активно долучається до науково-літературної праці і громадської діяльності.

1896 року з'являється перша фольклористична праця В. Гнатюка **«Лірники. Лірницькі пісні, молитви і таке ін. про лірників повіту Бучацького»**, надрукована в «Етнографічному збірнику», т. II., високу оцінку якій дали його побратим Іван Франко, а пізніше – відомий музикознавець і композитор Філарет Колеса.

Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Володимир Гнатюк

Впродовж 1895-1903 рр. Володимир Михайлович проводив величезну експедиційну роботу в Закарпатській Україні та Угорській Русі (це – Пряшівщина у Словаччині і Воеводина у колишній Югославії), де було чимало українських колоній, відкриваючи для науки цей майже не досліджений край.

Паралельно з подорожами за Карпати, Гнатюк збирає фольклор у Галичині та здійснює керівництво записувачами-кореспондентами на всій етнографічній території України. Носіїв фольклорної традиції добирав дуже уважно, поважав їхню індивідуальність, розуміючи, що кожен з них акумулює колективний досвід, але разом з тим є оригінальним інтерпретатором і редактором твору. *«Кожному фольклористові відомо, – говорив Гнатюк, – що десять оповідачів, оповідаючи ту саму річ, оповідають її відмінно бодай у дечім».* Він категорично виступав проти свідчень окремих тогочасних «знавців» про загибель й «псування» народних пісень і доводив своїми працями про закономірні зміни в пісенному репертуарі народних виконавців: *«Очевидно, що деякі пісні забуваються, виходять з народного репертуару і пропадають раз на все для науки, але се природна їх конечність, яка повторюється не лише у нас, але у всіх народів, і не лише з піснями, але з усіма витворами людського духу й думки. Та по них не лишається порожній, не заповнений нічим простір, але творяться і нові пісні, йдуть в обіг, вигладжуються, ошліфуються і стають нарешті такими, що не мають чого стидатися своїх попередників».*

Прагнучи поставити фольклористику на наукову основу, Гнатюк разом з Франком уклали програму *«В справі збирання етнографічних матеріалів»*, у якій пояснювали, що і як необхідно фіксувати, систематизувати; розуміти фольклор *«не як пережиток старовини, не як мертве, застиглу й відтворювану механічно традицію минулого, а як животворний процес, що розвивається в надрах народних виконавців і не згасає ніколи»*.

Науковий доробок В.М.Гнатюка, як і вся його діяльність ще за життя були високо оцінені сучасниками. 1902 р. його обирають членом-кореспондентом Російської Академії Наук у Петербурзі, 1918 р. – почесним членом (бо не забажав переїжджати зі Львова до Києва), а 1924 р. – вже дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук; він також є членом багатьох європейських інституцій і громадських організацій. З 1899 р. – секретар Наукового Товариства ім. Т. Шевченка; з 1901 р. – секретар, а з 1916 р. – голова Етнографічної Комісії НТШ; з 1900 р. – редактор всіх її видань; співредактор *«Літературно-Наукового Вісника»* (1896-1906 рр.); на початку 20-х років – директор *«Української Видавничої Спілки у Львові»*. І все це одна людина, яку Іван Франко назвав *«феноменально щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнював ні один»*.

Сьогодні, після багатьох років забуття, коли ім'я і праці В.М.Гнатюка замовчувалися й заборонялися, ми у величезному боргу перед славним Сином України, без творчої та наукової спадщини якого неможливо досягнути усього обширу духовності нашого народу.

Незбагненна сила коломийки

*Як я тону коломийку зачую, зачую,
Через тону коломийку дома не ночую.*

Це ніби про нього складено цю співанку, бо й не порахуєш, скільки сіл і містечок об'їздив і обійшов, з скількома музикантами здружився, записуючи безцінні народні скарби. Та свої найщасливіші дні провів Володимир Гнатюк у мальовничому гірському куточку – селі Криворівні – справжній колиці духовності українців, яку влучно називають *«гуцульськими Атенами»*. Щоліта приїздив туди лікуватися від важкої хвороби легенів, напружено працював, спілкувався з друзями, які навідувалися до нього. Серед них були Михайло Грушевський, Іван Франко, Гнат Хоткевич, Хведір Вовк, Василь Доманицький, Леся Українка, Климент Квітка, Федір Красицький, Микола Лисенко та багато інших відомих людей.

Після тривалого листування і кількарразового запрошення, 1910 року тут, нарешті, відбулася зустріч і з Михайлом Коцюбинським. Етнограф накреслив письменнику маршрут подорожей Карпатами, підібрав необхідну літературу для знайомства з краєм, зокрема шеститомник Володимира Шухевича «Гуцульщина». Михайло Михайлович був у захопленні від пісень, легенд, переказів, побуту гуцулів, від казкової гірської природи, *«чистої, свіжої, настільки свосвідної й гарної, що почуваси себе перенесеним у якийсь неясний, невідомий світ»*. Через рік повість обсягом 50 стор. під назвою **«Тіні забутих предків»** була закінчена і 1912 року опублікована у львівському «Літературно-науковому віснику». Задуму продовжити поетичну оповідь з життя мешканців гір, з народними віруваннями, фантастичними образами, вишуканою місцевою говіркою, ароматом самобутнього фольклору, не довелося здійснитися. Вже важко хворим Коцюбинський з болем писав Гнатюку: *«Пора вже настала обертатися у дерево або в гори. Що ж, і то добре, шкода тільки гуцульського матеріалу, бо дурно загине»*.

Не загинув, а, навпаки, отримав друге життя, яке через 52 роки вдихнув у нього такий же геніальний, як і український класик, кінорежисер грузинсько-вірменського походження – Сергій Параджанов. Кіношедевр з тією ж назвою здобув світову славу, хоча й мав нелегку долю – довгі роки був під забороною. Та одразу після першого перегляду в кінотеатрі «Україна» у вересні 1964 року ця стрічка стала катализатором до пробудження національної свідомості, бо почалися арешти інтелігенції, прийшов час прозріння і потреба відповісти на запитання: *«Хто ми є, чийх батьків діти?»*. Це покликана була зробити українська інтелектуальна еліта.

Володимир Гнатюк закохався в Гуцульщину, її фольклор і особливо у коломийки – справжні музичні перлини, про які писав: *«Коломийка – витвір народного генія... Вона торкається проявів життя чоловіка у всіх його порах: вона втискується всюди за чоловіком, для неї нема нічого тайного, звідти в ній висловлена і радість, і горе, і утіха, і жаль. Звідти вона дихає повагою й жартом, звідти в неї гумор і сатира, іронія і таке інше...»*. Усе, що стосується простенького 14-ти складового пісенного награву, етнограф детально описав у своїх працях, зазначивши, що *«хоча «розмір такий одностайний, – мелодії коломийок надзвичайно різноманітні і числяться не на десятки, а на сотки»*.

Зібравши понад тисячу творів *«короткого ядерного стилю»* в селах Косівського, Бучацького, Монастириського, Старосамбірського,

Стрийського, Надвірнянського повітів, Гнатюк зробив наукову редакцію текстів і видав три книги *«Коломийок»* (1905-1907).

Після виходу в світ перших двох томів І.Франко написав рецензію, в якій високо оцінив працю вченого: *«Гнатюкова збірка (другий том) уперве викликає те нове для нас враження колосальної єдності, що таїться на дні тих розрізаних краплин. Зведені докупи в систему, що гуртує їх відповідно до змісту, вони складаються на широкий образ нашого сучасного народного життя. Безмірно багатий деталями і кольорами, де бачимо сльози й радощі, працю і спочинки, турботи і забави, серйозні мислі і жарти нашого народу в різних його розверстуваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від коліски до могили, його традиції й вірування, його громадські й естетичні ідеали»*. До тритомної збірки *«Коломийок»*, укладених В.Гнатюком, І.Франко включив і свої 304 записи.

В одній з цих книжок, виданій 1906 року у Львові НТШ імені Т.Г.Шевченка, буковинський студент-медик Володимир Івасюк вже у 60-х рр. ХХ ст. натрапив на такі рядки:

*Назбирала троезілля, червону рутоньку,
Та схотіла зчарувати мене, сиротоньку.*

Образ карпатської квітки не давав 18-річному юнакові, у творчому доробку якого вже було з десяток популярних пісень, спокою майже три роки. Його батько, письменник Михайло Григорович Івасюк, писав у книзі *«Монолог перед обличчям сина»*: *«Володя мандрував селами, особливо гірськими, шукав ключ до розуміння тасмничого поняття, в якому відчував живильний подих поезії, вібрацію пісні. На Косівщині знайшов новий варіант коломийки про червону руту, а на Путильщині, в Розтоках, записав легенду про загадкове чар-зілля, яке постає в народних переказах символом чистого й вічного кохання»*.

13 вересня 1970 року, в Чернівцях, на Театральній площі відбулася телетрансляція на Україну нових творів композитора «Водограй» і «Червона рута». З того осіннього дня почалася тріумфальна хода його пісень планетою – через простір і час, крізь душі мільйонів людей, яка триває й досі, хоча автора немає з нами з вікопомного травня 1979 року.

І був ще один (знову у вересні!) космічний вибух, що освітив молодим українським виконавцем звитяжний шлях у майбутнє. Восени 1989 року, через десять років після трагічної загибелі В. Івасюка (чи

вбивства, яке до цього часу не розкрито), на Буковині відбувся перший фестиваль української сучасної пісні та популярної музики «Червона Рута». Це був справжній *«Великдень української пісні»*, тобто воскресіння національного мелосу, мови, фольклору і повернення імені Івасюка та його творів, на які, як і на фільм Сергія Параджанова, влада намагалася накласти «табу». Але такі шедеври, як і чарівна квітка, що цвіте раз на десять років, не в'януть, а проростають любов'ю народу до своїх геніальних творців. І ще варто звернути увагу на цікавий збіг – ім'я і по-батькові Гнатюкове й Івасюкове однакові. А також – на три доленосних вересня, що стали мистецькими віхами й залишили помітний слід в історії української культури кінця ХХ століття. Відомо, що існують дивні часові паралелі, закономірність яких важко пояснити. Думаю, що цей майже містичний зв'язок епох, подій і людських доль не був випадковим, а визначений якоюсь вищою силою. Можливо.

Володимир Івасюк біля могили В.М Гнатюка

Сумна доля нащадків вченого

*Ой, господи, милостивий, що я учинила,
Що я свого милейкого за море пустила!*

Володимир Гнатюк і Олена Майківська мали трьох дітей. Старша дочка Ірина у 20-х роках минулого століття разом з матір'ю виїхала до Німеччини, де й померла 1967 року, залишивши після себе дочку Лялю, яка хоч і розмовляє українською, проте досконало нею не володіє, а син і онук мови діда не знають взагалі. Молодша дочка Олександра, після закінчення медичного факультету Карлового університету у Празі, виїхала до Франції, там вийшла заміж, померла бездітною 1991 року. Вона багато зробила для популяризації наукової спадщини батька і досліджень про нього. Вже по війні з великими труднощами пересилала в Україну безцінні матеріали з архіву Гнатюка, які, на жаль, майже всі були втрачені. На 100-річчя від дня народження батька у 1976 році приїздила до Львова, своїм коштом упорядкувала занедбану могилу на Личаківському кладовищі і встановила на ній гарний пам'ятник.

Сім'ї Гнатюка і Коцюбинського були у близьких стосунках, обидва сини Юрії юнаками дружили між собою. Проте їхні долі розійшлися і склалися трагічно. Син письменника – червоний командир, очолив 35-тисячне військо, що здійснювало погроми у Києві в січні 1918 року (безпосереднім виконавцем був колишній жандармський підполковник М. Муравйов, який знищив студентський курінь у бою під Крутами і був розстріляний без суду 1936 року ніби-то як керівник «українського троцькістського центру»).

Як справжній патріот свого народу, з наївною жертовністю Володимир Михайлович посилає свого єдиного сина, який 1925 року закінчив Гірничу академію у Чехії, на Східну Україну, благословляючи його будувати нову країну: *«Твоє місце там. Сплондрований і розбитій Україні потрібна національно свідомі спеціалісти. Ти є одним з них. Їдь і будуй вітчизняну економіку, щоб Україна чим скоріше могла стати самостійною суверенною державою»*. Спочатку Юрій працював на інженерних посадах у Дніпропетровську, там одружився на робітниці заводу імені Артема Анні Петрівні Снурчиній, стахановці і передовикові виробництва, у них народилася дочка Рада. Потім переїхав до Луганська, далі – до Харкова, часто міняв місця роботи, нарешті очолив гудзикову фабрику-артіль імені Косіора. 1935 року його було звинувачено у причетності до «вбивства Кірова» і заслано на п'ять років на Колиму.

Тут, у рудниках, в страшних умовах, він, нарешті, став працювати за фахом (знаючи кілька мов і маючи європейську освіту) – зеком-робітником. Після закінчення терміну ув'язнення, в 1940 році, його звільняють, але «на волю» випускають лише після війни, з суворою забороною виїжджати за межі Магаданської області. Дружина, щоб не нашкодити собі й дочці, відмовилася від чоловіка, припинила будь-які зв'язки з родиною Гнатюків, яка вважала його розстріляним ще у 1937 році.

А Юрій Володимирович жив, переселився в Моршанськ Тамбовської області, відповів взаємністю дівчині, молодшій від нього на 26 років, яка народила йому трьох синів, і помер у 1961 р. у віці 61 рік від раку легенів, незадовго перед смертю взявши шлюб з Євгенією Швейкіною (щоб у дітей був законний батько). Проте вони дуже мало знали про нього і зовсім нічого – про свого видатного діда – ніяких документів, фото, книжок не збереглося. Та й вважають себе щирими росіянами, хоча коріння роду по батьковій лінії – з України; живуть у Моршанську, мають дітей й онуків, працюють робітниками на підприємствах. Лише 1990 року до рук онуки Юрія Марії Лисициної (дочки Ради) у Москві випадково потрапила книга про Володимира Гнатюка словацького академіка з Пряшева Миколи Мушинки, видана у Парижі, з якої вона і дістала перші відомості про свого діда. Розшукавши матеріали в органах КДБ, дізналася про його реабілітацію в 1989 році, встановила зв'язки з родичами, які вперше зустрілися в Тернополі під час наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження славетного вченого, свого предка Володимира Гнатюка.

Микола Мушинка порівнює долю Юрія з долею багатьох кращих представників українського народу. *«Його нещастя полягало в тому, – пише він, – що син Володимира Михайловича, як і тисячі інших, щиро повірив радянській владі. Посередництвом торгового представництва у Празі він виїхав «українізувати Україну», а після жорстоких страждань в Магаданських таборах, помер на засланні в глибинці Росії... Ніхто з його чотирьох дітей та п'ятьох онуків не вміє розмовляти українською. Та чи винні вони в цьому? Юрія Володимировича посмертно реабілітовано, визнано невинним. Та хто реабілітує життя його живих дітей? Хто поверне їм найдорожчий скарб – живу українську мову, ту мову, за яку так завзято боровся їх дід, а після його смерті – батько? Відповідь ясна: ніхто. Вони це мусять зробити самі і я вірю, що в умовах незалежної Української держави вони це зроблять».*

Будемо сподіватися, що оптимістичні надії дослідника життя й творчості В.М.Гнатюка колись справдяться, і що західна та східна гілки славетного підрубаного дерева роду у наступних поколіннях, можливо, поєднаються й дадуть рясні сходи. Мабуть, це є найбільшою мрією нашого словацького колеги, який понад чотири десятиліття послідовно й сумлінно досліджує багатогранну наукову, громадсько-політичну, видавничу і науково-організаційну діяльність, а також фольклористичну і філологічну спадщину українського вченого і тим здійснив справжній творчий подвиг, заслуживши собі визнання в слов'янській і світовій фольклористиці. Про це, насамперед, промовисто свідчить **«Бібліографія друкованих праць В. Гнатюка»**, укладена М.Муширкою і видана 1987 року в Канаді, яка налічує 1337 позицій, а також ряд монографій і десятки публікацій та статей в наукових збірниках в Україні та у різних країнах світу – всього понад 40 назв. Своїми фундаментальними науковими і оригінальними дослідженнями він переконливо доводить, що *«постать В.М.Гнатюка і його творча діяльність оцінюється, як вершина досягнення українського народознавства, яке стало основою всієї подальшої фольклористики»* (О. Мишанич).

Тернистий шлях до Гнатюка

*Ой заграй ми, музиченьку, якої ти вмієш,
А я тобі заспіваю, що не зрозумієш.*

Володимира Гнатюка я відкрила для себе ще наприкінці 50-х рр. минулого ст., коли навчалася у Ніжинському державному педінституті імені М.Гоголя (нині університет), і в бібліотеці, що славилася на той час, як одна з кращих вузівських книгозбірень в Україні, вперше познайомилася з унікальним виданням – **«Знадобами до української демонології»**, яке мене буквально приголомшило. Відкрився дивний світ дохристиянських вірувань наших предків, їх уявлень про здавалося б неіснуючі, але у свідомості простого люду укорінені образи і сюжети про одухотворені природні й побутові явища, про чарівні істоти: домовиків, русалок, відьом, вовкулаків і т. ін. А розповіді були такі правдиві, написані чудовою українською мовою, з подробицями і яскравими характеристиками персонажів, що не можна було не вірити авторові, коли він, наприклад, написав: *«За життя чоловіка душа тримається його постійно. Покидає його лише у сні. Коли чоловік спить, а йому сниться, що він перебуває десь далеко від свого місця, то його душа дійсно є там, а тіло лежить там, де чоловік ліг спати»* і т. д.

Пізніше, готуючи тематичні радіопередачі, а також народознавчі вечори, фольклорні програми на фестивалях, неодноразово зверталася до Гнаткових записів народної творчості і використовувала їх у своїх сценаріях та постановках. У томі *«Гаївки»* мене «заінтригували» забуті великодні величальні пісні *«риндзівки»*, що виконуються на другий і третій день свята. В центрі уваги вченого, насамперед, була календарно-обрядова поезія. Одним з реліктових явищ весняного обрядового циклу є риндзівки. Гнатюк першим відкрив їх як окремий жанр і зробив об'єктом наукового вивчення. Він зустрів їх лише на Львівщині, у Яворівському повіті, й цікаво описав, як хлопці віншують ними дівчат і молодиць, *«приходячи уночі громадою з 20-30 чоловік та одним музикою і співають під вікном усі в один голос пісні, подібні до колядок, але з великоднім приспівом: «Же Христос, же воскрес, же воістину воскрес!»*. Дівчина виносить за поріг кілька писанок, а гурт іде далі й під вікном другої співає ту саму або іншу риндзівку».

1996 року на вечорі «Великодні забави», присвяченому 125-річчю від дня народження Володимира Гнатюка, у Київському міському Будинку вчителя фольклорно-етнографічний гурт «Сузір'я» Дашавської середньої школи на Львівщині (керівник Василь Грицик) відтворив дійство *«Обливаний понеділок»* з риндзівками, парубоцькими іграми, дівочими гаївками, а хорова капела «Світанок» Стрийського Народного Дому «Просвіта» (художній керівник Степан Целюх) виконувала великодні хорали, обробки гаївок О.Нижанківського, С.Людкевича, З.Лиська. Коментуючи вечір, етнограф Микола Ткач підкреслив, що це було гідне вшанування видатного вченого.

Тоді вірилося – таїнство звичаїв та обрядів прашурів, як приворотне зілля, що лікує від безпам'ятства й бездуховності, наверне до свого рідного, українського тих, хто збився на чужі манівці, і воскресне Україна, як воскресла природа на Великдень кожної весни. Та не все так сталося, як гадалося.

Повертаючись до подій не такого вже й далекого минулого, принагідно варто згадати, що 1987 р. на Тернопільщині був запроваджений обласний конкурс виконавців фольклору, кращих традицій, народних обрядів та звичаїв на здобуття премії імені В.М.Гнатюка. Він сприяв поширенню аутентичних форм народного співу і музикування, появи самобутніх гуртків й солістів, відкрив широку панораму жанрового розмаїття календарно-обрядового репертуару, етнографічних стрів, без чого неможливий цілісний правдивий образ українського буття. Це був спалах відродження народної культури на теренах Західного Поділля, освячений іменем славетного земляка. Після того чимало

яскравих колективів стали відомими за межами області, запрошувалися для участі у міжнародних конкурсах і фестивалях фольклору, отримували на них високі нагороди, виступали на престижних сценах столиці, у концертах і творчих звітах у Палаці «Україна» в столиці.

Минули роки, вже перестало існувати чимало прекрасних гуртів, відійшли у кращий світ деякі талановиті носії регіональної традиції. Та живе фольклор і буде жити – той, що збирав його Володимир Гнатюк, а також у видозмінених варіантах текстів й мелодій. Бо, як зазначав вчений, *«в народній поезії нема ніколи застою...»*. І що *«цілковитий загин народної поезії означав би й загин народа»*.

У науковій і творчій спадщині Великого Українця є ще чимало непрочитаних сторінок. Значна частина його зібрання залишається й понині неопрацьованою і невикористаною – вона знаходиться у рукописних фондах наукових бібліотек, музеїв, в першопублікаціях, важкодоступних для тих, хто цікавиться його працями. Настав час перевидати *«Гайвки»*, *«Колядки і Щедрівки»*, *«Коломийки»* та ін. збірки, а також дослідження про народну творчість, листування В.Гнатюка з визначними діячами української культури і представниками інших слов'янських народів.

Гнатюкова спадщина – це незорана цілина величезних пластів етнології, фольклористики, лінгвістики, літературознавства та ін. Є над чим працювати, є кого відзначати. Сподіваюся – достойники у нас ще не перевелися.

ДИВОСВІТ ВАСИЛЯ ВЕРХОВИНЦЯ

або репресовані танці

(1880–1838)

«Збирати танцювальний матеріал – це наш спільний обов'язок, бо тільки загальними зусиллями зможемо показати, яка красива, різноманітна й багата змістом ця галузь народної етнографії. Коли ми вивчимо самі і заохотимо інших вивчати справжній народний танець, то тим самим збережеться його правдива краса й відновиться його слава, яку заплямували пародисти українського танцю».

Василь Верховинець

Трагедія Митця

Суд був короткий, без свідків і без захисників. В останньому слові Верховинець просив зберегти життя. Проте йому не дозволили навіть подати апеляції і того ж дня, 11 квітня 1938р., за рішенням Військової колегії розстріляли. А звинуватили відомого професора у всіх смертних гріхах, і тут особливо постарався «землячок» – слідчий, сержант держбезпеки Губенко.

В.М.Верховинець
культурному фронті.

Василю Миколайовичу, як вихідцю з Галичини, інкримінували: участь у розвідувальних діях на користь Австро-Угорщини; зв'язок з Січовими стрільцями і особисто з Євгеном Коновальцем; організацію збройного повстання у Полтаві за часів Центральної Ради; те, що нібито він був у Харкові членом націоналістичної організації, до якої входили Остап Вишня, Федір Попадич, Олександр Ковінька; а ще на Далекому Сході під час гастрольної поїздки збирав шпигунські відомості і, взагалі, провадив підривну роботу на

Людину, яка усе своє життя присвятила рідному народові, перша аранжувала і пропагувала революційні пісні («Інтернаціонал», «Варшав'янку», «Марсельезу»), написала масові патріотичні твори: «Грими, грими, могутня пісне», «Більше надії, брати», «Ми – творці життя нового», яка прославила українське мистецтво далеко за

межами Батьківщини, була нагороджена орденом «Знак Пошани», – оголосили «ворогом народу». За сфабрикованою справою, як «провідного націоналістичного діяча», митця арештували, керований ним колектив розформували, дружину Євдокію Іванівну Долю заслали до Казахстану. Василь Верховинець – хореограф-новатор, який здійснив справжній переворот в українській культурі. Слава про нього лунала у 20–30-ті роки минулого століття від Карпат до Тихого океану, проте яскрава зоря зайшла у недобрій пам'яті київських лук'янівських застінках, а ім'я довгі роки замовчувалося.

Спадкоємць традиції

Народився Василь Миколайович 5 січня 1880 року на Бойківщині в селі Старий Мізунь (нині Долинський район Івано-Франківської області) у родині селянина Миколи Костіва, обдарованого музики, який керував сільським хором. Мати – Марія Олександрівна, мала надзвичайної краси голос, знала силу-силенну мелодій і передала це багатство дітям. Хлопець змалку захоплювався народною піснею, танцем, був здібним до науки, гарно співав. Батьки віддали його на навчання спочатку до Львівської бурси, потім – в гімназію. Далі була учительська семінарія у Самборі, учительовання в Калуші.

Верховинець (цей псевдонім він прибрав пізніше у Києві) студіював вокал у Краківській консерваторії, брав приватні уроки у відомого співака Олександра Мишуги. У пошуках власного творчого шляху доля звела Василя Миколайовича з Миколою Садовським, який і запросив обдарованого юнака до себе в театр, де він грав провідні ролі. Дякуючи Митцю, на теренах Центральної України глядачі вперше побачили іскрометний гуцульський танок «Аркан», який був введений до вистави «Галька» Станіслава Монюшка.

Водночас Верховинець навчається у музично-драматичній школі М. В. Лисенка, а згодом тут і працює. Під керівництвом композитора розкрився його багатогранний талантизм, в першу чергу, як фольклориста. Знаючи серйозне захоплення Василя Миколайовича народною культурою, вчені-етнографи Вадим і Данило Щербаківські якось повезли його разом з художником Василем Кричевським до свого села Шпичинці Сквирського повіту на Київщині, де відбувалося весілля. Тут і був записаний весь багатоденний обряд з музикою, текстом і танцями, мелодії яких аранжував Микола Лисенко. Ця перша наукова праця Верховинця під назвою *«Українське весілля»* побачила світ в «Етнографічному збірнику». – Т.1. – К.,1912.

Щоб привернути увагу широкої громадськості до українського традиційного мистецтва, зокрема, хореографічного, Василь Миколайович вважав за необхідне створити міцну теоретичну базу для його подальшого розвитку. Зібраний матеріал він науково обґрунтував, описав найхарактерніші танцювальні рухи, дав їм відповідні назви, проілюстрував схемами і малюнками. 1919р. в Києві і 1920р. в Полтаві виходить фундаментальна розвідка *«Теорія українського народного танцю»*, що не втратила свого практичного та наукового значення і в наші дні. Книга складається з чотирьох розділів і десяти записаних танців з музикою. Це : *«Весільний марш»*, *«Козачок»*, *«Роман»*, *«Козак»*, *«Василиха»*, *«Шевчик»*, *«Рибка»*, два херсонські гопаци і *«Кривий танець»*. Автор поділяє усі танці на дві групи – у супроводі пісні і під музичний акомпанемент. Крім того, є ще танці (наприклад, *«Тетяна»*, *«Сидір»*), що починаються під мелодію пісні, а закінчуються під інструментальні награти. Від майстерності музик і співаків залежить, наскільки вони зможуть запалити танцюристів.

Усе життя Василь Верховинець боровся за чистоту народного танцю, цій ідеї присвятив свою практичну роботу у професійних колективах, а також теоретичні праці. Він обурювався, коли бачив, як деякі театральні трупи, які гастролювали просторами дореволюційної Росії, пропагували так звану «малоросійщину». Це ганебне явище, що й дотепер подекуди підміняє справжню народну культуру, яскраво описав Микола Карпович Садовський: *«...гопак був доведений до таких «шедеврів», що його витанцьовували нар по десять танцюристів, одягнених у таке вбрання, якого ніколи ніхто не бачив і яке нашому народові й не снилося – включно до білих чобіт на жіноцтві, спідниці до колін, а намиста на дівчині стільки, що справді доводиться дивуватися, як у неї шия витримує, і все воно довгими низками теліпалося, звисало їй нижче пояса...»*.

В свою чергу, Верховинець також виступав з подібною критикою, намагаючись пояснити витoki вульгаризації народного мистецтва, яка допомагала російським критикам висміювати всю українську націю. Ось один з прикладів: *«...величезний вінок на голові з безліччю стьожок, буси замість намиста, півпуда стеклярусу, нашитого на вбрання, – все це не мало нічого спільного з тим народним костюмом, який ми завжди можемо бачити чи то на селі, чи то в першому-ліпшому музеї. Танок не танок, а циркова акробатика. Пісня не пісня, а один крик, галасування та вигуки»*.

Подібна картина, яку називають «хуторянщиною» або «шароварщиною», спостерігається і в наш час, через 100 років. Адже й зараз в окремих професійних і багатьох аматорських колективах бачимо розтиражовані по усіх областях еkleктичні костюми, без смаку прикрашені блискітками і аплікаціями, що лише віддалено нагадують народний стрій. В репертуарі – однакові композиції з набором чудернацьких рухів, не кажучи вже про манеру і характер виконання, фонограми замість живого музичного супроводу, штучна модернізація, що спотворює національну традицію і т.д. На жаль, до мудрих настанов і порад хореографа прислуховуються сьогодні далеко не всі керівники.

Цим негативним процесам завжди твердо протистояла школа Василя Верховинця, до якої, як до цілющого джерела, зверталися кращі українські балетмейстери, створюючи свої яскраві постановки як у народно-сценічних, так і в академічних формах. Василь Миколайович підкреслював, що необхідно зберігати стилістику народних танців у тих комбінаціях, як вони виконуються у побуті. Щодо їх особливостей, важливо, щоб дівчина не піднімала високо ноги і руки – це не дозволяє їй робити одяг і намисто на грудях, яке вона підтримує. Верховинець досконало знав хореографічний фольклор різних регіонів України, зберігав у пам'яті сотні танцювальних фігур і завжди із задоволенням їх демонстрував.

Життя в народному танці

У Майстра було чимало учнів, але ґрунтовних теоретичних праць з них ніхто не писав. Чи не найталановитішим у цій царині був етнохореограф Василь Авраменко, який продовжив справу свого вчителя за кордоном. Він заснував 1929 року в Нью-Йорку школу українського народного танцю, у різних країнах створив десятки аматорських ансамблів, написав книгу *«Українські народні танці, музика і стрій»*, використавши при цьому методику Верховинця.

Вагомий внесок у скарбницю хореографічного мистецтва зробили вже у повоєнний час науковці ІМФЕ АН УРСР. Андрій Іванович Гуменюк підготував корпус, що включає 140 описів побутових і сюжетних танців, Олексій Іванович Дей опублікував близько півтори тисячі мелодій і приспівок до танцю. Єдиною поки-що залишається теоретична праця з хореографії балетмейстера і педагога Кіма Василенка *«Лексика народного танцю»*.

У 60-80-ті роки минулого століття виходило чимало збірок із записами танцювального фольклору, нарисів з досвіду роботи, методичних

порад і рекомендацій, що не застаріли й знадобилися б і сучасним керівникам. Як тут не згадати добрим словом прекрасного фахівця, вихованку Петербурзької балетної школи, мою колишню колегу, світлої пам'яті Іраїду Миколаївну Антіпову! Працюючи понад 30 років у Центральному Будинку народної творчості, вона дбала про танцювальну культуру і творче обличчя аматорських ансамблів; упорядковувала та редагувала книги, уклала навчальні програми і підручники. Її аналітичні матеріали та методичні поради в наукових і репертуарних збірках мають непроминуше значення й сьогодні. Чимало провідних народних і заслужених колективів, які є славою і гордістю хореографічного мистецтва, своїми успіхами й популярністю далеко за межами України завдячують саме цій маленькій скромній жінці, яка завжди вчасно помічала і підтримувала народні таланти, але за життя її подвижницька діяльність так і не була належно поцінована.

Читача, мабуть, цікавить, скільки всього в Україні нараховується народних танців? На це питання Верховинець відповідав так: *«Пам'ятаймо, що за нашою чудовою піснею перше слово належить нашому народному танцю. Коли ми полюбили сестру пісню, полюбімо її брата – танець, який ще десь блукає в народі і шукає собі пристанища»*. Але, на жаль, чимало прекрасних танців вже стали реліктовими або зникли безслідно і назавжди втрачені для наступних поколінь.

Практика проведення останніх фестивалів фольклору і народної творчості показала, що в народі ще живі й продовжують побутувати цікаві зразки традиційної хореографії. Найперше це стосується карпатського і поліського регіонів, окремих місцевостей Буковини та Поділля. Згадаймо, як на творчих звітах областей, що проходили на зламі століть в Національному Палаці «Україна», розкішні вінки обрядових весільних танців подарували Івано-Франківська і Чернівецька області; весняних танків – Волинь, Рівненщина, Хмельниччина; купальських хороводів і обжинкових дійств – Київщина, Херсонщина, Тернопільщина, Сумщина, Харківщина; побутових, жартівливих танців і забав – Полтавщина, Черкащина, Вінниччина, Житомирщина.

На етнографічній мапі України ще збереглися заповідні куточки, в яких подекуди існують осередки локальної культурної традиції, і їх носії завжди радують неповторністю виконавської манери, оригінальним репертуаром, своєрідністю рухів, жестів, малюнків. Кожна зустріч з нев'янучим мистецтвом самобутніх сільських гуртів, які я знаю вже кілька десятків років, – це справжнє свято, бо, на щастя, тут ще існує живий фольклор, кращі зразки якого золотою ниткою передаються від

покоління до покоління і які невіддільні ніяким зовнішнім впливам та нашаруванням. Вони – справжній скарб, їх треба знати і берегти.

Насамперед, це родинний колектив Іллюків і Ванджураків з села Віпче Верховинського району Івано-Франківської області із запальними гуцульськими танцями; етнографічний гурт «Троян» села Люхча Сарненського району Рівненської області з колоритними *«печоним поросям»* і *«дрібною полькою»*; бойки села Либохора Турківського району Львівської області з оригінальними коломиїками; фольклорні гурти сіл Ржавинці і Горошівці Заставнівського району Чернівецької області з унікальними чоловічими танцями і неповторним буковинським *«данцем»*; не такі вже й давні місцеві варіанти *«Верховини»* і *«Канади»*, що побутують у селі Кудринці Борщівського району Тернопільської області та деякі інші – в різних регіонах України, яких, на жаль, небагато, і їх не побачиш на великих сценах.

Повернення

Василь Верховинець вболівав з приводу того, що чимало *«скарбів, самоцвітів народного мистецтва безслідно гинуло і стільки чудових танцювальних тем вкривалося пилом забуття»*, висловлював надію, що так само, як і пісня, *«...танець зверне на себе всебічну увагу і в недалекому майбутньому знайде всесвітнє визнання»*. Він закликав етнографів і молодь збирати танцювальний матеріал і з цією метою розробив 68 питань, з якими пропонував звертатися до народних виконавців з надією, що це сприятиме подальшому розвитку української хореографії. Митець був прекрасним педагогом і вважав, що навчати народним танцям потрібно дітей не тільки зі школи, а й з дитячого садка. Свою оригінальну методику він виклав у збірці дитячих пісень та ігор *«Весняночка»*, яка побачила світ вперше у 1923 році і потім неодноразово перевидавалася.

У 1920-1932 роках Верховинець очолював кафедру мистецтвознавства Полтавського інституту народної освіти та викладав українські народні танці у трудовій школі імені І. Котляревського. З досвіду постановки і виконання веснянок учнями цього навчального закладу він написав окрему брошуру, яка, на щастя, збереглася у Центральному державному музеї-архіві літератури і мистецтва у Києві в той час, як інші примірники були конфісковані, бо у цій розробці «творці» української радянської культури вбачали прояви націоналізму і архаїки, чужі духові соціалістичного будівництва країни.

«Весняночка» займає особливе місце у новаторських пошуках Майстра в галузі фольклору, вокального і хореографічного мистецтва, які логічно завершилися створенням у Полтаві в 1930 році Жіночого хорового театралізованого ансамблю, скорочено *«Жінхоранс»*. Режисером колективу, який мав протистояти репертуару кафе-шантану і кабаре, відлуння якого ще відчувалося у ті часи, стала дружина Верховинця Євдокія Доля, колишня акторка театру М. Садовського.

Приємом театралізації пісні, що сприяв відтворенню за допомогою ритмічних рухів і танцювальних малюнків певних образів, народив новий жанр, який відкрив справжньому народному мистецтву широку дорогу на сцену. М. Т. Рильський писав, що *«...цей своєрідний ансамбль показав зовсім нову форму мистецтва – циклічний концерт, у якому малювалося життя українця-трудівника від колиски до могили, супроводжуване піснею. Між окремими частинами читалися відомими артистами пісні-зв'язки. Мені здається, що керівникам сучасних колективів варто було б продовжити цю початку Верховинцем справу – циклічний показ української пісні в поєднанні з поетичним словом й іншими видами мистецтва»*. Хіба ця думка не актуальна і в наші дні? До неї варто було б прислухатися численним народним хорам, які усю програму виконують у статичному вигляді, що ніколи не було притаманне українській пісенній традиції, витоки якої – у древніх молитовних співах і магічних ритуальних дійствах.

Тріумфом національної хореографії стало виконання на Міжнародному фестивалі народного танцю у Лондоні (1935 рік) групою артистів Київського і Харківського оперних театрів *«триколінного гопака»* у постановці Василя Верховинця і балетмейстера Леоніда Жукова. Наступного року віртуозний, так званий *«лондонський гопак»*, був показаний на першій Декаді української літератури і мистецтва у Москві. Там же з сімома інсценізованими танцями з великим успіхом виступив *«Жінхоранс»*. Колектив став чи не найпопулярнішим на весь Радянський Союз, особливо після двомісячної гастрольної подорожі на Далекий Схід, де дав близько 100 концертів у військових частинах і для моряків Тихоокеанського флоту. Після успішного турне Василь Миколайович планував підготовку нової програми, але втілити задумане йому не вдалося – у грудні 1937 року подружжя заарештували. Перестав існувати *«Жінхоранс»*, було знищено платівки із записами колективу, вилучено з бібліотек і заборонено виконувати твори композитора.

У мене є кілька довоєнних платівок із піснями ансамблю Верховинця. Серед них – *«Солоха»*, *«При долині»*, *«Ой хмариться»*.

Історія їх така ж трагічна, як і доля Василя Миколайовича. Хтось їх викинув на смітник – я знайшла у сусідньому дворі цілу колекцію грамзаписів і нотних видань української музики 30-х років. Невже вони вже стали нікому не потрібні? Звичайно, це прикрий випадок.

Довгий час клопоталися про реабілітацію професора Верховинця відомі діячі культури К. Данькевич, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, І. Кавалерідзе, В. Сосюра. Вирок композитору було скасовано лише через 20 років, 25 квітня 1958 року, у зв'язку «с отсутствием состава преступления, его невиновности й необоснованности осуждения».

З 60-х років ХХ ст. стали знову видаватися книги, хорові твори, обробки народних пісень Митця. Про батькову спадщину дбає син заслужений артист України Ярослав Васильович, а також племінниця – відома фольклористка і радіожурналіст Галина Верховинець.

Повернулася із заслання дружина Є. І. Доля, яка пережила чоловіка на піввіку, і пішла з життя у 103 роки. Того ж 1988 року на місці, де стояла хата батьків на Бойківщині і де минуло дитинство Василя Костіва, односельці встановили на честь свого славного земляка пам'ятну стелу, а вдячні полтавці назвали іменем видатного корифея українського танцю, композитора, диригента, фольклориста і педагога, одну з вулиць обласного центру. Стоїть на ній невеличкий будинок, де жив і працював славетний Син України, збираючи перлини народної творчості, віддаючи улюбленій роботі увесь свій хист і талант, свято вірячи, що розпочата ним справа величезної культурної ваги по збереженню скарбів і подальшому розвитку національної хореографії *«не вмере, не загине»*.

СКАРЬ, ЗНАЙДЕНИЙ НА СМІТНИКУ (про трагічну долю Дмитра Ревуцького) (1881-1942)

«...Тіло Дмитра Миколайовича лежало у фотелі за письмовим столом, над забризканим кров'ю рукописом про Лисенка. Голова його була пробита вдарами молотка. Вбивця вдарив безборонного інваліда по голові тридцять чотири (!) рази і бив би в скаженій люті й далі, коли б від сили удару не зломилось держалко молотка і голівка його не відлетіла, пробивши внутрішню шибку вікна. Дружину Ревуцького, теж з пробитою молотком головою, проте ще живу, знайшли коло вхідних дверей і вже забрали до лікарні, але вона вмерла непритомною. Новий 1942 рік починався для киян похоронним дзвоном – 1 січня в Андріївській церкві відспівували подружжя убієнних Дмитра і Марії Ревуцьких. Був страшний мороз, але багатолюдна сумна процесія пронесла домовини від церкви до Байкового кладовища».

Це уривок із спогадів про Дмитра Ревуцького його сина Валеріана Дмитровича, опублікованих 1981 року в США в журналі «Сучасність».

Хто він – видатний мистецтвознавець, фольклорист і композитор, феномен якого в історії української національної музики 20-30 років мин. стол. ще гідним чином не вивчений і не поцінований?

Дмитро Миколайович, старший брат відомого композитора Левка Миколайовича, народився 25 березня 1881 року в родовому маєтку батьків у селі Іржавці (колишня Полтавщина), нині Ічнянський район Чернігівської області. Сини пишалися славетною історією свого роду, коріння якого сягає легендарного козака Ревухи з коша останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Предок по материній лінії, Іван Стороженко, був сподвижником Богдана Хмельницького.

По закінченні 1906 року Прилуцької гімназії Ревуцький стає студентом історико-філологічного факультету Київського університету, а закінчивши його, упродовж 10 років учителює в Києві і Ревелі (Таллінн). З 1918 року – один з перших професорів Київського музично-драматичного інституту імені М.Лисенка, організовує разом з Климентом Квіткою Етнографічно-музичний кабінет Всеукраїнської Академії Наук. 1932 року його звільняють з усіх посад, звинувативши у націоналізмі та розповсюдженні «петлюрівської ідеології», і поновлюють на роботі лише у 1938 році, надавши місце наукового працівника Інституту фольклору та викладача театрального інституту.

Дмитро Миколайович був активним популяризатором української музики – класичної, народної, сучасної, зокрема свого брата Левка Ревуцького, чії твори він редагував і виконував у концертах. Значний внесок у вітчизняну музичну культуру, як частину світової, зробив перекладами лібретто класичних опер – таких, як «Фауст» Гуно, «Паяци» Леонковалло, «Алеко» Рахманінова, «Руслан і Людмила» Глінки та багатьох інших, а також вокальних творів Бетховена, Шумана, Шуберта, Брамса. Варто зазначити, що, не маючи спеціальної музичної освіти, Ревуцький був надзвичайно обдарованою людиною: грав на кількох інструментах, гарно співав, виконував партії в оперних виставах. Під час Республіканської наради кобзарів у 1939 році, крім теоретичної доповіді, продемонстрував мистецтво давнього кобзарського співу – адже історичні пісні і думи він знав досконало.

Та найголовнішою справою життя вченого було дослідження фольклору, упорядкування збірок народних пісень. Уклав їх десятки, видати встиг далеко не всі. Серед праць про народну творчість – найголовніші монографії: *«Шевченко і народна пісня»*, *«Український фольклор і Лисенко»* (незакінчена), три випуски народних пісень *«Золоті ключі»*, що вийшли друком у 1926 і 1929 роках. Назву до збірок запропонував Максим Тадейович Рильський, зачарований словами пісні *«Ой, глибокий колодязю, золоті ключі...»*. А фундаментальна праця *«Українські думи та пісні історичні»*, що побачила світ у 1919 і 1930 роках, була адресована новій українській школі. Зупинюся детальніше на цьому раритеті.

Книга складається з ґрунтовної розповіді про походження, характеристику і форми цього давнього виду народного виконавства. В першій частині йдеться про видатних народних співців і музикантів старих часів – XVI-XVII, а також XIX стол.; про традиційні українські інструменти і способи гри на них. У 14 розділах наводяться тексти 79 дум та пісень, що відповідають історичним і жанровим особливостям, – від княжих часів до новітніших побутових творів (з коментарями і нотами). У додатку подається показчик літератури про думи і пісні історичні, список публікацій Д.Ревуцького і нотних видань з редагуванням, коментарями і перекладами текстів упорядника.

Можливо, шановний читач мені не повірить, але саме цю рідкісну книгу я знайшла у дворі, біля сміттєконтейнера, разом з величезною колекцією довоєнних платівок із записами української музики. На жаль, значна частина цього справжнього скарбу вже була пошкоджена.

«Провідною зіркою», за словами Левка Миколайовича, у творчій

і науковій діяльності обох братів була постать, талант, ідеї Миколи Віталійовича Лисенка. Йому Дмитро Миколайович присвятив чимало своїх праць, серед них: «*Лисенко – хоровий диригент*» (1937), «*Автобіографія Лисенка*» (1940), «*Український фольклор і Лисенко*» (1941). На рукописі монографії про композитора-класика і зупинилося перо вченого від звірячого нападу бандита. У холодному і голодному Києві, під час фашистської окупації, не маючи змоги евакуюватися, бо незадовго перед тим переніс інсульт і ледве пересувався по кімнаті, Ревуцький продовжував працювати, щоб залишити нащадкам свою наукову спадщину.

Восени 1941 р. в газеті «Нове українське слово» було опубліковано дві його статті про фольклор, і цей факт, можливо, став приводом до знищення вченого радянськими підпільниками «за співпрацю з німцями». Різні версії винуватців кривавої акції неодноразово з'являлися у пресі. Так, у статті «Перегуки київських вулиць у перетинах доль українців» («Столиця» від 26 червня 2001 року) автор Юрій Шелест, ще раз наводячи неспростовні подробиці вбивства 29 грудня 1941 року в будинку по вул. Толстого, 15, стверджує, що це справа рук територистичної групи на чолі з секретарем міськкому партії Володимиром Кудряшовим. По війні на його честь названі у Києві вулиця, училище, школа №195 на Березняках, можливо, й пароплав – ми вже нічому не дивуємося! А чи знають учні про справжні «подвиги» цього «Героя» Радянського Союзу? Він загинув у 1942 році, звання було присвоєне посмертно. До цього часу не розкрито страшний злочин і не названо імена винуватців вбивства Ревуцького.

Про ім'я ж Дмитра Миколайовича та його праці довго не можна було згадувати; книжки вилучалися з бібліотек і лише деякі залишилися у закритих для користування фондах. Справжній громадянський і науковий подвиг здійснив академік Максим Тадейович Рильський, опублікувавши в 60-х роках мин. стол. в пресі кілька статей на захист свого вчителя. У бібліотеках з'явилися врятовані матеріали вченого, з ініціативи музикознавця Миколи Гордійчука було перевидано збірку «*Золоті ключі*», яку можна вважати прижиттєвим пам'ятником Дмитру Миколайовичу.

Вшановуючи пам'ять видатного вченого-музикознавця і фольклориста Д.М.Ревуцького, Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, за ініціативи кандидата мистецтвознавства, дослідниці творчості Дмитра Ревуцького Валентини Кузик, 2002 року здійснено перевидання книги «*Українські думи та*

пісні історичні» (1919). Того ж року завдяки старанням фахівців кафедри театрознавства та акторської майстерності Львівського національного університету ім. Івана Франка повернулася до нас ще одна його праця – посібник з мистецтва декламації і сценічного мовлення «Живе слово».

Обидва видання (кожний накладом 1000 прим.) побачили світ за сприяння та фінансової підтримки сина Дмитра Миколайовича професора Валеріяна Ревуцького (Канада).

ДІМ, З ЯКОГО ВИДНО ВСЮ УКРАЇНУ

Подячний уклін І.М. Гончару

(1911–1993)

«Усе, що ви побачите в музеї, нехай збудить у вас почуття палкої, найцирішої любові до поетичної душі матері-України, і хай любов ця стане могутнім стимулом для її прекрасного майбутнього та буйного розквіту!».

Іван Гончар

Іван Макарович Гончар – видатний громадський та культурний діяч, скульптор, живописець, графік, народознавець, колекціонер, заслужений діяч мистецтв України (1960), лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка (1989), народний художник України (1991).

Народився 27 січня 1911 року в с. Лип'янка на Черкащині у багатодітній селянській родині. Закінчив Київську художньо-індустріальну профшколу (1930), Київський інститут агрохімії і ґрунтознавства (1936). Автор низки пам'ятників та скульптурних портретів діячів української культури, героїчних образів козацької доби. Його твори зберігаються в багатьох музеях України і за кордоном. Мармурову скульптуру «Молодий Шевченко» (1949) придбала Третьяковська картинна галерея в Москві. Як живописець Іван Гончар написав велику серію картин, у якій зафіксував історичні й архітектурні пам'ятки України, місця, що назавжди втрачені внаслідок затоплення сіл та аварії на Чорнобильській АЕС. Упродовж 50 років збирав по всій Україні шедеври народного мистецтва XVI–XX століть, створивши унікальну колекцію, що налічує понад 15 тис. експонатів і є національною скарбницею. Помер 18 червня 1993 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

У райському саду

Майстер жив за Печерською брамою, у великому будинку, який стояв у глибині саду. Весною тут цвіли черешні й вишні, восени – віти вгиналися від яблук і груш, а під деревами килимом стелилися чорнобривці. За невисоким тином проглядалися скульптури козацьких лицарів, які ніби охороняли оселю Івана Гончара. Та за тиждень до його 79-річчя, вночі, вандали розбили ці твори мистецтва. Замовників і виконавців злочину, звичайно, не знайшли.

Упродовж 30 років я працювала в Центральному Будинку народної творчості, який знаходився на території Києво-Печерського заповідника «Лавра», неподалік від помешкання Івана Макаровими по вул. Новонаводницькій, 8-а. І кожного разу, проходячи повз його обійстя – утаємничене і загадкове для мене, я думала: який він, уславлений скульптор і художник, відомий і оповитий легендами. Аж поки не переступила порога цієї фантастичної оселі.

Це був дім і не дім, музей і не музей, бо тут поряд жили старовинні картини, ікони, вироби талановитих народних майстрів і – люди. Іван Макаровим вписувався в інтер'єр, як живий свідок минувшини. Але це були не просто експонати, це були одухотворені речі, що, як і люди, мали свою історію, біографію, яких господар зігрівав своїм теплом і не давав їм охолонути. Від них віяло чимось незрозумілим, якоюсь магією, вони мали якусь особливу енергетику. Це був райський сад з коштовними плодами людської праці, яким немає ціни. Садибу-музей відвідували тисячі людей з різних куточків України та з-за кордону, у книзі відгуків залишили записи гості з 50-ти країн світу. І всіх він радо зустрічав – маленькі і великі групи, гостей поважних і простих, бо вбачав свою місію в тому, щоб відкривати ці скарби людям, щоб вони пишалися нашим талановитим народом.

Якось я попросила Івана Макаровича дозволити прийти до нього аматорам з Донецької і Запорізької областей, учасникам Другого міжнародного фестивалю фольклору у Києві в 1990 році. Треба було бачити, з яким захопленням він розповідав про свою унікальну колекцію цим людям зі зросійщених областей, які нічого подібного в житті не бачили. Вони зачаровано дивилися на народне й козацьке вбрання, яке господар любовно виймав зі скринь, пояснюючи, як називаються деталі одягу, звідки вишиванки, корсетки, крайки, очіпки, намітки, плахти, жупани, давав інколи приміряти ошатні строї і сфотографуватися в них, а потім усе обережно клав назад у схованку. Це була справжня школа виховання патріотизму, де поверталася генетична пам'ять, пробуджувалася приспана національна свідомість.

Найбільше хвилювало майстра питання, як допомогти українцям позбутися відчуття своєї меншовартості, як вдихнути в них почуття гордості за свою землю, мову, традиції. *«Тільки тоді матимемо незалежну державу, – переконував схвильовано, -- коли усвідомимо себе не населенням, не натовпом людей, які, хоч і гарно співають, та гнутьсь, мов лоза, а народом, гідним своєї трагічної і величної історії, самобутньої пісні і культури».*

Від джерел – до вершин

Іван Макарович згадував: «Народився я в мальовничому великому селі Лип'янка колишнього Чигиринського повіту на Київщині, у багатодітній дружній родині Макара та Агафії Гончарів, які мали вісім дітей – двох дочок і шістьох синів, сьомий, Олексій, дитиною помер. Коли батька забрали на імперіалістичну війну в 1915 році, мама сама справлялася з господарством і шістьма дрібними дітьми. Старший, Хросині, було 13 років, найменшому – шість місяців...

Скільки себе пам'ятаю, творив я по-дитячому безпосередньо, як підказувала інтуїція. Ліпив, малював, вирізував із паперу, буряків, картоплі. На лоні природи, в садку, я вже займався й монументальним ліпленням – створював хати, вітряки й навіть церкву, яку оздоблював усередині, робив іконостас, ліпив попа у вбранні, а то й самого єпископа. Отже, тут мені доводилося виконувати ролі архітектора, будівничого, скульптора, живописця і, не меншою мірою, етнографа, бо вже треба було показувати людей у тому одязі, який носили в селі».

Потяг до мистецтва переміг – не маючи вищої спеціальної мистецької освіти, Іван Гончар, завдяки своєму талантові, стає скульптором, і його творчість здобуває широке визнання. Пам'ятники Тарасові Шевченку в Яготині, Іванові Гонті, Степанові Руданському та Миколі Трублаїні на Вінниччині, Степанові Васильченку на Чернігівщині, Катерині Білокур у Богданівці на Київщині, скульптура «Тарас-водоноша» у Київському музеї Т. Г. Шевченка, погруддя письменників Олеся Гончара та Андрія Малишка, співака Бориса Гмирі є гордістю українського мистецтва.

З фронту повернувся офіцером – дійшов до Берліна, побував у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Австрії. Лишився живий, та з пораненою душею. Надивився на сплюндровану Україну, на знищені святині, які ще до війни починали руйнувати власними руками. Золотоверхий Михайлівський монастир, Братство на Подолі, Нікольський собор, Успенський собор – храми світової слави, яким немає аналогів у жодній країні – від них не лишилося й сліду. І, мабуть, радіє там, у вирії, душа Івана Макаровича, що вже виблискують золотими банями відбудовані храми, і постала з небуття Церква Різдва, де перед похованням у Каневі відспівували Тараса Шевченка.

А скільки їх відновлено й побудовано по всій Україні за останні роки – тисячі! Справа, яку так палко відстоював зодчий, зрушила з місця, адже він, уболіваючи за долю надбань минулого, був ініціатором

створення Товариства охорони пам'яток історії та культури, одним з організаторів Музеїв народної архітектури і побуту в Києві, а також у Переяславі, Львові, Ужгороді.

Одразу по війні І.М. Гончар став активно діяти, бо одних закликів рятувати те, що вціліло, було замало. І почалися пошуки безцінних скарбів народної культури, що безслідно зникали не лише з плином часу, а й від невігласів та яничарів. *«У цих подорожжах, – згадує Іван Макарович, – мені доводилося відвідати не один красзнавчий музей, малий чи більший, але скрізь я спостерігав сумну картину – крайню убогість, майже в усіх були відсутні неоціненні плоди творчості талановитого українського народу за минулі роки, такі як народне малярство, вишивання, гончарство, різьбярство, ковальство тощо. Метою моїх подорожей по Україні було дослідження мистецької спадщини, збиральництво і пропаганда її надбань. Отак з року в рік я не їздив, не ходив, а літав від села до села чи міста, окрилений жаждою пізнання. Внаслідок цього я створив у власному будинку музей національної культури. Це була моя, та й не лише моя, домашня академія, яка стала невичерпним джерелом моєї творчості як живописця, скульптора та етнографа, але й істотним вогнищем популяризації українського народного мистецтва».*

І, звертаючись до відвідувачів, він говорив: *«Ось перед вами чарівна душа нашого великого і стародавнього українського народу. У цих невеличких світлицях ви відчуєте широкі простори нашої рідної Батьківщини, відчуєте духмяність і чарівність стародавньої полянської землі Київщини і Волині, екзотичної Гуцульщини і мальовничої Полтавщини, красу України – Поділля, багатобарвної Чернігівщини. Тут ви відчуєте дух козацької волі, що буяла в розлогих степах України, глибину віків нашої славної історії. Ось чому, знайомлячись з народним мистецтвом, мусимо усвідомити, що це не якісь там легковажні забави, не якесь там другорядне мистецтво (як дехто схильний думати), це невід'ємна частина нашої народної національної культури, без якої наш народ ніколи не жив».*

З кінця 1950-х років Іван Гончар поряд із мистецькою творчістю провадив величезну народознавчу роботу, результатом якої стало унікальне зібрання старожитностей: іконопис, народна картина, музичні інструменти, народний одяг, рушники, килими, кераміка, різьблення, писанки, стародруки (Апостол 1626 року); твори В. Кричевського, О. Мурашка, М. Васильківського, Т. Шевченка; графічні роботи К. Трутовського, О. Кульчицької, Г. Світлицького, Г. Нарбута,

Ф. Красицького, І. Їжакевича, Г. Якутовича, В. Лопати. Приватна бібліотека Івана Макаровича налічує близько трьох тисяч українознавчих видань, а також архівний фонд, у якому рукописи, листи, записники, щоденники, аудіо- та фотоматеріали. Творча спадщина самого митця також досить вагома: живопис – 1000, скульптура – 600 одиниць.

Музей Гончара щодо багатства й цінності зібраних у ньому експонатів міг би позмагатися не з одним державним музеєм. Щоправда, у своїй титанічній праці Іван Макарович мав помічників-кореспондентів у різних місцевостях України, які самі розшукували пам'ятки культури і передавали їх до Києва. Чимало самобутніх творів народного мистецтва було знайдено після Чорнобильської аварії в польських селах Житомирщини і Київщини. З них сформовано окремий розділ колекції.

Значення музею в суспільно-політичному житті столиці 1960–1990-х років важко переоцінити: він швидко здобув славу дієвого осередку національного відродження, «шістдесятницького» руху, де гартувалися погляди й переконання багатьох нині відомих політичних і культурних діячів. Під впливом побаченого й почутого від Івана Макаровича, який запалював своїм патріотизмом і бажанням активно працювати на благо України, формувалася ціла плеяда митців, які прагнули у своїй творчості продовжити традиції народного мистецтва.

Україна й Українці

Іван Макарович добре знав і цінував художню творчість всіх куточків України, говорив, що його багатство в розмаїтті фарб, мотивів, орнаментів, матеріалів, підкреслював, що кожний майстер втілює у своєму виробі власне бачення світу і що у майстрині не буває двох

однакових вишиванок – по них розрізняють, хто з якого села, так само, як і в кожній пісні, залежно від місцевості, є свої варіанти.

З 1970 року він започаткував формування історико-етнографічного мистецького зібрання «Україна й Українці», де відтворив унікальний культурний мікрокосмос десятків і сотень сіл та узагальнений образ українця на основі оригінальних фотодокументів, що дійшли до нас з минулого, а також власних замальовок. У цих 18 альбомах (найбільше – з території колишньої Гетьманщини, лише з Київщини – два), складених за регіональним принципом, ніби оживають характерні типи мешканців Подніпров'я, Полісся, Поділля, Карпат, Буковини, Таврії, Слобожанщини: козаки і міщани, робітники і селяни, інтелігенція, серед якої чимало відомих діячів культури – письменників, учених – у відповідному одязі, взутті, головних уборах кінця XIX – початку і середини XX ст.

Пригадую, з яким благоговінням я перегортала величезні аркуші, на яких була відтворена вся Україна в багатьох вимірах її духовного і матеріального життя. Тут бачимо сільські краєвиди, церкви, вітряки, млини, хати, господарські споруди, знищені пам'ятки архітектури; світлини парубків, дівчат, молодиць, дітей, весільних пар – усі в народних строях, прикрасах (обов'язково вказувався рік і прізвища цих людей). Вдивляєшся в їх очі – і ніби переносишся в давні часи: помічаєш, що вираз обличчя у них якись не такий, як на сучасних фото, а постава і вигляд – поважніші й гордовитіші.

Як журився І. Гончар, що ніяк не вдається надрукувати цю серію альбомів, у яких кілька тисяч сторінок – не знаходилося ні грошей, ні паперу. І що не раз пропонували їх придбати іноземці. *«Ця праця має належати тільки Україні. Вона має стати школою виховання дітей і молоді на народних традиціях, допомагати рости їх патріотами, громадянами, гідними своєї Вітчизни»*, – говорив він. Та пам'ять і слава про подвижника української культури живе в народі. Адже він у складні часи тоталітарного режиму, коли викорінювався національний дух, сприяв відродженню традиційних звичаїв і обрядів, зокрема у Києві, підтримав у 60-ті роки ідею створення етнографічного хору «Гомін» під орудою Леопольда Яценка. А як сяяли його очі, і він наче помолодшав наприкінці 80-х – початку 90-х років, коли знову побачив на Різдво і Новий рік щедрувальників, колядників, дійства Маланки і вертепів, коли почув з великої сцени колишнього Жовтневого палацу культури, у самому центрі столиці, вже здавалося, забуті колядки, щедрівки, веснянки, гаївки, русальні, купальські пісні у виконанні фольклорних гуртів з різних областей України.

Без Івана Макаровича не проходило жодне громадсько-політичне і мистецьке зібрання, жоден фольклорний вечір, після якого він обов'язково звертався до учасників і глядачів із закликом дбати про збереження народних традицій. Він повчав, що кожний звичай і обряд має свій час й місце проведення – адже в народі колись усе було чітко регламентовано: коли женитися, коли родитися, коли хреститися, що і коли співати кожної пори року. Тому й на І з'їзді писанкарів у вересні 1992 року, коли Гончара, як почесного гостя, запросили на сцену, він одразу привселюдно зауважив, що таку важливу акцію варто було б провести весною, напередодні Великодня, а не восени. Про це я, не змовляючись з Майстром, заздалегідь говорила з колишнім міністром культури Л.І. Хоролець, яка, проте, не звернула на цю принципову пораду ніякої уваги. До речі, неодноразово вона була ведучою фольклорних вечорів і пояснювала значення обрядів (коли ще не обіймала високої посади), тоді на неї покладалися великі надії щодо підтримки народної культури.

Особлива любов Івана Макаровича – українське козацтво, з відродження якого, на його думку, має відродитися держава, повернутися незалежність. Він з гордістю говорив, що *«родом – з колишнього Чигиринського повіту, з колишньої козацької вольниці»*. Добре знаючи історію козаччини, усе життя намагався зберегти національні реліквії, усе те, що може знадобитися народові, як зразок високої культури,

побуту, землеробства. Добре пам'ятаю його слова: *«Козак – це душа народу, тому треба відроджувати козацький дух, який сьогодні нам потрібен навіть більше, ніж у минулі часи»*.

Кожний, хто знав Івана Макаровича, хто мав щастя спілкуватися з цією світлою людиною, відчував якусь дивну, особливу силу, що йшла від нього, не кажучи вже про мудрість, глибокі знання, здатність об'єднувати й надихати. Як не вистачає сьогодні присутності нашого Духовного Батька, коли його улюблені народні свята здрібніли або перетворилися на шоу, коли козацьке братство, яке так важко відроджувалося, тепер не єдине, а розпалося на кілька організацій, коли телеканали суціль зросійщені, українська книга видається мізерними тиражами, а зі шкільних програм зникають уроки народознавства.

Здається, ось встане Іван Макарович, як завжди – у вишиванці, вийде з бокового місця, де він, як правило, сидів на концертах, громадських зібраннях, фольклорно-етнографічних вечорах, і промовить: *«А скажіть, будь ласка, як можна дійти до найвищого розквіту національних культур, зневажаючи українську мову чи прямо нехтуючи нею? Звичайно, це безглуздя... Ми взагалі не будемо існувати як нація, коли зникне наша мова. Отже, наша мова є наш найдорожчий, найцінніший скарб, яким мусимо над усе дорожити, який мусимо берегти, бо без мови не є народ, як національне ціле. Творити двома мовами – це мати дві голови на одних м'язах»*.

Не загасити свічу

Іван Макарович до кінця своїх днів марив музеєм, у якому була б широко представлена вся його колекція і кожний експонат мав би своє місце. Спочатку думав, що проблему вирішить прибудова до його будинку, але це виявилось нереальним – зібрання старожитностей було надто великим. Потім навіть розробив проект концертно-виставкового залу. Та на це потрібні були величезні кошти.

З ініціативи громадськості був створений фонд Івана Гончара – туди йшли внески з усієї України і з-за кордону. Один з благодійних концертів я організувала спільно з меморіальним музеєм М. Лисенка (завідувачка Р. Скорульська) влітку 1987 року в Будинку культури «Славутич» на Подолі. Чи не вперше на республіканській сцені тоді виступили автентичні фольклорні гурти з Ковельщини на Волині і Малинського району Житомирської області. А у фойє – розгорнута маленька, але така змістовна виставка живописних робіт Майстра – шматок народного життя, що ніби ілюструвала й доповнювала обрядові

програми, показані сільськими митцями. Де поділися ті гроші, виручені від численних мистецьких і громадських акцій на будівництво музею? А було їх чимало – вистачило б на нову будівлю чи реставрацію старої, на яку чекали десятки років.

А ще пригадується незабутнє, коли з нагоди 80-річчя Івана Макаровича, яке відзначалося у Будинку художника, поряд з друзями, земляками, митцями, ювіляра віншував колядками, щедрівками, коломийками фольклорний гурт з села Черганівки Косівського району на Івано-Франківщині. Так співпало, що по закінченні Різдвяних святколектив успішно виступив у Києві з обрядовою виставою *«Та прийшли до тебе три празники в гості»*, а наступного дня аматорам пощастило відвідати Майстра, подарувати гуцульського коровая, розчулити його до сліз своїми привітаннями.

1971 року Гончара виключили з КПРС та з членів Спілки художників, бо він усе життя «боровся» з чиновниками, з КДБ, які з нього не спускали очей, з бандитами і шкідниками, які хотіли знищити зібрані ним скарби. Він мовчки зносив знущання, ігнорування свого таланту, бо мав неабияку духовну силу, яка підгримувала й оберігала його в житті, і працював, працював, працював..

Його перша велика персональна виставка відкрилася в січні 1988 року і перетворилася на визначну культурно-мистецьку подію, яка сприяла висуненню художника на здобуття Державної премії України імені Тараса Шевченка. Другу персональну виставку було організовано у Києві взимку 1991 року. На жаль, тільки під кінець життя Іван Макарович став народним художником України.

Через півроку після смерті Майстра громадському музесві старожитностей надано державного статусу, для нього виділено будівлю колишньої канцелярії Київського генерал-губернатора по вул. Січневого повстання, 29, поблизу Києво-Печерської Лаври. І хоча це пам'ятка архітектури XVIII–XIX ст., тут довгі роки знаходився гуртожиток для військовослужбовців, й довелося докласти чимало зусиль родині Гончара – художнику Петру Гончару і народній співачці Ніні Матвієнко, щоб приміщення можна було звільнити і реконструювати.

«Сьогодні Музей розбудовується за принципами, закладеними його фундатором, – розповідає заступник директора Тетяна Пошивайло-Марченко. – Характерна його особливість у тому, що він постає не просто меморіально-мистецтвознавчим закладом зберігання, дослідження й популяризації найбільшої в Україні приватної етнографічної колекції, а й авторитетним науково-мистецьким центром, де

влаштовуються польові фольклорно-етнографічні експедиції, науково-практичні конференції, семінари та лекторії, проводяться святкування, виставки, працюють народознавчі клуби». Музей став помітним явищем у культурному й науковому житті країни, зокрема, завдяки проведенню впродовж кількох років Гончарівських читань, які швидко здобули міжнародний резонанс.

Окрім майбутньої експозиційної діяльності, музей має знаходити шляхи відродження і подальшого розвитку народних традицій у сучасному побуті й мистецтві. Саме з цією метою, згідно з Указом Президента України, у 1999 році розпочалася реорганізація музею Івана Гончара в «Український центр народної культури» – поліфункціональний заклад, завданням якого є не лише фіксування та дослідження окремих явищ традиційної культури, а й комплексне їх вивчення. Вже створено театр народного обряду, школу традиційного танцю, дитячу студію народного живопису; працюють реставраційні майстерні; діє програма підтримки майстрів та осередків української традиційної культури; планується впровадження майстер-студій і різних форм лабораторного навчання з найновішим аудіовізуальним і комп'ютерним та інтернетним забезпеченням, у яких би постав із небуття творчий геній нашого народу.

Відкрилася перша черга експозиційної площі з виставками, що постійно оновлюються, з презентаціями нових книжок, зустрічами з колективами і цікавими людьми; систематично відбуваються свята, концерти, вечорниці для молоді. Активізувалася видавнича діяльність: побачило світ чимало альбомів, календарів, листівок з матеріалами колекції Івана Макаровича. Спільно з поліграфічною фірмою «Оранта» видано 160 вибраних аркушів з різних томів зібрання, а також два альбоми «Галичина, Буковина» (125 аркушів). Вийшла книга спогадів, у якій вміщено 100 зворушливих нарисів про незабутнього Побратима...

Кажуть, незамінних людей не буває. Буває, ще й як буває! Приклад тому: Іван Гончар – єдиний і незамінний. Він стояв на сторожі нашої духовності, оберігав її від нападів, чужорідних впливів, від глобалізації, наближення якої відчував. Заслуга Івана Макаровича перед Україною в тому, що він збирав пам'ятки народної культури в той час, коли вони не цінувалися, їх вважали примітивною архаїкою, яка віджила свій вік і яку не треба показувати людям. А він, навпаки, привертав їхню увагу до цієї самобутньої краси, що творилася віками, спонукав кожного замислюватися і дивуватися з того розмаїття орнаментів, барв, крою, яке виростало із сукупності регіональних стилів традиційного

мистецтва. Майстер був месією в ту пору, коли треба було зробити точний вибір і вказати правильну дорогу до храму. Іван Гончар – орач, що засівав добірним зерном щедру ниву, зігріту добром власного серця, яка вже дає сходи, але ще не заврожаїлась буйним колосом.

Хотілося б нагадати деякі мудрі настанови Майстра, про які не варто забувати: *«Суспільство, яке не культивує і не береже віковичних надбань народу, приречене на деградацію, на виродження – воно ніколи не досягне прогресу і розквіту. І тільки тоді, коли ми вважатимемо культурну спадщину нашого народу корінням і стовбуром нашого духовного життя, зарясніють майбутні мистецькі врожаї. Не треба забувати й про те, що всяке дерево не може рости без ґрунту, який його живить. Таким ґрунтом для дерева культури є глибоке минуле народу, а, найголовніше, його рідна мова, що лежить в основі всякого культурного життя. Отже, бути вірними синами і дочками свого народу, бути творцями його долі, вершителями його розквіту можна тільки тоді, коли глибоко пізнаєш свій народ, а, пізнавши, полюбиш його».*

РОЗДІЛ III

ВІКОНЦЕ У СВІТ ПРЕДКІВ. ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ НАРИСИ

ПОДІЛЬСЬКИЙ ТРИПТИХ

ПІСЕННИ МОРЯ ЯВДОХИ ЗУЇХИ (1895 – 1935)

Село на нашій Україні... Це не тільки хліб і до хліба. Це той невеличкий острівець духовності, що залишився у нашому, сповненому негараздів житті. Це той чорнозем, з якого проросли зерна традиції і розвинулися у нев'янучий цвіт шедеври народного мистецтва, що зберегли в собі віковічну пам'ять поколінь. Ці незамулені творчі джерела живлять нашу культурну спадщину, не дають їй виснажитися і всохнути. Ковтнувши з них цілющої води, впевнюєшся, що ніякі біди не знищать українську націю, як не знищили її впродовж минулих століть.

1895 року в селі Кушинцях на Гайсинщині, якраз у день Великомучениці Євдокії, у сім'ї бідного подільського селянина Микити Сивака народилася третя донька, яку назвали Явдошкою. Виховував дівчинку батько, бо мати невдовзі померла. Явдоху, як тільки вона підросла, віддали у найми до панів – служила у них за няньку, працювала, як кажуть, «від льоду до льоду», тобто від зими до зими. А потім разом з дорослими ходила на заробітки аж на Херсонщину. Про що склала таку пісню:

*Котра дівка хоче славоньки зажити,
То нехай іде на Херсонську служити.
Ой у тій Херсонській усього доволі –
Вийдеш за ворота, наплачешся вволю.*

Без Явдохи не обходилося в селі жодне весілля, родини, хрестини, вечорниці. Ніхто не знав більше від неї пісень, ніхто краще не танцював і не вмів прибрати молоду. Нарешті дочекалася сватів і до себе: вийшла заміж за Василя Олійника. Та лиха свекруха весь час лаяла веселу на вдачу, балакучу невістку. І доля її була такою, як співається у народній пісні:

*Матінко кохана! Нащо ти мене кохала?
Нащо ти мене кохала, лихий свекрусі віддала?
Поперу шмаття на річці – свекруха каже – в горілці.
Ледащо, невістка, ледащо, не хоче робити нізащо...*

1910 року Явдоха вийшла заміж удруге – за набагато старшого від себе Демедя Жука, який через дев'ять років помер. З того часу жила самотньою. Виростила трійко дітей. Часто говорила: – Хоч ми бідні, та не запорошені. Хоч голі, та чисті. А вдовина доля, як у тій пісні: *«Горе мені, горе, нещаслива доле! Що зорала бідна вдова та мислоньками поле. Чорними очима та заволочила, дрібними сльозами поле змочила»*.

Отак би й пройшло життя без сліду, у вічних клопотах і нестатках, якби 1918 року не познайомився з співачкою місцевої фольклорист-аматор Гнат Танцюра. У своїй книзі *«Записки збирача фольклору»* (1958; вид.2-ге – 2001) він пише: *«Зустрівся я з нею на початку своєї збиральницької діяльності. Якось моя мати наспівувала мені одну пісню і, як на лихо, забула її кінець. Саме у цей момент до хати увійшла сусідка – баба Демедиха (тобто Демедьова жінка). Мати запитала, чи не знає вона цієї пісні. – Де там не знаю, – усміхнулася Демедиха. – До мене, сину, до мене за піснями. Я їх знаю до погибелі. На трьох волових шкурах не спишеш. Весь вік провела в біді, у злиднях і в піснях. І долю свою проспівала, що така нещаслива»*. Боячись, що в селі сміятимуться над нею, коли дізнаються, що стара баба всілякі пісні виспівує, вирішила сховатися під іншим прізвиськом, охрестивши себе по-новому – *«Зуїха»*.

Співала Зуїха охоче, красиво, мала свій, індивідуальний стиль виконання. Однією з її творчих рис було прагнення донести до слухача провідну думку твору, що виконується. Спочатку вона обов'язково супроводжувала пісню відповідним коментарем: це були роздуми про тяжке тогочасне життя, про нещасливе кохання, поневір'яння у наймах, про долю жінки-матері.

Абсолютну більшість у її репертуарі становлять пісні так званої *«жіночої тематики»*. Але лише поодинокі з них – про щастя і радощі, решта – сумні, невеселі. Ось лише кілька прикладів: *«Ой у полі криниченька»*, *«Ой на горі, на горі»*, *«Тече вода холодная»* – про життя з нелюбом, за якого віддали силою; *«Соловей сивенький»*, *«Ой вербо, вербо кудрявая»*, *«Ой вишенька, черешенька у саду»* – про чоловіка-п'яницю, який б'є дружину; *«Породила перепеличка»*, *«Ой у полі дві могили»*, *«Горе мені, горе»* – про нещасну вдову. Згадаймо одну з них, яку без хвилювання неможливо навіть прочитати:

*Усі гори зеленіють, тільки одна чорна.
Тільки одна чорна, бо орала бідна вдова.
Що сіяла, волочила, слізьми гору примочила.
Біла зима наступає, бідна вдова умліває:
– Ой, братику-соколочку, прийми мене на зимочку.
– Ой, сестрице-перепілко, чого в тебе дітей стілько?
Як я сяду обідати, будуть діти заглядати.
– Ой, братику-соколочку, не жур свою головочку.
Як ти будеш обідати, то я вишлю дітей з хати.
– Ідїть, ідїть, діти, з хати, бо сїв дядько обідати.
Вийшли діти, повставали, тяжко-важко заплакали.
Поки дядечко обїдав, то син батечка відвідав:
– Вставай, татку, вставай з гробу,
Горе жити коло роду.
– Ой не встану, сину, з гробу,
Живїть самі коло роду... і т.д.*

Щоправда, серед пісень Зуїхи є чимало й жартівливих, зокрема про тих, хто не байдужий до чарки. Але в них йдеться про сміх крізь сльози, про гірку долю бідного селянина: *«Гуляв вчора, гуляв нині у подертій кожушині. Я і завтра погуляю, бо ще трохи грошей маю. Ой гуляв, таки гуляв – без чобіт, без халяв. Була одна халява, та й ту мати сховала».*

«Пісні – це людське добро, це люди вихохали їх» – часто повторювала Зуїха і вимагала бережливого ставлення до них.

Порівнюючи її пісні із записами М.Максимовича, Б.Грінченка, П. Чубинського, варто відзначити, що, наприклад, такі зразки, як *«Казала Солоха – прийди, прийди»*, *«Ой піду я до млина, до млина»*, *«У сусїда хата біла»* не тільки більші за обсягом, а й мають розгорнутий сюжет, і нерідко – моралізаторський висновок.

Понад 40 років збираючи фольклор і спостерігаючи його побутування, Гнат Танцора виявив володаря неоціненного народного скарбу – співачку Явдоху Зуїху. Художньо досконале, надзвичайно виразне виконання нею незліченної кількості народнопоетичних творів виділяло її серед односельців, робило шанованою в окрузі. Це була не тільки обдарована виконавиця, а й природжена акторка. Вона усвідомлювала, що народ у своїх піснях відтворив цілий світ почуттів, переживань, настроїв, думок і сподівань трудової людини, відобразивши реальні умови життя.

Від неї записано 1008 народних пісень, 156 казок, близько 400 прислів'їв та приказок, 45 загадок і чимало побутового матеріалу. На цю копітку роботу пішло понад 12 років. Нагадаємо, що без будь-яких технічних засобів, лише – із скрипкою.

Співачка, проживши таке важке, безпросвітне життя, тричі брала шлюб і кожного разу невдалий, мала хворих дітей, які, повироставши, кинули матір напризволяще, і її доглянули добрі люди. Але вона зберегла пам'ять, віру у красу і добро, що допомогло їй не розгубити у щоденних турботах свого скарбу, передавши наступним поколінням спадщину народної творчості.

Померла Явдоха Микитівна, можна сказати, ходячи. Ще зранку відвідала хвору сусідку, протопила у печі, лягла погрітися... і тихо заснула назавжди. Це трапилося 19 січня 1935 року. Прожила без малого 80 років, з них у селах Вінниччини: Куштинцях – 22, Гнатівці – 33, Зятківцях – 25 років.

Земляки пам'ятають і шанують свою подільську Берегиню. На щорічному обласному фольклорному огляді-конкурсі, започаткованому у 1988 р. на приз Гната Танцюри, звучать пісні з її репертуару.

На честь народної співачки названі вулиця і школа у рідному селі. А книга *«Пісні Явдохи Зуїхи»* у записах Гната Танцюри, підготовлена до друку Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії Наук Української РСР, до якої включено близько тисячі зразків, має величезне пізнавальне та історико-культурне значення і високо оцінена вітчизняними й зарубіжними вченими. Вона опублікована як п'ятий том серії *«Українська народна творчість»* і вийшла друком у київському видавництві *«Наукова думка»* 1965 року.

Поет Павло Тичина так писав про творчість Зуїхи: *«Тисяча її пісень – це феноменально... Але справа не тільки в пам'яті, яку мала співачка, справа в любові. У любові до всього народного, рідного, найближчого... Хтось писав чи казав про книгу **«Пісні Явдохи Зуїхи»**, що це пам'ятник простій, рядовій колгоспниці. По-перше, не простій чи рядовій, а надзвичайно обдарованій людині, високого інтелекту натурі. Та й не тільки їй – це один з пам'ятників самому народу».*

Гнат Танцюра

«ПІЗНАЙ СЕБЕ!»

Степан Килимник – дослідник ранньої української культури
(1890-1963)

Ще одне відкриття

Вперше я почула це ім'я на Волині в 1991 році від викладача Волинського педагогічного інституту імені Лесі Українки, світлої пам'яті Галини Павловської. Саме тоді готувався перший Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня» і виникли труднощі з відтворенням літнього обрядового циклу, зокрема, маловідомих зеленосвятських звичаїв; косарських, гребовицьких, петрівчаних пісень, що супроводжувалися певними діями і ритуалами. Галина Григорівна, давши мені раритетне канадське видання, порадила: *«Подивись «Український рік...» Степана Килимника. Отримаси відповіді на всі питання. Ти відкриєш для себе багато нового»*. І справді, десятки, навіть сотні різноманітних обрядів, описаних надзвичайно точно, з науковою достовірністю і разом з тим навдивовижу живою, доступною мовою, дали можливість зрозуміти сутність усіх свят Сонячного Кола.

Відтоді марила цією книгою і скільки змогла – переписала текстів. Адже кожний розділ тут – вагоме дослідження, з глибоким аналізом, порівняннями щодо побутування обрядів і звичаїв у інших народів та на різних територіях України, а ще – готовий сценарій, в якому чітко і послідовно викладений необхідний матеріал. Для прикладу, опис Великодніх Свят займає 200 сторінок, Зелених – 40, Купала – 50. А всього Степаном Килимником написано, а Інститутом дослідів Волині у Канаді (уявіть: там такий є, а у нас?) видано п'ять томів цієї праці. Шостий лише був підготовлений до друку, але на той час ще не опублікований.

С.І.Килимник

Згодом я все ж отримала цю безцінну монографію – від самої доньки вченого – Тетяни Реви. У своєму супроводжувальному листі з Канади вона просила розповісти в Україні про батька, який присвятив життя вивченню рідної культури, історії, літератури, але так і не зміг повернутися на батьківщину. За щасливим збігом обставин знайомий – американський імпресаріо Леонід Олексюк, активний пропагандист

українського мистецтва за кордоном, зацікавився моїми фольклорними програмами з народного календаря і пообіцяв привезти ці книжки. Виявляється, його батько і родина Килимників, які живуть у Торонто, – сусіди й добрі знайомі.

Хто ж такий Степан Килимник? Чому цього імені не зустрінеш у реєстрі славетних українських народознавців, які торували шлях до відродження нашої культури? Не згадується воно і у бібліографічних покажчиках минулих років, хоча працями вченого все ж користувалися вітчизняні етнографи, часто без жодних посилань на джерело. Сотні його популярних статей, розвідок, есеїв, замальовок виходили друком у різних країнах світу, але залишалися невідомими в Україні. Крім того, вчений працював над 12-томною монографією *«Українська стародавність»*, збираючи кошти для її видання. Підготував до друку дві книги *«Мої спомини»* і *«Пізнай себе»*, присвячені онукам Наталці і Юркові Ревам. Вершиною ж науково-публіцистичної діяльності стало згадуване етнографічне дослідження *«Український рік у народних звичаях в історичному освітленні»*.

Народився Степан Іванович 15 січня 1890 року на Вінниччині, *«в середньо-заможній родині хлібороба, четвертою дитиною в сім'ї»*, – як свідчить його біограф професор Роман Смаль-Стоцький. Сільську школу закінчив з відзнакою, далі навчався в міській середній школі, одержуючи стипендію від земства і допомогу для здібних учнів від опікунів. Закінчив два вищих педагогічних Інститути – у Вінниці й Феодосії, потім у Харкові університет – захистив дисертацію із спеціальності *«історія та етнографія»*. Працював при обласному комісаріаті освіти в Чернігові, викладав у Ніжинському педагогічному інституті ім. М.В.Гоголя.

Він взяв Україну з собою

У роки останньої війни круті життєві перелоги завели українського вченого до Австрії, де він опинився у переселенських таборах. Тут організовував для співвітчизників школи, курси, навіть народний університет, де викладав світову історію та історію України. У 1949 році переїхав з сім'єю до Канади і повністю присвятив себе науковій праці, а також громадській діяльності в українських організаціях, в канадських, американських, аргентинських та європейських видавництвах. Заразом вів лекційну роботу, виступав з доповідями на конференціях Наукового Товариства ім.Тараса Шевченка. Його народознавчі виступи і статті користувалися величезною популярністю.

Усе життя Степана Івановича було присвячене дослідженню прадавньої культури української нації, її міфології, що дійшла до нас у залишках в різних народних звичаях і традиціях. Значення праць професора важко переоцінити. Вчений здійснив справжній громадянський подвиг. Адже в той час, наприкінці 50-х, коли в Україні дружно топтали власні прадавні звичаї і обряди, відмовлялися від традиційної культури, Килимник намагався зберегти істину для наступних поколінь.

Наша трагедія в тому, що за минулі 70-80 років перекрутили, спростили, сфальсифікували чимало з нашої звичаєвої спадщини. Та навіщо далеко ходити? На щорічних різдвяних святках чи багатьом щастить побачити справжні колядницькі ватаги, які співали б урочисті світославні гімни новонародженому Сонцю? Чи нагадав хтось молоді про неминущі звичаї Святої Вечері і містерію Святвечора? Чи знає вона Великодні і Зеленосвятські обряди? Навряд. А кому ж навчати традиціям, зокрема у місті?

Ми маємо, звичайно, свою написану історію. Але немає зафіксованої праісторії України. А нація без такої – наче безбатченко. Ось цю прогалину Степан Килимник намагався заповнити своїми дослідженнями, в яких висвітлює культуру наших далеких пращурів ще дохристиянської доби, від родово-племінного ладу – до IV-VI ст. н. е. Крім того, у цій монографії розкриваються особливості нашої нації, психологія, спосіб життя, моральні засади.

Роман Смаль-Стоцький відзначає, що Степан Килимник *«досліджує звичаї та фольклор усіх українських етнографічних земель – Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття, Кубані, Поволжя, Зеленого Клину та інших закутків, де лише перебували українці. В усіх українських землях протягом віків була одна, єдина спільна культура, що залишилась, утрималась і до цього часу, не дивлячись на те, що волею історії окремі українські землі перебували під різночужинецькою окупацією... Український народ зберіг свою притаманність, зберіг спільно витворені вікові звичаї, фольклор, мову, психологічну особливість, – бо всі вони мають спільне коріння. А це важливий істотний доказ того, що українська нація була окремішня – ані польська, ані московська, ані литовська, – а самобутня, як самобутня її культура, створена спільно нашими прапрадідами».*

Життєве кредо вченого

Заповітом життя і творчості професора Степана Килимника став заклик давньогрецького філософа Сократа *«Пізнай самого себе!»* Ця філософська ідея сутності свого народу, його прадавнього світогляду втілена у всіх працях етнографа.

Автор *«Українського року...»* досліджує генезис, тобто походження кожного календарного циклу й навіть окремих обрядів, подає чітку систему і структуру звичаїв та дійств, поєднаних у свята. Він аналізує і порівнює їх із звичаями інших слов'янських народів. Наводить свідчення дуже старих людей, а також літературні паралелі з художніх творів. Етнографічний матеріал викладає в автентичному вигляді, на відміну від інших дослідників і письменників, які часто «творчо» його інтерпретують.

Степан Килимник акцентує увагу на тому, що, маючи незрівняний за своєю красою і мудрістю фольклор, ми дуже пізно почали його систематично записувати – лише з XIX століття. В той час, як «Іліада» та «Одіссея» у давній Греції зафіксовані ще у VI столітті до нашої ери, а запис звичаїв і фольклору в імперії Карла Великого почався проводитися з IX століття. Скільки ж неоцінених скарбів ми втратили протягом віків! Тож *«поки хоч де що збереглося, – пише вчений, – треба занотувати, треба вивчати, досліджувати; треба дбати про збереження нашої історичної святині – нашої ранньої культури – задокументувати бодай те, дійшло до нас. А це допоможе нам пізнати себе, пізнати свій нарід»*.

...Помер видатний вчений раптово, у трамваї, повертаючись з редакції радіо Торонто, куди відвозив нарис про Свято Матері. Це трапилося 10 травня 1963 року. А перед тим, відчуваючи свою кончину, сказав онукам Наталці і Юркові: *«Учіться, старайтеся вийти в люди, бо життя жорстоке, треба уміти боротися й боронити себе від усього злого. Треба даремно не прожити, а залишити щось і для молодшого покоління. Будьте завжди добрими українцями, а я скоро відійду від вас»*. Онука Наталка продовжила справу свого діда, ставши спадкоємицею його безцінних архівів і величезної бібліотеки народознавчої літератури.

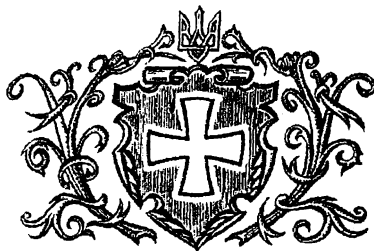
А в Україні, у АТ «Обереги» 1994 року, нарешті побачили світ чотири з шести томів *«Українського року...»* проф. Степана Килимника. Це описи зимового, весняного, великоднього, літнього календарно-обрядових циклів, об'єднані у першу і другу книги, з прекрасними

кольоровими графічними обкладинками художника В. Перевальського. Третя книга, що включає осінній цикл (V том) і рукописні матеріали шостого тому, ще чекає на своє видання.

...Повертаємо Україні імена визначних співвітчизників, знайомимо широкий загал з невідомими на батьківщині працями. Ось тут і допоможуть правдиві книги професора Степана Килимника. Хочеться висловити сподівання, що вони стануть добрими порадиниками фахівцям, які відтворюють традиції і звичаї народу. А для кожного українця ця монографія має увійти в коло сімейного читання.

Настав час згадати і про особу Степана Килимника – видатного вченого, справжнього патріота і сподвижника, так високо шанованого на своїй новій батьківщині – Канаді, і до останнього часу, на жаль, невідомого на рідній землі.

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
В. Килимник, М. Д. Борокшай, Ольга Волощина,
Р. Ільчиш-Степанюк

Проф. СТЕПАН КИЛИМНИК

УКРАЇНСЬКИЙ РІК
У
НАРОДНІХ ЗВИЧАЯХ
в історичному освітленні

ТОМ V.

ОСІННІЙ ЦИКЛЪ

Видання 1966. Тернопіль
Українська Національна Академія Життя. Видавчий комітет
Львівсько-Волинський Університет. Головний редактор

ДЗВОНКОВА КРИНИЦЯ СТІНЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ (мистецтво одного села)

Село Стіна Томашпільського району Вінницької області – мальовничий куточок Південно-Східного Поділля, розташований у каньйоні річки Русавки, правої притоки Дністра. Воно оточене скелястими берегами, що ніби ізолюють його від зовнішнього світу: тут добре збереглися у недоторканості прадавні культурні традиції. Такий природний ландшафт створив прекрасні передумови для образного відтворення засобами мистецтва і естетичного сприйняття довкілля, тому в цій місцевості у своїй чистоті й первозданності можна почути й побачити унікальні зразки народно-пісенної і обрядової творчості. Це село є важливим об'єктом дослідження етнічно-духовної спадщини подолян, що таїть у собі безцінні скарби і викликає значний інтерес науковців: фольклорно-етнографічні експедиції щоразу збагачуються новими матеріалами, яких, за свідченнями вчених, вистачить ще на багато років.

Село має славу і трагічну історію. Тут знайдені археологічні пам'ятки Трипільської культури, розкопки городищ княжих часів. Є писемна згадка, що саме у цих місцях гетьман Петро Дорошенко виступав проти королівського війська Яна Собеського, окрилений ідеєю звільнити Поділля від польської шляхти і об'єднати Лівобережну та Правобережну Україну. Стіну неодноразово палили турки і татари, а якось на Великодні Свята поляки вирізали усіх людей, і ручаї крові текли у річку Русавку. Ці події народ не забув – увічнив у думах і піснях, а ще у темних вишивках кольору землі на жіночих сорочках, що нагадують про горе і злигодні, яких зазнали подоляни впродовж віків і від чужих, і від своїх панів.

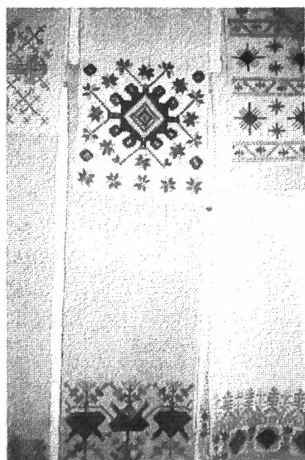
Магія подільської вишивки

Здавна побутують у селі ремесла та промисли, і серед них: ткацтво, килимарство, вишивка, обробка дерева і каменю. Менш поширені – ковальство, плетіння, гончарство, шевство та кушнірство. Сьогодні вже відроджується розвинуте у минулому писанкарство. Весь світ стінянського народного вбрання пов'язаний з дивовижною природою села. Звідси вишукані вишивки і неповторний колорит, що асоціюється то із золотавим пшеничним полем, то із мерехтливими візерунками засніженого лісу, чи з весняним подихом землі.

Орнамент стінянських сорочок виключно геометричний. В його основі – ромби, зірки, кривульки, безкінечники, стилізовані «вазони» та інші варіанти на теми «дерева життя». Весільні і святкові сорочки оздоблені особливими техніками вишивки: «мережкою», «солов'їними вічками», «мутликами» (метеликами), «полуницями», «виноградом». На найдавніших, яким вже понад сто років, ромбовидні магічні знаки – «сварги». Як свідчать етнографи – це обереги від хвороб, пристріту, для захисту щитовидної залози (їх вишивають нижче шиї) від радіації, що її випромінюють гранітні скелі у наддністрянських селах.

Тож згадаємо письменника Анатолія Свидницького, який ще 150 років тому з такою любов'ю описав своїх земляків у нарисі «Великдень на Поділлі», відзначаючи, що «ні в якому вбранні подолянки не бувають такими ошатними, як у своїй вишиваній сорочці. Широка, біла, як сніг, недбалими складками вона спадає на плечах і на груди, закриваючи їх від цікавого ока; стан туго підперезаний червоним поясом. Від того і сорочка рясна, і чим рясніша, тим визнається кращою».

На рушниках, тканих ще наприкінці ХІХ стол., а також гаптованих «низью», без жодного вузлика, однаковою з обох сторін, ніби з глибин віків, постають фантастичні птахи, крилаті коні, умовні зображення жіночих постатей з піднятими догори руками – втрачена знакова система, первісне кодове значення якої вже ніколи ніхто не зможе розшифрувати.

Неповторні орнаменти Східного Поділля

Обов'язковим компонентом декору житла подолянина є килими – різного розміру і довжини. Відповідно до свого функціонального призначення вони мають свої місцеві назви: великі, на стіну – *«простирадла»*; покривала на ліжку – *«веретка»* (буденна – світла, з рідкими візерунками; святкова – з соковитими кольоровими смугами); вузькі доріжки під вікна – *«обійцята»* (ніби обіймають всю хату); доріжки на лаву і на сволок (для одягу) – *«пілки»*. Всі вони з вовни чи коноплі, вишукані, з надзвичайно багатим колористичним вирішенням і складними композиціями, у центрі яких стилізована квітка, що у науковців отримала назву *«подільська троянда»*.

Колач на всі випадки життя

Ще один вид художніх дивотворів села Стіни – мистецтво виготовлення обрядових хлібів. Народна творчість тут виявляється у всьому – від розчинення, випікання, формування тіста, до його оздоблення, споживання і оспівування спеціальними піснями, діями і приказуваннями. Адже хліб, як найбільша святість нашого народу і як символ Сонця, неодмінний атрибут багатьох свят і урочистостей в житті людини – від народження до її останніх днів. Короваї тут мають назву *«колачі»* – від однокорінного слова «коло».

На Святий Вечір господині виготовляють колач *«фожество»*, який не їдять, а кладуть на макітру з кутею і дають корові, коли вона буде телитися. Великий святочний колач разом з вміщеною в його отвір *«трійцею»* (букетом сухих квітів, колосся, калини) випікається напередодні Різдва, Василя, Водохреща, стоїть на столі впродовж усіх трьох зимових празників й використовується під час проведення відповідних обрядів.

На весілля тут готують не короваї, а *«подвійняки»* – для дружок і друзів. Молодятам випікають *«голубів»*, що сидять у гніздечку й дивляться у різні боки. Поміж ними красується троянда і велика яблунова квітка. А для молодої – колач особливий, прикрашений *«куклою»* – довгою косою з прядива, штучними квітами та червоною стрічкою. Його зберігають впродовж усього життя, як оберег родинного щастя. Великі колачі випікають для кумів на хрестини, всередину кладуть *«хрестинну квітку»* – букетик з барвінку і васильків. Але найбільший, найкращий, триповерховий, з особливими прикрасами і символами, – для *нанашки*, яка є наставницею молодят, а потім хрещеною матір'ю їхніх дітей. За традицією саме цього села (в других – інакше) подружжя могло мати 60-70 пар кумів, але *нанашка*

була завжди одна. Отакою великою родиною збиралися на свята, або, як тут кажуть на «оказію», і, як велить звичай, обов'язково кликали усіх. І так з покоління до покоління, хоча народжуваність тепер менша, а людей помирає більше, і молоді у селах небагато. На похорон і на поминальний обід у селі готується «помана» – колач з хрестом і квіткою; печених «голубків» роздають дітям, коли помирає дитина.

Невмируща пісня

Маленьке подільське село Стіна унікальне й своїми неповторними піснями. Гордістю не тільки Вінниччини, а й усієї України є фольклорно-етнографічний гурт «Русава», у складі якого талановиті співачки й майстрині. Перейнявши мистецтво народного виконавства і рукоесництва від матерів й бабусь, вони намагаються зберегти традицію і передати її дітям та онукам.

Ще на початку 70-х років мин.стол. вчителька Зоя Зосимівна Чорна об'єднала 15 молодиць і дівчат у співочий колектив, який на одному з оглядів аматорської творчості був помічений і дістав визнання. Коли співають жінки, їх не сплутаєш ні з ким іншим, навіть з сусідніх сіл: вони мають специфічну манеру виконання, природну постановку голосів, округле звучання внаслідок злиття грудного і головного резонаторів.

Від фестивалю до фестивалю (а це була ціла епоха – аж до кінця 80-х рр.) жили стінянці у творчих пошуках і здобутках, виконували репертуар, який здавна побутував у селі, чужого не позичали, окрім хіба популярних пісень професіональних композиторів, які писалися в народному плані. Ансамбль отримав чимало обласних і республіканських нагород, серед них – золоті медалі: велика – для керівника, малі – співачкам; має високе звання «народний». Неодноразово виїжджав за межі України: був учасником Першого Міжнародного фестивалю фольклору в Москві, фестивалю «Джерела» у Великому Устюгу (Росія), гастролював з концертами по Молдові. У республіканському радіоконкурсі «Золоті ключі», телетурнірі «Сонячні кларнети» «Русава» ставала лауреатом, отримувала захоплюючі відгуки журі за глибоке і правдиве виконання народних та обрядових пісень, збереження їх стильових особливостей, що характеризуються вишуканістю, теплим ліризмом і соковитим багатоголоссям.

Сьогодні колектив очолює Любов Калістратівна Кельбас, яка має вищу спеціальну освіту, фах методиста-організатора клубної роботи, працювала також бібліотекарем. Удвох із Зоєю Зосимівною вони

записують ще не зібрані перлини фольклору, відроджують забуті звичаї і обряди, доповнюють їх втраченими елементами. До тисячі пісень, що знає Зоя Чорна, додаються все нові й нові варіанти чумацьких, наймитських, рекрутських, козацьких...

*Їхав чумак з Криму додому,
Воли йому поболіли,
Сам чумак заслаб...*

– щемно лине давня пісня з надзвичайно зворушливими поетичними образами. Її неодноразово співали пані Зоя і пані Люба (в ошатних старовинних строях) в Українському Домі у Києві під час виставки «Мистецтво одного села» (2002). Вони радували відвідувачів і своїми виробами, виконаними із збереженням усіх мудрувань подільських орнаментів, і «озвучували» цікавим коментарем все, що привезли, а це – сотні справжніх шедеврів, створених золотими руками майстринь у минулі століття (а ще вісім мішків такого добра відправили додому – не вистачило експозиційної площі).

Співачки і майстрині с. Стіна

Вміють шанувати на Вінниччині мистецькі набутки своїх пращурів. І не тільки минулих часів, а й своїх сучасників: обласний Центр народної творчості (директор заслужений працівник культури України Тетяна Омелянівна Цвігун) видав велику збірку з репертуару «Русави», прекрасно ілюстровану репродукціями з творів народних майстрів.

Пригадалося, як багато років тому мені пощастило побувати у Стіні, помилуватися розкішними наддністрянськими краєвидами, ставками,

повними коропів, послухати, як співають дівчата, подивитися на місцеві танці («Згори» та інші – чомусь київські фольклористи ними не цікавляться) і засумувати. І за минулим, і з приводу з того, що сьогодні фольклорна ситуація в Україні не дуже втішна, мені видається – навіть дещо трагічна. Автентичний спів рідко почуєш по радіо, не кажучи вже про телебачення. Масованому наступу псевдофольклору не можуть протистояти маленькі острівці духовності, що ще залишилися в окремих селах. Тут – генетичні корені нації, її традиції, тут, як у зерняткові, представлена народна культура, з якої проростає розлоге дерево професіонального мистецтва. А село Стіна, як оаза етнічного буття, в якому зберігається і розвивається самобутня традиція, поки що є ніби захисним щитом від зовнішніх негативних впливів.

ВОЛИНСЬКИЙ ТРИПТИХ
ВОЛИНЬ У ЧАСІ, ПРОСТОРИ І ПАМ'ЯТІ
Василь Кравченко – видатний етнограф,
фольклорист, діалектолог
(1862-1945)

Чи усі знають, де знаходиться історична Волинь, які її межі і хто її сусіди? Навряд. Тому спочатку кілька запитань до красзнавців і просто допитливих людей. Північна частина Хмельниччини з містами Шепетівкою, Ізяславом, Полонним, Старокостянтиновом, Славутою – це, звичайно, Поділля. Якщо хто й звик до цього етнографічного визначення, то його варто уточнити. Бо це – південно-східна Волинь, або, як її називають – Хмельниччина Волинська. А Кременецький, Шумський, Гусятинський, Лановецький райони Тернопільщини – це теж Поділля? Звичайно, тільки західне. А це – споконвічні волинські землі. А на Львівщині – Золочівський, Сокальський, Жовківський, Рава-Руський райони? Думаєте, це тільки Галичина? Ні, це й галицька Волинь. А Рівненщина і Житомирщина? Звичайно, це – Волинське Полісся, а також – східна Волинь.

Так, уся величезна територія, починаючи з лівого берега Південного Бугу, що включає Погориння і Полісся, й простягається за межі сучасної Польщі, включаючи Підляшшя та Холмщину на заході аж до Київщини на сході, – за історичною і географічною традицією називається Великою Волинню. Отже, це справжня країна, яку раніше населяли десятки різних народів і земля якої впродовж віків належала кільком державам.

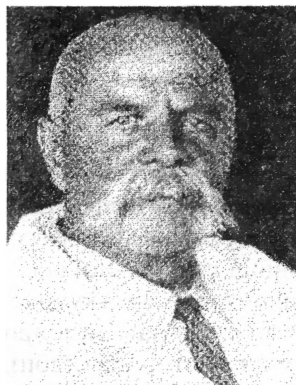
Галицько-Волинське князівство існувало у X-XIV ст.; пізніше Волинь була під владою Литви та Польщі. У XIX ст. ці українські землі вже у складі Російської імперії стають Волинською губернією з центром у Житомирі. 3 вересня 1920 р. Волинь майже на двадцять років потрапила під польську окупацію. Її кордони змінювалися, аж поки остаточно не визначилися 4 грудня 1939 року Волинською областю з центром у м. Луцьку(територія 20143 кв. км., населення – 1 060 тис. чол.).

Дослідник Великої Волині

Герой нашої розповіді – не волиняк. Проте 45 років свого життя він присвятив питанням музейної справи, проблемам українського народознавства, зокрема вивченню саме цього краю. Василь Кравченко –

широко знаній у наукових колах український етнограф, фольклорист, письменник, діалектолог, дослідник Великої Волині, друг Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Дмитра Яворницького, Катерини Грушевської.

Народився Василь Григорович 8 травня 1862 р. у таврійському місті Бердянську, що на березі теплого Азовського моря. Він зростав у середовищі рибалок і моряків, тому змалку цікавився їхніми звичаями, прикметами, переказами. Пізніше ці знання йому знадобилися, коли треба було надати консультацію відомій фольклористці, доньці Михайла Грушевського Катерині Михайлівні, з приводу її дослідження «Думи про Олексія Поповича». У кількох листах до неї Кравченко детально описав звичаї, яких дотримувалися бердянські рибалки і мореплавці, а саме: коли краще виходити в море, що перед цим слід робити, як і з якою молитвою звертатися до свого покровителя Святого Миколая, щоб він захистив їх від нещастя. З Бердянська Кравченко поїхав до Феодосії, де навчався в учительському інституті, але за вільнодумство і народництво був позбавлений диплома та права вчителювати. Тому вступає до школи юнкерів в Одесі, де й починається його зацікавлення народознавством. Спілкуючись із солдатами, Кравченко записує від них цікаві оповіді й бувальщини, які згодом друкує в етнографічних матеріалах за редакцією Бориса Грінченка, зокрема збірку оповідань *«Буденне життя»* (1902).

В.Г.Кравченко

Молодий офіцер царської армії Василь Кравченко проходить службу в Житомирі. Але кожну вільну хвилину він віддає улюбленій справі – дослідницькій роботі, експедиціям по Волині і за її межами. У грудні 1900 р. у губернському місті офіційно було створене Товариство дослідників Волині, активним членом якого стає Василь Кравченко. У кожному томі «Праць» Товариства він друкує свої етнографічні розвідки. Детально відтворює специфіку весільного обряду, особливості місцевого діалекту, зокрема, у селі Курозванях Острозького повіту (зараз – Рівненщина).

У колі фольклорних інтересів Кравченка були календарні, родинно-побутові пісні, народні обряди, а також легенди та перекази. Він досконало вивчив та описав характер мешканців Волині, особливості їх говірки, побут, звичаї та обряди. *«Характерна риса волиняка, –*

пише Кравченко у своєму етнографічному нарисі про Волинь, -- *та, що він ніколи не любить нічого виносити зі свого обійстя, а все більше намагається приносити до власної хати. Здається, що приказка про уманського дурня, який з чужого воза бере та на свій кладе, якнайкраще може бути пристосована й до волиняка як загальна його риса*».

Цікаво характеризує Кравченко і поляків: *«В натурі -- це ті самі українці, на території яких вся зазначена шляхта мешкала. З них ті, що перебувають у межах житомирської округи, нащадки колишнього українського населення, бо батьки їхні під час скасування унії в межах наддніпрянської України не забажали повернутися до православ'я, а пристали до католицизму. Антропологічні й етнічні ознаки шляхти ті самі, що й у місцевих українців»*.

Оригінальні матеріали зібрав етнограф про чумаків. Ось що він пише про цих людей і унікальний жанр пісенного фольклору, створеного ними, зокрема на Поліссі: *«Не було села на Україні, де б кілька родин не брало участі в чумакуванні. Варіанти поліських чумацьких пісень дуже скидаються на південноукраїнські, але багато в чому і відрізняються. Тому треба вжити заходів, аби не пропустити, не прогаяти часу, бо коли повмирають останні представники цього промыслу, то занотовувати те саме від їхніх дітей, онуків, які самі не брали участі в чумакуванні, річ не та»*.

Безперечно наукову вартість становить незавершена і неопублікована за його життя розвідка *«Етнографічний нарис про Волинь»*, в якому широко характеризуються реалії життя населення цієї території, їх схожість і відмінність від сусідів. Етнографічна інформація подається ним також у статті *«З недавнього минулого Волині»*, вміщеній в «Ювілейному збірнику на пошану акад. М.С. Грушевського».

Про самобутній науковий талант Василя Кравченка свідчить той факт, що праці українського дослідника були високо оцінені Петербурзькою Академією Наук, яка 1912 року присвоїла йому звання професора етнографії. Додам, що він фактично не мав вищої спеціальної освіти, якщо не зважати на дворічний вчительський інститут і Одеську школу юнкерів, хоча там працювали прекрасні педагоги, які давали широкі знання з різних галузей. Наприклад, послухати історика Леоніда Смоленського у школі юнкерів приходили студенти з усієї Одеси. Його лекції, як згадував Кравченко, *«запалювали серця слухачів вогнем Прометей»*.

Хоча російською офіційною наукою і було визнано заслуги Василя Кравченка, він протягом довгих років все ж знаходився під наглядом поліції.

Перед Першою світовою війною розпочалася нова хвиля наступу на все українське: заборонялося друкувати і видавати книжки рідною мовою, припинилася діяльність громадських об'єднань, в першу чергу «Просвіти», головою якої на Волині була дружина Василя Григоровича.

Завдяки клопотанням російських учених і серед них академіка Шахматова, Кравченка не чіпали в Україні. Але 1914 року, як активного громадського діяча, його заарештували і вислали в російську глибинку, місто Ковров Володимирської губернії. Звідти у 1915 р. він писав Дмитру Яворницькому: *«...бо самі, здоровенькі, знаєте, що без матері завжди дитина плаче, отак і мої етнографічні праці – так тяжко плачуть за мною. Ой так тяжко! Бо хто ж за ними краще за мене догляне, я – за півтори тисячі верст від Житомира, у Коврові...»*.

Заповіт молоді

У березні 1918 р. Кравченко повертається в Україну і з головою поринає у бурхливе громадське і політичне життя краю. Після революційної завірюхи уряд молодій державі кинув сили на культурний і економічний фронті: створюється мережа музеїв при школах, сільбудах, хатах-читальнях, народжуються такі наукові видання, як **«Етнографічний вісник»**, **«Первісне громадянство і його пережитки на Україні»**, **«Краєзнавство»** та ін. І це – у важкі часи повосенної розрухи, голоду і нестатків. Всі турботи були про шматок хліба, а тут такий розмах етнографічної діяльності, вивчення й збереження пам'яток духовної та матеріальної культури! І величезну роль в активізації культурно-просвітницької роботи на Житомирщині відіграє саме Василь Григорович. Працюючи у Волинському краєзнавчому музеї на посаді завідувача етнографічним відділом, він залучає до краєзнавчої роботи широкі кола студентства, вчителів, сприяє створенню етнографічних гуртків у школах, технікумах, на заводах. Розробляє близько 100 програм для дослідження народних промислів, обрядів, організовує етнографічні експедиції, екскурсії для дітей і юнацтва, читає лекції, пише популярні статті з народознавства.

Незважаючи на похилий вік, дослідник з молодечим запалом надихає юнаків і дівчат на творчу працю в ім'я духовного відродження народу. Бо *«...якщо тільки ми, з'явивши ще якийсь час, не зберемо ось зараз же старосвітніх матеріальних речей, не занотуємо народних пісень, звичаїв, то все те мусить хутко зникнути, і то навіть ще за життя багатьох з нас»*. Ці слова вченого звучать як заповіт і дороговказ для наступних поколінь. На жаль, грандіозна за масштабами

праця Кравченка ані в ті далекі 20-ті роки, ані в наш час гідним чином не поцінована. Більшість його записів й дотепер лишається неопублікованою. Серед незакінчених рукописів багато матеріалів з народного календаря, звичаєвого права, про національні меншини, які густо населяли Волинь.

Учень і біограф вченого Никанор Дмитрук писав: *«Якби молодь наша мала той запал, що має Василь Григорович, ту енергію й завзяття до праці, то ми мали б куди міцніші молоді культурні сили, ніж маємо зараз»*. На жаль, доля Кравченка, як і багатьох дослідників, серед яких було чимало його учнів, склалася трагічно. Щоправда, його не розстріляли і не заслали на Соловки. Під час «українізації» (кінець 20-х, початок 30-х рр.) за зв'язок із членами сфабрикованої організації, так званої «Спілки визволення України», етнографа заарештовують, але за відсутністю доказів антирадянської діяльності виправдовують. На запрошення Дмитра Яворницького він їде до Дніпропетровська, де працює в Історичному музеї. Але й тут Кравченка звинувачують у націоналістичній діяльності, позбавляють роботи, житла, засобів до існування. Після невдалої операції, важко хворого, його викидають на вулицю з підвальної кухні музею, де він мешкав впродовж трьох років. Звільнений по I-й категорії, він не отримував ніякої пенсії. «Антирадянські націоналістичні» дії Дмитра Яворницького і Василя Кравченка вбачалися в тому, що вони пропагували славу історію козацтва, правдиве минуле України. «Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожців? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції» – писала дніпропетровська газета «Зоря». Довелося вченому на схилі літ залишити Україну й переїхати до сина в Ростов-на-Дону. Помер Василь Григорович у 1945 р., на 82-му році життя, заповівши свій архів у Українській Академії Наук.

Рукописи не горять і пам'ять не зраджує

На закінчення нашої розповіді читачам, можливо, цікаво буде дізнатися, що науково-красназавче Товариство дослідників Волині, знищене у 20-ті роки, вже відродилося і знову активно функціонує в Житомирі. А в жовтні 1994 р. у м. Хмельницькому відбулася Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Велика Волинь: минуле і сучасне». Тут поряд з відомими вченими з багатьох країн світу виступали сільські вчителі, збирачі фольклору, народні майстри, які зберігають зв'язок поколінь, не дають зникнути і асимілюватися традиціям, втратити специфічну локальну вимову, оригінальну вишивку і ткацтво, самотутні пісні цього напрочуд розмаїтого і багатого талантами регіону.

Народознавчі студії Засиля Кравченка залишаються предметом пильної уваги кожного, хто цікавиться краєзнавством, вивчає історію, етнографію не тільки у вузько територіальному, а й загальноукраїнському вимірі.

Складаючи нашу розповіддю шану дослідникові Волині, я не можу не згадати добрим словом своїх численних родичів, які живуть на різних теренах цього благословенного краю: у Ковельському і Маневицькому районах Волинської області, Шепетівці й Ізяславі на Хмельниччині, у Мирополі Романівського району – на Житомирщині. Адже Волинь – це колыска моїх батьків, дідів і прадідів (славетного роду Войнаровських по лінії матері). Їхні життєві шляхи – яскрава ілюстрація до наукових розвідок вченого. Бо дерево кожного роду – це гілка історії цілого народу. А пишне дерево мого родоводу рясніє дивним переплетінням коренів української православної шляхти і волинського козацтва у долях моїх діда Івана Владиславовича та бабусі Домінікії Мартинівни, а також їхніх нащадків – завзятих будівничих молодій українській державі. Мої родичі – це члени КПЗУ, які гинули від рук поляків, а хто лишився живий, стали вояками УПА у волинських станицях або пішли партизанами в Цуманський ліс.

Але це вже господарі нової Волині, яку не встиг дослідити Василь Кравченко. І справу якого належить продовжити нашим сучасникам.

Шляхетна родина Войнаровських. Рівне, 1914 р.

ПОГОРИННЯ МОЄ СЕРПАНКОВЕ (з давнини – у сьогодення Дубровиччини)

Углиб тисячоліть

Дубровиця – одне з найстаріших міст Рівненської області, що знаходиться на північному заході України на Волинському Поліссі над Горинню, правою притокою Прип'яті, нещодавно відзначила своє тисячоліття.

Назва міста походить від лісової місцевості – діброви (старослов. – *дубрава*), біля якого воно розташоване, має зменшено-пестливу форму, вочевидь, від первісного невеликого поселення. Внаслідок здійснення розкопок городищ і селищ в поліському регіоні Рівненщини (Березнівський, Володимирецький, Дубровицький р-ни) у ХХ ст. відкрито понад 250 археологічних пам'яток різних епох, в т. ч. доби неоліту (кінець V тис. до н.е. – середина II тис. до н. е.) – у селі Заслущчя, урочищі Горинка; зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) – у селах Рудня, Удрицьк Дубровицького району.

1084 р. вперше зустрічається у літописах «*Волость Погорина*» з головними містами Дорогобуж і Пересопниця та центрами окремих князівств – Степань і Дубровиця. За останню в середині XII ст. велась уперта боротьба між київськими й волинськими князями, і вона часто переходила з рук у руки. Найдавніша згадка про Дубровицю датується в літописах 1183 роком – тоді дубровицький князь Гліб Юрійович, нащадок турово-пінських Рюриківичів, брав участь у поході на половців великого князя київського Святослава Всеволодовича.

Наприкінці XII ст. Погориння увійшло до складу Луцького князівства, а землі в нижній течії Горині з Дубровицею – до Турово-Пінського князівства. 1199 р. усі володіння разом з Галичиною були об'єднані князем Романом Мстиславовичем у Галицько-Волинське князівство з окремим княжим столом на Волині. Коли воно остаточно розпалося, край опинився під владою Литви, а після Люблінського сейму (1569) – перейшов під юрисдикцію Королівства Польського. У цей час Дубровиця постійно залишалася невеликим власницьким містечком на півдні Берестейського воєводства. Так, з кінця XIV ст. нею володіли князі Гольшанські, а з 1571 – князь Курбський, ще пізніше – графи Плятери.

Поряд з Дубровицею у давнину пролягав сумнозвісний Чорний або Татарський шлях, яким з південних степів, через волинське й білоруське Полісся, з нечуваною швидкістю пролітали татарські орди на захід, аж до Львова і Перемишля, грабуючи села й міста, забираючи в

неволю сотні тисяч людей. Наприкінці 1595 – поч.1596 рр. у цій місцевості діяли загони народних месників під проводом Северина Наливайка й інших селянських ватажків, гнів яких був спрямований проти жорстокості шляхти і колонізації України. Щоб вгамувати Наливайка, на Волинь посилають королівські війська, які беруть його у полон і після жорстоких тортур страчують у Варшаві.

За Андрусівським перемир'ям (1667) край продовжував залишатися у складі Речі Посполитої, а після другого поділу Польщі (1793) разом з Правобережною Україною погоринські села і містечка (в т. ч. і Дубровиця) були приєднані до Російської імперії.

1795 р. уряд надав Дубровиці (на той час вона мала польську назву «Домбровиці») статус повітового міста Волинського намісництва. Невдовзі для неї був виготовлений герб, який описано у «Гербовнику міст України» (див: Київ – Нью-Йорк, 1996): *«У верхній частині щита герб Новоград-Волинський. У нижній, на знак положення міста біля річки Горині, на місці з'єднання з нею річки Случі, на блакитному тлі – залізний якір, що показує вигідне по сих річках судноплавство. 1797 р. Домбровиці було понижено до містечкового статусу й приписано до Рівненського повіту Волинської губернії. Герб з цієї причини вийшов з офіційного вжитку».*

Щодо сучасного герба Дубровиці, у ньому сталися такі зміни: знято емблему Російської імперії – двоголового орла, натомість прилаштоване дубове листя з жолудями, тризубчасту кам'яну корону (елементи старовинних гербів інших міст краю), у зв'язку з цим окантовий картуш навколо щита порушив його строгу традиційну стилістику. На жаль, автори нового проекту вилучили одвічну ознаку волинських земель – княжий червоний хрест на білому тлі, як алегорія християнської віри, а також лицарства і воїнських чеснот. Отже, з водою вихлюпнули і дитину, в той час, як на нових гербах ряду міст Великої Волині цей важливий регіональний символ залишився присутнім.

У ХХ ст. поліський регіон став предметом зацікавлення різних держав і ареною визвольних змагань за незалежність України. Перша Світова війна спричинила на Поліссі велике руйнування – через нього у 1914-1917 рр. проходив фронт. Частина населення із західних територій було евакуйовано у глиб Росії; без догляду постраждали ліси, збільшилася кількість боліт, меліораційні роботи припинилися, план осушування заболочених земель, складений 1913 р., не вдалося здійснити через поділ краю між Польщею, Україною і Білоруссю.

За військовим Варшавським договором, укладеним 21. IV. 1920 р. між урядами УНР і Польщі (він не був ратифікований), встановлювалися кордони між Україною і Польщею річкою Збручем, далі Волинню – через Остріг до впадіння Горині у Прип'ять. Таким чином, *Польща визнавала за Україною право на самостійність, але за це діставала Західну Волинь, Полісся, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя*. Водночас вона вела таємні переговори з Москвою, що призвело до ліквідації Української Народної Республіки.

За Ризькою угодою (18. III. 1921 р.) Полісся було розподілене між Польщею і СРСР. Майже вся його східна частина увійшла до складу Української РСР, Мозирщину приєднано до Білоруської РСР. Із західного Полісся створене Поліське воєводство, а південне – віднесене до Волинського воєводства, – їх 1939 р. приєднують до УРСР. Так впродовж віків ці неродючі землі переходили з рук у руки, а в часи Другої світової війни у цих лісах воювали з'єднання Поліської Січі, УПА-Північ, радянських партизан, які визволяли Україну від німецько-фашистських окупантів.

Ареал праслов'янських пам'яток культури

Дубровицький район межує з Білоруссю, довжина кордону становить 65 км. На території району розташовано 58 сіл і одне місто з майже 10-тисячним населенням. У 40 клубних установах діяло (на час написання статті в 2003-му році) близько 200 аматорських колективів і об'єднань, участь в яких брало понад 1,5 тис. мешканців; 12 кращим колективам присвоєно звання «народний». У районі нараховується 70 пам'яток історико-культурної спадщини, з них археологічних – 20, історичних – 48, монументального мистецтва – 2. Ця земля виростила і викохала відомих митців, літераторів, художників, серед них народного артиста України Євгена Кухарця, поетесу Галину Гордасевич, художника Михайла Конончука, заслуженого майстра народної творчості України Уляну Кот, скульптора Теодозію Бриж, фольклориста Петра Степанюка та багатьох інших.

Внаслідок Чорнобильської катастрофи площа ураженої території району становить 181,8 тис. га, з них 90,6 тис. га займають лісові масиви. Його віднесено до другої зони забруднення, п'ять населених пунктів з населенням 1,4 тис. чол. (в т. ч. 600 дітей) – до третьої зони. У зв'язку із значним забрудненням північних районів області, частковим переселенням мешканців уражених радіацією сіл в інші регіони України, збільшенням смертності серед потенційних носіїв предковичної культури,

зникненням етнічних ниточок, що пов'язували покоління, останніми роками на Поліссі проводиться активна експедиційна робота, під час якої вивчаються стан етносу і втрати, заподіяні аварією.

Рівненськими та київськими вченими і краєзнавцями обстежено десятки сіл Дубровицького району: вивчено традиційні гончарні осередки, зафіксовано зникаючі зразки сільської архітектури та господарських прибудов; особливості технології та практичного використання різноманітних ужиткових речей; отримано додаткову інформацію про термінологію ткацтва, декорування народного вбрання, невідомі раніше способи завивання намітки та інше. Так, у червні 1992 р. у селах: Осова, Великі Озера, Великий та Малий Черемель, Шахи, Бережниця, Кураш, Лугове, Миляч, Орв'яниця, Смородськ, Берестя, Переброди Дубровицького району досліджено бондарні осередки, особливості плетіння речей з лози – «раковини»; записано унікальні зразки календарно-обрядових, родинно-побутових та історичних пісень.

Понад півтора століття тому завдяки старанням членів Західного відділення Російського Географічного Товариства побачили світ перші публікації про культуру поліського села. Наукова громадськість заговорила про унікальність цього регіону, в якому порівняно добре збереглися давні форми матеріальної й духовної культури, що наділені надзвичайною стійкістю й опірністю часові, і є свідченням *виникнення слов'янського етносу саме на цій території*. Тому особливої уваги, вивчення і підтримки потребують сьгодні заповідні села, де ще можна зустріти давні звичаї, ритуали, почути своєрідні гуртовий спів, танці, гру на дерев'яних трубах-дудках (довжиною 50-70 см), саморобних скрипках та ін. У селах Сварицевичі, Берестя, Лісове, Кураш народно-поетична творчість дохристиянських обрядів: *«Водіння Куста»*, *«Ходіння навколо дізів»*, *«Викликання дощу»*, *«Діди»*, *«Бабів»*, *«Оброк»*, *«Водіння Стріли»*, що й нині побутує, здатна розкрити багато потаємного.

У 1971 р., завдяки наполегливій праці рівненських фольклористів і етнографів, вдалося зафіксувати окремі зникаючі язичницькі дійства, найперше, автентичну народознавчу пам'ятку Полісся *«Водіння Куста»*, що дожила до наших часів лише у кількох селах на межі з Білоруссю, зокрема, у – Сварицевичі Дубровицького, Старі Коні Сарненського районів. Цей реліктовий обряд проводився під час Зелених Свят: дівчата, обравши з-поміж себе найвродливішу, прикрашали її віттям, квітами, листям клену й лепехи, підперезували червоною крайкою або хусткою і йшли селом з піснями, не минаючи жодної хати. *«Куст»* символізував собою розквітлу природу і мав повиншувати усіх господарів

з гарним врожаєм. Ті, у свою чергу, віддячували гурт гостинцями. Закінчивши обходи, дівчата розбирали зелень з «кустянки» і роздавали присутнім з побажаннями: *«Ми водили «Куста» від хати до хати, щоб були всі люди щасливі й багаті»*. Унікальне дійство настільки поетичне й незвичайне, що його виконують чимало колективів з інших регіонів, які пропагують поліський фольклор.

Ще однією збереженою у цій місцевості пам'яткою духовної культури є обряд поховання і вшанування предків. На могилках у селі Сварицевичі не ставили хрестів, а позначали дерев'яними зарубами – з усіх боків надгробка клали по три деревини і зав'язували їх на кутах *«у замок»*. На багатьох похованнях ще й до цього часу можна побачити великі камені, або старезні дерева.

Щоб пояснити, яким чином тут збереглися давні пласти побутових взаємин, варто зазирнути в історію села, що нараховує понад 500 років. Воно заховалося у найвіддаленішому куточку Дубровицького району – серед лісів, боліт, бездоріжжя, і це сприяло його законсервованості, ізольованості від зовнішніх впливів. Спалене під час останньої війни, воно відродилося з попелу – мешканці відтворили будівлі традиційної народної архітектури, а у повсякденні користуються давньою обрядовістю, шануючи спадщину, залишену їм предками.

Крупове – колиска народних майстрів

Справжнім живим культурним феноменом у районі є творчість мешканців села Крупове. Звідки пішла назва цього невеликого старовинного села, що нараховує десь близько чотирьох століть, точно не знає ніхто. Одні говорять, що тут були розвинені круп'яні промисли, інші, що його почав будувати заможний чоловік на прізвище Круп. Село здавна відоме як своєрідний центр майстрів ткацтва і вишивки. Майже у кожному з 255 дворів живуть ткалі, вишивальниці, різьбярі, ковалі, гончарі, бондарі, а ще співаки і музиканти, об'єднані у фольклорно-етнографічний гурт *«Берегиня»*, створений ще у 70-х роках мин. стол.

На виставці народних майстрів села, експонованій в Національному музеї Т.Г. Шевченка у Києві (2003), переступивши поріг ошатно оформленої зали, відвідувачі ніби потрапили у зелений бір, з духмяним ароматом дерев і лісових трав. На природному тлі, біля сононок, затишно прилаштувалися народні строї – старовинні й сучасні: весільні, буденні, святкові, літні, зимові, а на березових тесинах (дошках) – рушники, доріжки, намітки. Це авторські роботи членів Національної Спілки

майстрів народного мистецтва ткаць Уляни Кот, Ніни Дем'янець, Ольги Придюк, вишивальниць Зінаїди Придюк і Любові Стельмащук, учасниць багатьох виставок, ярмарків, народних свят, фестивалів в Україні та за її межами. Поряд – речі домашнього вжитку: вироби з дерева, соломи, кераміки. Кожний виріб має не тільки функціональне призначення, а й естетично досконалий, зі смаком оформлений, художньо довершений. Традиції майстрування тут передаються від роду до роду.

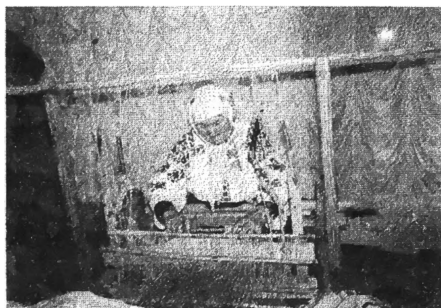
Та вершиною таланту поліських майстринь є створення ніжної, тонкої, прозорої, як вранішній туман, лляної тканини, так званого «серпанку» з кольоровим переплетінням (ручним перебиранням). Слава про унікальне полотно долетіла до Санкт-Петербурга, його замовляли для царської сім'ї, шили з нього ошатні головні убори та вбирання. Назва «серпанок» зустрічається в українських колядках і щедрівках:

*Носила вона три нарядочки:
Перший нарядок – білий серпанок,
Другий нарядок – дорогее сукно,
Третій нарядок – золотий перемичок.*

Процес виготовлення цієї тканини надзвичайно складний і трудомікий, має багато технік і способів підготовки пряжі. Тонка нитка потребує особливого поводження під час ткання: треба, щоб легко ходив човник, ледь-ледь дошка притискала нитку до нитки. Тоді й досягається мета – полотно аж світиться, і через нього можна розглянути найближчі предмети. Після прання воно стає ще білішим. Кожна ткаля має свої секрети майстерності, тому витончені орнаменти не повторюються. Здається, «зірочки», «розетки», «ромби» – усі геометричної форми – однакові, проте вони варіюються у безлічі композицій; рушники, сукні, запаски, пілки оздоблені червоною смужкою-паскою. Зачаровує гармонія кольорів – в основному червоних, білих, зрідка, чорних, а тепер – ще й блакитних, брунатно-золотистих, зелених. Вироби з села Крупового не сплутаєш ні з якими іншими.

Раніше для тканини вирощували спеціальні сорти льону з тонкими і невисокими стеблами. Щоб довести до кондиції, їх оббивали пращами, потім тріпачкою, далі – вичісували на гребені. З добре вичесаного волокна робили куделю, яку прядли на веретені, через «юрок» (порожниста трубка) пропускали нитку, щоб не кошталилася і не різала руку, далі змотували у клубок, після обробки «піспою» (завареним борошном) навивали основу, одночасно сукали нитки за допомогою цівки (шпульки).

Ткали з ранньої весни до початку польових робіт. Коли ставили кросна, у хаті обов'язково топилося, і треба, щоб не було нікого з сторонніх. Та сьогодні навряд чи хто користується такою технологією. Зараз все простіше: купуєш готову пряжу, катушкові нитки №40 – і сідаєш за станок. І шкода, що на Поліссі вже майже не сіють льон, але згадка про нього лишилася у невмирущій пісні Василя Юхимовича та Івана Сльоти *«А льон цвіте синьо-синьо...»*.

Так народжується серпанок...

Як символ давнього ремесла і необхідного знаряддя праці, в хаті кожного поліщука, що з діда-прадіда годувало усю родину (до битих торговельних шляхів крізь ліси-болота було – ой, як далеко!), в експозиції виставки на чільному місці – старовинний ткацький верстак. Навколо нього молодь уважно дивиться, як вправні пальці майстрині снують нитку вічності і вслухаються у слова давньої пісні. Враз сумну мелодію змінює весела – це женчики з золотими снопами віншують усіх присутніх. Жодне свято у селі не обходиться без ансамблю *«Берегиня»*: вона і на весіллях, і на купальських ігрищах, і на обжинках, і на різдвяних урочистостях, радує людей своїм мистецтвом, перемогами на районних, обласних, Всеукраїнських конкурсах.

У своєму архіві (матеріали 70-80-х рр.) неодноразово зустрічаю у газетах згадку про дубровицькі таланти. В одній з статей йдеться про участь колективу *«Берегиня»* у святкуванні 1500-ліття Києва, в іншій – враження відомих вчених Софії Грици, Олексія Дея, Олександра Правдюка від виступу поліських співачок в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського АН УРСР. А ось фото, на якому жінки поряд з істориком академіком П.Т.Троньком у Музеї народної архітектурної побудови, а ще – в студії звукозапису Національного радіо перед мікрофоном гордість села і усієї України – Уляна Петрівна Кот. Та про неї окрема розмова.

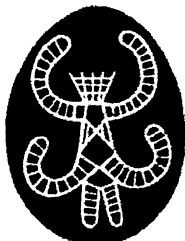
Володарка золотих ключів

Ця скромна жінка володіє найдорожчим скарбом: вона має золоті ключі до пісенних джерел, до людських душ, до таємниць ремесництва, до символічних знаків на орнаментах, у яких закодований генотип нації.

Проста селянка, наділена небуденним талантом. Про неї б фільми знімати, книги писати, з її поліської скромної вроди картини малювати чи ліпити скульптури. А вона сама себе прославляє у пісні та обряді, ще й не дає спокою кроснам – тче безкінечні серпанкові полотна, шиє з них сорочки, спіднички, щоб заробити копійчину на прожиття... «У її тканні кожна ниточка переплелася з піснею» – кажуть односельці. Отож і порахуйте: скільки ниток – стільки й мелодій. Вона ніби чує голоси минувшини і намагається донести їх до сучасників, щедро ділячись з ними своїм надбанням.

Скільки одна людина може запам'ятати пісень? Мабуть, кілька десятків, виключно, 100 або 200. А Уляна Петрівна, як справжній комп'ютер, тримає у пам'яті понад тисячу мелодій й текстів, і кожен може виконати спочатку до кінця. Цим багатством нагородила її мати Оксана Федорівна Придюк – талановитий носій поліської традиції, яка передала своїй доні унікальні знання – пісні календарні, родинно-побутові, історичні, козацькі; легенди й казки, прислів'я і приказки, а ще прищепила любов до рідної землі, до неповторної краси поліської природи. А Уляна Петрівна, в свою чергу, виховала ці риси й навички у дітей – трьох синів і донечки, в онуків. Сестра і два брати також закохані у пісню.

До речі, слово «Берегиня», яке сьогодні трактується по-різному: чи то як богиня давньоукраїнської міфології, чи то як берегова русалка, Уляна Петрівна Кот вперше стала вживати ще на початку 70-х рр. ХХ століття, давши цю поетичну назву своєму фольклорно-етнографічному колективу.

Праслов'янська Берегиня. Писанка

Знайома я з співачкою ще з початку 80-х років мин. стол. Неодноразово зустрічалася з нею на республіканських і Всесоюзних виставках, пощастило побувати і в Дубровицькому районі на святі Івана Купала. Як член журі, довелося оцінювати її виконавську майстерність у телевізійному турнірі «*Сонячні кларнети*», республіканському радіоконкурсі «*Золоті ключі*» (перша премія у 1981 р.).

Автор книги з Уляною Кот на тлі її виробів. 2004 р.

І вже в 1991 році У.П.Кот прикрасила своєю участю на престижній столичній сцені велелюдний фольклорний вечір «*Вже весна воскресла*», на якому трепетно розповідала присутнім про втрачені через Чорнобильську біду скарби Полісся і, слава Богу, збережену народну пісню. А ще – про радісні моменти у житті – поїздку до США, де виступала у славнозвісному Смітсоніанському інституті, який вивчає і щороку репрезентує живий фольклор й матеріальну культуру різних народів світу. І звучала на американському континенті неповторна балада «*Пливають, пливають лебедики тихою водою. Тяжко, важко бідній вдові поміж чужиною...*», яку ніхто так щемно і душевно не виконає, як співачка, бо саме так навчила її мати.

От і простелилася дорога серпанковими рушниками майстрині від маленького села Крупове, або як його звикли називати помісцевому «Крупів'є», – аж за моря і океани, а ще до Москви й Білорусі, де неодноразово бувала, до багатьох міст Європи, Азії, Америки, Австралії – там у музеях і приватних колекціях зберігаються її роботи.

Якось запросили Уляну Петрівну до Польщі – вона була господинею «Різдвяної світлиці», показавши західним сусідам, як святкують на Поліссі Коляду, зачарувавши їх своїми сніжнобілими строями, оздобленими – червоними нитками – «гороною». Планувався її виступ під час 1-го Міжнародного фестивалю фольклору «Берегиня» у Луцьку в 1991 році, але не знайшлося у районі транспорту, щоб поїхати на Волинь (десь за 150 км від дому!). Та незабаром їй аплодували у Національному Палаці «Україна» під час творчого звіту майстрів мистецтв і художніх колективів Рівненщини «Піснею озвалось Погориння», де звучали у її неповторному виконанні забуті й невідомі багатьом юр'ївські пісні:

*Ой засвіти, сонечко, на зелене житечко,
Ще й на Юрієву росу, на дівочую красу...*

У 2002 році У.П.Кот була делегаткою II Всеукраїнського конгресу жіночих організацій, на якому співала, а у своєму слові говорила про нелегку долю сільської жінки-матері, трудівниці, носія фольклорних традицій. А ще з болем у серці відзначала, що зникає з обігу старовинна народна пісня і закликала пильнувати її, не робити з неї потвори, не перекручувати, не топтати історичної пам'яті.

Непросто сьогодні живеться уславленій співачці, поетесі, майстрині. І хоча про творчі здобутки яскраво свідчить «іконостас» на грудях за заслуги у розвитку національної культури, пенсія у неї аж надто скромна, стипендія від Співки майстрів народного мистецтва була однорічна, а за звання «Заслужений майстер народної творчості України» надбавку можна отримати лише тоді, коли зможеш пробитися крізь загати пенсійних фондів, управлінь соціального захисту (!) населення, міністерств. Та хіба у неї є сили, і де взяти того здоров'я? Ось уже два інсульти перенесла, а все одно кличе до себе фольклористів, етнографів, щоб приїздили, записували усе, що вона знає. Є, звичайно, касети й платівка з її голосу, але це невелика дешиця з усього пісенного моря Уляни Петрівни. На щастя, вже вийшла збірочка народної співачки «Ой зозулько, сиво пташко», куди увійшло 150 давніх поліських пісень. Можливо, колись з'являться буклет, відеофільм, або ж хоча б листівки із власними орнаментами на поліському серпанку...

«Пісня для мене – то таки є все, то дві руки ще поза моїми руками» – любить повторювати вона. І радіє, що створений нею колись дитячий колектив *«Серпанок»* вже має високе звання «зразковий», успішно виступає у конкурсах, відповідальних концертах, по телебаченню, побував навіть у Польщі і Голландії. Передала його у надійні руки подруги О.А Шеремети, яка намагається збагатити мистецькі традиції й ті набутки, що любовно зберігала її старша посестра.

І не переривається золота нитка поколінь: пісенна естафета передається від старших – молодшим, не замовкає поліське село. А Уляна Петрівна турботи й тривоги виливає у своїх творах і не втрачає надії, що рідні й близькі частіше збиратимуться у маминій хаті:

*Хоч думки будуть линути по світу,
Як зозуля, шукати діток,
Тож не зрадьте мого заповіту –
Повертайтеся у рідний куток.*

ЗОЛОТА СКРИНЯ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Акорди мовчання

Екологія землі. Екологія душі. Екологія фольклору. Мабуть, у такому ракурсі варто розглядати питання, що стосуються етнокультурних процесів, які відбуваються в нашій державі на зламі тисячоліть. Особливо сьогодні, майже через два десятиліття після Чорнобильської трагедії, коли тисячі сіл, вражені радіацією, відійдуть у небуття, а їхні мешканці, втративши своє коріння, розчиняться, розсіявшись по всій Україні. Страшна біда торкнулася й Волині, зокрема її північно-західної поліської гілки – особливої, запашної, найкоштовнішої на дереві цього незрівнянного краю.

Заповідні куточки рослинного й тваринного світу Волині якнайповніше репрезентує багатющою палітрою барв і відтінків саме поліська зона. Мальовничі ландшафти, чисті плеса озер, предковічні ліси, завітчані луки, таємничі урочища мають залишитися недоторканими для нащадків, аби вони пишалися красою рідної землі. В області існує природо-заповідний фонд, що знаходиться під охороною держави, а це ботанічні пам'ятки – старезні дуби, яким від 200 до 600 років (у Ковельському, Шацькому, Старовижівському, Любомльському, Камінь-Каширському та інших районах); екзотичні рослини і дерева – чорнокорі берези, кедрові сосни, модрини, вікові діброви – у цих лісах по-особливому відчувається вічність і велич Волинського Полісся. А зоологічні пам'ятки – це рідкісні види птахів, такі, як чорний лелека і сіра чапля. Гідрологічні пам'ятки включають чимало унікальних природних об'єктів – джерел, каскадів, озерець, озер – і дають людям чисту цілющу воду.

Полісся – регіон унікальний. Здається неймовірним, що у самому серці густонаселеної Європи зберігся цілий материк – справжня скарбниця незайманої природи і самобутньої побутової культури. Поряд з промисловими центрами впродовж століть існував стійкий уклад селян-поліщуків – те кришталеве джерело, напитися з якого – означає доторкнутися витоків слов'янства, живої історії наших далеких пращурів, побачити у найпростіших виявах людського життя і побуту його глибокий смисл, головні цінності і світогляд. З кожним роком змінюються обриси краю. В той же час Полісся – чи не остання золота нитка, що єднає давнину й сьогодні, і вона не повинна обірватися, як це сталося в інших місцевостях України.

Пам'ятки природи і пам'ятки культури – заповідні куточки й оазиси духовності. Де та межа, де закінчуються перші і починаються другі? Тому на часі створення також й заповідників фольклору – того фундаменту, без якого взагалі неможливий дальший розвиток культури. Народне мистецтво, як і природа, не здатне себе захистити. Отже, його необхідно так само дбайливо підтримувати, охороняти, не давати йому зруйнуватися і загинути.

Полісся – край виняткового значення для пізнання етногенезу, старожитностей у всіх їхніх проявах: мові, етнографії, фольклорі, археології тощо. Упродовж віків цей віддалений від центру України терен вражав уяву європейців своєю загадковістю й таємничістю. Адже тут добре збереглися давні форми матеріальної і духовної культури, що можуть слугувати еталоном для порівняльних студій у всьому слов'янському світі. Сила традицій у цьому регіоні надзвичайно велика. Саме в елементах поліських звичаїв і обрядів, у їхній лексиці досить часто закодовані залишки дохристиянських вірувань, менталітету, ритуалів, що відбивають різні етапи формування, становлення й розвитку українського етносу.

Моменти істини

Полісся завжди привертало увагу фольклористів, істориків, краєзнавців, літераторів як регіон, що й дотепер зберіг багато архаїчних реалій давньоруської культури. Фольклор при цьому є чи не найбільш інформативним джерелом – він дає можливість простежити функціонування живої традиції й підтвердити зв'язок між минулим і сучасним – в побуті, місцевих говірках, оригінальних зразках – матеріальних і духовних.

Назвемо лише кілька славних прізвищ із десятків відомих дослідників Волині, людей різних національностей, громадян різних країн, не всі вони навіть володіли українською, а свої записи вели різними мовами – російською, польською, чеською, латинською. Це польські вчені: Готфрід Оссовський, Олександр Цинкаловський, Юліан Крашевський, українські – А.Рогович, П.Тутковський, М.Федеровський, Хв.Вовк, П.Чубинський, М.Грушевський, М.Максимович, В.Антонович, К.Мошинський, М.Колесса, В.Кравченко, К.Квітка і, звичайно, наші сучасники – знавці Полісся: Григорій Дем'янчук, Віктор Давидюк, Олекса Ошуркевич, Степан Шевчук, Іван та Стефанія Сидоруки, Лідія Орел, Іван Денисюк, Василь Скуратівський, Роман Кирчів та інші.

Згадаємо окремих літописців цього краю, життя і діяльність яких були тісно пов'язані з волинською землею. Пішки пройшов десятки сіл і містечок син білоруського шляхтича Адам Чарноцький, відомий в історії славістики як Зоріан Доленга-Ходаковський. Серед записаних і систематизованих за жанрово-тематичним принципом пісень (їх було кілька тисяч!) він приділив значну увагу волинським – з тих територій, що сьогодні знаходяться навіть за межами України, а це – Надсяння, Берестейщина, Підляшшя, Холмщина.

Кілька років учителював на Волині майбутній всесвітньовідомий історик Микола Костомаров, зібравши тут чимало матеріалу для своїх праць: *«Слов'янська міфологія»*, *«Народні свята й народний календар»*, *«Синтез космічного світогляду слов'янського і українського»*. У 1859 році він видав збірку з 202 народних пісень, записаних в 1844 році у західній частині Волинської губернії. На жаль, вона з того часу не перевидавалася і, як багато інших безцінних праць цього вченого, знаходиться в архівах Санкт-Петербурга. Можливо, хтось із волинських краєзнавців і фольклористів зацікавиться цим фактом і знайде можливість познайомитися з нашим багатством, захованим у російських схронах. Та про повернення цього національного надбання на батьківщину сьогодні годі й думати...

Неоціненний внесок у наукову скарбницю історії культури Волині залишила полтавка за походженням, відома письменниця і громадський діяч Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (Олена Пчілка). З 1868 року і до кінця XIX ст. її життя й творчість пов'язані з Великою Волинню (а це Волинська, Рівненська, більшість Житомирської, окремі райони Тернопільської, Хмельницької, Львівської областей, чимала прикордонна територія Польщі і Білорусі), з пам'ятками старовини, мови, культури, побуту, природи, ужиткового мистецтва. Її ґрунтовні студії *«Українські колядки. Текст волинський»*, *«Український народний орнамент. Вишивка, тканини, писанки»* (чотири видання до революції і одне – в 1927 р.) вже стали раритетами і конче потребують перевидання. Згадаймо, як уболівала Олена Пчілка за національний стиль і чистоту народного мистецтва – і в пісні, і в орнаменті, і в будівництві: *«Треба з тим псуванням нашого народного скарбу боротися, треба нам черпати з чистого джерела народної творчості української...»*.

Наділена Божим даром донька Волині Леся Українка увічнила цей чарівний край, красу і неповторність його природи, людей, звичаїв, легенд у своєму безсмертному шедеврі *«Лісова пісня»*. Автор застерігає: хто порушує закони природи і жорстоко з нею поводить, зазнає лиха і буде покараний. Чи дослуховуємося ми до пророчого

слова поетеси, чи ж справді цінуємо довкілля і бережемо його? Волинські враження ввійшли в поетичну, драматургічну творчість славетних Матері й Доньки, стали цінними перлинами їхніх фольклорно-етнографічних розвідок.

Найвагоміших здобутків у комплексному вивченні краю досягло Товариство дослідників Волині, створене на початку ХХ ст. Одним з його засновників був етнограф Микола Коробка, який ще у 1896 році в «Листі до волинської інтелігенції», опублікованому в губернській газеті «Волинь» (№133), закликав *«...культурні елементи громадськості подбати про вивчення краю і тим самим виконати свій обов'язок, адже ...столиця не в змозі все зробити за провінцію, остання повинна потурбуватися за себе сама. Тільки тоді провінція перестане бути провінцією, а культура наша і наука розвиватимуться не лише вишир, а й углуб»*.

Товариство стало справжньою академією наук Полісся і Волині, яке за десять років видало 15 томів **«Трудов Общества исследователей Волини»**. У різний час серед його почесних членів були всесвітньовідомі вчені, письменники, громадські діячі: К.Тімірязєв, А.Кримський, В.Короленко, М. Дашкевич, О. Шахматов та ін. Свою діяльність Товариство припинило в буремному 1920 році і відновило аж... у 1949, але вже на американському континенті – в Нью-Йорку, з філіями у Клівленді, Буффало, Вінніпезі, Торонто. Саме в Канаді 1991 р. було створено Інститут дослідів Волині та Товариство «Волинь». Ці інституції проіснували до 4 грудня 1999 р. і, відзначивши своє 50-річчя, передали виконання подальших повноважень Волинському державному університетові ім. Лесі Українки та Житомирському науково-краєзнавчому Товариству дослідників Волині. До слова, одна з праць Інституту дослідів Волині – монографія професора Степана Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (чотири з п'яти томів) побачила світ у київському АТ «Обереги» в 1994 році, і є настільною книгою для багатьох народознавців, вчителів, керівників фольклорно-етнографічних колективів.

3 березня 1921 року почався новий відлік часу для Волині – тепер уже в статусі воєводства у складі Польщі. Внаслідок її шовіністичної політики, спрямованої на денационалізацію регіону, Волинь була приречена на «нульовий варіант» у розвитку національної культури й мусила, як птах Фенікс, постати з попелу і з роками відновитися. Важливу роль у культурному відродженні і збереженні інтелектуальних надбань нації в цей період відіграють численні громадські організації

і товариства, серед них – ім. Петра Могили, жіноче – ім. Лесі Українки, театральні – українське і польське.

Рух за збереження культури і пам'яток минулого сприяв створенню наприкінці 20-х років у Луцьку Краєзнавчого товариства Волині. Воно мало свій друкований орган *«Земля Волинська»* (Ziemia Wolynska), де висвітлювалися питання історії, культури, мистецтва краю, влаштовувалися виставки народних майстрів, було відкрито музей Волині. У 1932 році це товариство реорганізується і зливається з польським під такою ж назвою. Натомість у Луцьку створюється товариство *«Приятелів музеїв»*, яке згодом було передане Волинському товариству прихильників наук. До його складу входили фахівці різних галузей знань, польські й чеські вчені, військові. Підтримане офіційною владою, воно видавало *«Волинський щорічник»* (Rocznik Wolynski), що виходив у Рівному за редакцією польського краєзнавця та етнографа Я.Гофмана.

Активізує свою роботу і набуває масовості волинська *«Просвіта»*, коло зацікавлень якої з кожним роком розширюється. Вона займалася видавничою справою, проведенням літературних вечорів, створенням аматорських драматичних гуртків, відкриттям бібліотек, кооперативів, шкіл тощо.

Процес відродження торкався всіх ланок культури, але особливо яскраво відбився на музичному житті Волині. При філіях *«Просвіти»*, що з'явилися в усіх повітових центрах, створюють співочі й музичні осередки, починають працювати диригентські курси в Луцьку і Ковелі. Найбільшим авторитетом серед хорових колективів Волині користувався хор Володимирської *«Просвіти»*, який під орудою композитора М.Тележинського перетворився на професійний і вперше на Волині виконав літургію українською мовою. Можна сказати, що його зусиллями Волинь з провінційної околиці поступово перетворювалася на культурний центр. Коли на зміну *«Просвіті»*, що з різних причин у цей час припинила своє існування, прийшло ВУО – Волинське українське об'єднання, яке, за словами його генерального секретаря М. Тележинського, стає *«на чолі всього українського життя Волині»*, з'являються нові цікаві мистецькі явища, найперше, так звані *«Просвітянські хати»* – своєрідні художні клуби, при яких діють народні хори. Саме вони започатковують нову традицію проведення свят весни, обжинок тощо, які мали не тільки фольклорно-етнографічне забарвлення, а й сприяли відродженню історичного *«способу життя»*, пробудженню генетичної пам'яті народу.

У руслі зрослих зацікавлень народною культурою не таким уже далеким минулим краю, переконуємося, що праця науковців, освітян, діячів культури і мистецтва Волині не лише не втратила своєї актуальності, а тільки тепер по-справжньому стає зрозумілою й належно оцінюється. А таке унікальне явище, як «волинське відродження» 20-30 років ХХ стол, що є неосяжною інтелектуальною спадщиною, чекає на своє глибоке вивчення і широку популяризацію. Забуті імена, факти, події необхідно повернути історії; зберегти ці духовні надбання – святий обов'язок волинян перед прийдешніми поколіннями.

Поклик прабатьків

Чим актуальнішою стає пропаганда серед населення екологічних знань з метою збереження незайманої краси мальовничої природи краю, тим більшого зацікавлення викликають фольклорно-епічні традиції, що залишили нам предки як дзеркало свого життя, його страждань, перемог і поразок, як живий літопис історії. Це, насамперед, стосується польських теренів, що завдяки природним особливостям найбільше зберегли архаїчні форми традиційно-побутової культури і мають свої перекази й міфи, в яких, *«як блискучий алмаз у вивітреній сірій корі»*, за влучним висловом натхненного дослідника цього краю академіка Павла Тутковського, – *«збереглися елементи найдавніших подій, не зафіксованих у писемних документах»*. Він зазначає у своїх розвідках про природу України: *«...Так звані польські нетрі зовсім не такі страшні і мертвенно безмовні, як звикли у нас думати. Треба тільки ставитися до них з любов'ю й інтересом, присвятити їм якусь частку уваги, і ці мовчазні нетрі розкажуть вам і поетичні легенди про давніх українських велетнів, яким споконвіку належала ця країна, і сумну повість про похмурий час старих і нових чужоземних нападів, повість, що повна драматичних моментів і зворушливих епізодів...»*.

Скарбниця усної народної творчості – волинський епос. У його основі – міфологічні сюжети і справжні історичні події, зразки народної прози, зокрема топонімічної тематики, у яких людська фантазія часто пропонує власні варіанти походження назв міст, містечок, сіл, річок, озер.

Цікава легенда про походження назви *«Волинь»* від слова «воля», тобто поселення, що було звільнене від податків і оброку перед походом на ворога за волю рідного краю. Тож волелюбство й непокора були притаманні дулібам, волинянам, бужанам, які споконвіку жили на цих землях, що межують з Поліссям, Галичиною і Поділлям, між

річками Бугом на заході і горішнім Тетеревом та верхів'ям Ужа – на сході.

Збереглися у краї і перекази про войовничих амазонок – військове жіноче формування, яке, за свідченням історика Геродота, а пізніше й «Повісті минулих літ», у III тис. до н. е., жило в цих краях – на берегах Святого озера в селі Тур на Ратнівщині, навколо Світязя, а також біля озер Веліхов і Пульма. Ці жінки були своєрідним відображенням місцевих реліктових явищ матриархату: носили довгу косу, що спадала через ліве плече до землі, були хоробрими вершницями і вправно володіли мечем, бойовою сокирою, списом, луком, стрілою. Ще в дитинстві їм випікали одну з грудей, щоб уся сила перейшла до правих плеча і руки.

Пам'ять про волинських амазонок залишилася у фольклорі – петрівчаній пісні «*Круз наше село Турецькоє пройшло військо дівочькос...*», незвичайних пам'ятках старожитностей – дівочих могилах і дівочих курганах, у весільних строях свашок, прикрашених «павиним пір'ям і росами», які ніби-то відвойовували «*дівчину-волиночку, молоденьку Яриночку*», тобто виконували функції амазонок.

У багатьох епічних сюжетах йдеться про те, як затоплені разом з церквами дзвони час від часу подають свої голоси. Але почути їх може далеко не кожний – лише людина безгрішна, чиста помислами і вчинками. Почувши цей глибинний дзвін, вона стає мудрішою, а хто був німим, тому повертається голос.

Склав народ цікаву легенду і про золоту скриню, яка потрошку віддавала свої скарби тільки добрим, чесним людям (а заздрісним – зась!) і йшла під воду. Але не зазіхай! Бери не все, що бачиш, а лише необхідне, без чого не можна обійтися, бо скриня закривається. Так народна мудрість учить відрізнити коштовне, вартісне, від фальшивої підробки. А скриня – це символ невмирущості вічних цінностей і перетворення на звичайні камінці золота, що там знаходилося, якщо з ними необережно поводитися і використовувати не за призначенням. І, не дай, Боже, загубити ключа від тієї скрині – буде біда, і не скоро пощастить повернути собі нетлінні скарби – їх можна втратити назавжди.

Минають роки. Покоління за поколінням приходять на зміну одне одному. І тільки Земля залишається спільною і єдиною для всіх домівкою. А людина – це лише часточка природи, усього живого на Землі. Та саме вона є не лише охоронцем і будівничим, а й найбільшим руйнівником і природних, і матеріальних, і духовних цінностей.

Слава Волині, України і всього музичного світу – неперевершений Ігор Стравінський – одна з найгеніальніших фігур у сучасному європейському мистецтві. Повне ім'я композитора Стравінський-Сулима. Перша частина прізвища походить від назви річки Страва – притоки Німана. А давній шляхетський рід «Сулима» закарбований на гербовниках ще на початку XV ст.

Цікаво, що свого першого сина Стравінський назвав Святослав-Сулима. Упродовж багатьох років життя і творчість композитора були пов'язані з селом Устилуг, що за 12 км від Володимира-Волинського, розташованого на злитті маленької річечки Луга з великою – Бугом. У 90-х рр. XIX ст. дядько Ігоря по матері – Гаврило Косенко купив там гуральню і кілька тисяч гектарів землі. Маєток був оточений лісами, річками і полями пшениці. Після одруження 1906 року з Катериною Косенко (своєю двоюрідною сестрою, родом з Києва) Стравінський побудував новий будинок на самому березі Луги і аж до 1914 року проводив там хоча б частину літа. Це був райський куточок для творчості, і композитор перевіз туди із Санкт-Петербурга великий рояль. Тут він розпочав писати свій шедевр – балетні картини часів язичницької Русі «Весна священна», лібретто до яких створював разом із Миколою Реріхом і які були поставлені 1913 року в Парижі хореографом Вацлавом Ніжинським.

Безперечно, інтонації і колорит твору глибоко пов'язані з народними музичними, танцювальними інтонаціями, нав'язаними враженнями від волинської природи, її праслов'янського коріння, міфологічних образів, дійств і ритуалів, які в асоціаціях музиканта переплелися з новими ритмами й гармоніями XX ст. і народили оригінальну симфонічну партитуру. Ніби в контейнері, він вивіз з собою на Захід цей безцінний матеріал – усе глибоко самобутнє, щедре, що співає, дзвенить, хвацько витанцьовує, сповнене внутрішньої могутньої енергії.

«Весна священна» – явище набагато ширше, ніж просто мистецьке, що має волинські витoki. Його визначають як авангард духу, формулу свободи й еволюцію відродження, пов'язаних з процесами екологічними і навіть археологічними. Назвемо лише кілька тем цього надзвичайно складного за задумом твору, який вже понад 90 років кожний постановник і виконавець інтерпретує по-своєму. Він складається з двох основних частин: «Поцілунок землі» і «Велика жертва», що включають, зокрема, такі сюжети: «Весняні ворожіння», «Тасмичі

ігри дівчат», «Ходіння колами», «Дійство прабатьків людських», «Велика священна пляска» та інші. Але щоб зрозуміти цей авангардний твір, його треба бачити й чути.

Згадаймо й інші світлі постаті дослідників краю. В результаті етнографічної подорожі на Полісся (територія українсько-білоруського прикордоння) у 1932 році на кошти Фонду культури народової Юзефа Пілсудського етномузикологом академіком Миколою Колессою і лінгвістом, членом-кореспондентом Варшавської Академії Наук Казімежем Мошинським був упорядкований великий збірник інструментальних і пісенних мелодій з текстами. Досліджуючи структуру народної пісні цього етнографічного регіону, вчені були зачаровані поліським багатоголоссям як новим для них музичним стилем. Вони відзначали особливість поліфонічного виконання, захоплювалися манерою співаків, де *«кожний голос веде свою окрему мелодію і які закінчують пісню не одразу, а повільно і довгими фразами, ніби вслухаються у власне звучання серед одноманітного поліського краєвиду, намагаючись його таким чином оживити і забарвити».*

Книга *«Музичний фольклор Полісся»*, реконструйована професором Софією Грицею за матеріалами, віднайденими у різних архівах Польщі, вийшла друком у видавництві «Музична Україна» в 1995 році.

Уже в повоєнні роки Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського НАН України здійснено десятки експедицій на Волинь, записано сотні унікальних зразків поліського фольклору. Тут були виявлені цікаві автентичні форми місцевого голосоведення, зафіксований найхарактерніший для цієї місцевості репертуар, описані звичаї і обряди.

Співаки й співачки краю відзначаються величезним обсягом виконуваних творів, багатством їхніх жанрів, оригінальністю варіантів, своєрідною манерою співу, орнаментальним розспівом. На сторожі народної традиції стоїть відома далеко за межами Волині Тетяна Мойсеївна Відник із села Білин Ковельського району – унікальна співачка, виконання якої не сплутаєш з іншими. Обдарованість, природна постановка голосу, м'який тембр, глибоке проникнення у зміст пісні роблять її спів неповторним. Золотий фонд її репертуару – пісні-балади, що є реліктом глибокої старовини і на території Полісся збереглися краще й повніше. Цікаво й те, що цей жанр, який є сюжетною оповіддю, зустрічається не лише в піснях історичного і родинно-побутового циклів, а й у календарно-обрядових: ягідних, русальних, петрівчаних, жнивних і навіть колядках та щедрівках.

Широко відома й талановита співачка, лауреат II Республіканського радіоконкурсу «Золоті ключі» та багатьох інших фестивалів фольклору, Ганна Павляшик із села Видричі Камінь-Каширського району. У неї інша манера співу, а в репертуарі – чумацькі, строкові, жартівливі, ліричні, а також сучасні пісні, які вона виконує з чоловіком Віктором і донькою Юлею. Чули поліського соловейка в Москві, у Національному Палаці «Україна», у селах, районах, містах Волині, багатьох областях, сусідній Польщі. А незрівнянне виконання нею журливої «*Ой воли мої, половейкїї*» сприймається як класичний зразок автентичного співу всієї України.

*Три покоління народних співачок: Тетяна Відник,
Ганна Павляшик, Олена Видрич*

Відзначаючи багатство й жанрове розмаїття пісенної творчості на Волині, варто звернути увагу й на деякі специфічні особливості сучасних фольклорних процесів, нерівномірність побутування і розвитку тих чи інших народних стилів і напрямів. Найкраще збереглися гуртові співочі й музичні традиції в осередках поліської глибинки, звідки репрезентуються виконавці на різноманітних відповідальних акціях в області та за її межами. Це, найперше, самобутні гурти сіл Скулин Ковельського, Оленине Камінь-Каширського, Смолява Горохівського, Гуща Любомльського, «Народна криниця» з Турійська; віртуозні народні музики – солісти і групи з сіл Тойкут Ковельського, Велимче Ратнівського, Овадно і Білин Володимир-Волинського районів. Радують, що поряд з дорослими все частіше бачимо дітей, які уважно переймають характер і манеру від старших, зберігаючи традиції виконання своєї місцевості, серед них талановиті діти з ансамблів сіл Нуйно Камінь-Каширського, Велимче Ратнівського районів та ін.

Мета фольклорно-етнографічного колективу «Родина» Луцького державного училища культури і мистецтва (керівники Ірина Хмілевська, Світлана Іллюшик) зберегти записані від носіїв фольклору давні

поліські й волинські пісні і ознайомити з ними широку аудиторію. Тісне спілкування з живою традицією допомагає дівчатам на професійному рівні донести до глядача красу і мудрість обряду, символіку звичаєвих дійств та ритуалів.

Художня практика останніх років свідчить про підвищений інтерес суспільства до етнокультури, що супроводжується оживленням і певним відродженням справжніх народних традицій, проте вони далекі від архаїки, оскільки включені в нові культурно-побутові умови, викликані урбанізацією сьогоденного життя. Тому необхідна «актуалізація» автентики, що пов'язує сучасних виконавців з глибинами народної творчості, не дає всохнути її корінню. Водночас на зламі епох спостерігається переорієнтація художніх пріоритетів, що призвело до посилення споживацьких установок у суспільстві, до зростання попиту на розважальні жанри мистецтва.

На щастя, спрацьовують захисні культурно-екологічні механізми: глобальному наступу масової культури і т.зв. «попси» намагається протистояти молодіжний фольклорний рух, що набрав поширення в Україні, зокрема у Волинсько-Поліському регіоні, як яскравому представнику давньослов'янської традиції, збереженої й дотепер її мешканцями в різних формах функціонування. Цьому сприяють численні фестивалі – від місцевих до міжнародних, які широко і кваліфіковано пропагують народне мистецтво. Це «Берегиня», «Поліське літо з фольклором», дитячі фольклорні акції, конкурси за жанрами, науково-практичної конференції тощо.

Їх підтримка – патріотичний обов'язок кожного, хто вболіває за долю рідної культури, і, звичайно, зацікавлену позицію у цьому процесі має зайняти Міжнародне громадське об'єднання «Волинське братство». Адже фольклор виконує культурно-зберігаючі функції, відіграючи важливу роль як засіб національної ідентифікації. І надходить час, коли справжнє відродження, а не імітація традицій має стати на порядку денному вирішення важливих проблем екології культури.

Інтегруючись у сучасний європейський простір, українське мистецтво повинно базуватися на наших правічних духовних цінностях, збережених минулими поколіннями, адже вони є свідченням нашої самобутності, неповторності і нагадують нам, хто ми є насправді. У ХХІ століття ми повинні взяти своє батьківське, а не чуже – куплене чи позичене.

Коштовне – не лише те, що блищить. Воно може бути скромним, непоказним на вигляд, але настільки вартісним, що не має ціни. Бо скажіть, яку ціну має людська пам'ять? Таким і є поліський фольклор

– простий зовні, але який багатий за змістом, мелодикою, динамікою!

То ж нехай золота скриня волинських скарбів весь час поповнюється справжніми цінностями, а не дешевими блискітками, і ключ від неї хай не губиться, а знаходиться в надійних руках гарного і розумного господаря цих багатств.

*По тому місточку,
Що зветься «Земляцтво»,
З'єднаю я спогад
З Волині багатством,
З красою людей, і лісів, і озер,
З усім, що минуло, й хвилює тепер...*

Ці культурологічні нотатки, написані ще на початку нового століття, присвячую своїм волинським родичам і землякам з Волинського братства.

Народні музики Локачинського РБК Волинської області

Неперебутнє у часі

Процес консервації, збереження та відродження традиційної культури українців, а загалом і дослідницька робота в цій царині, ось уже впродовж доволі тривалого часу розвивається й діє переважно завдяки подвижницькій праці окремих ентузіастів: як безпосередніх носіїв, так і дослідників. Це стосується рівноцінно й державних установ та організацій. Адже брак необхідних коштів, що виділяє держава, і тут дозволяє покладатися, в першу чергу, на небайдужість, гаряче серце та невтомність тих науковців і тих працівників, які щиро закохані в народну культуру. До таких ентузіастів належить і автор цієї книги. Зібрані в ній нариси, розвідки та дослідження є по суті відзеркаленням творчої діяльності Ольги Рутковської – відомого народознавця, культурного організатора і журналіста. Манера письма творів суголосна характеру автора – вони експресивні, захоплюючі, часом несподівані, насичені багатством інформативного матеріалу. Адже, скажу без перебільшення, вона й нині не оминає жодного культурницького заходу, що пов'язаний з народною звичаєвістю і обрядовістю.

Коли йдеться про життя окремих постатей української культури, як то: Зоріан Доленга-Ходаковський, Данило Мороз, Опанас Маркович, Хведір Вовк, Дмитро Ревуцький, Василь Доманицький чи Володимир Гнатюк, то тут читач подибує маловідомі факти й події з їх життя та діяльності. Більше того, публікація цих нарисів чи подання їх в українському ефірі нерідко виявляється чи не єдиним відлунням на ювілейну дату того чи іншого діяча української культури. Така вже, на жаль, наша дійсність. А коли йдеться про народні свята – то тут автор відкриває ціле розмаїття потаємних тропів традиційної української звичаєвості та обрядовості; знайомить з регіональними та оригінальними особливостями фольклорних гуртів.

За специфікою своєї роботи Ольга Василівна мала тісне спілкування з багатьма творчими колективами, їх керівниками та окремими презентантами українських традицій. Особливо плідною була праця автора цієї книги в Українському державному Центрі культурних ініціатив на посаді провідного спеціаліста, що функціонував у середині 90-х років минулого століття. І який, на превеликий жаль, було закрито, що стало втратою для збереження, відродження й розвитку народних традицій. Тоді Ольга Рутковська разом з тодішньою завідуючою відділом культури Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Тараса

Шевченка Елімою Бортничук провели величезну роботу у справі заохочення до діяльності фольклорних гуртів з різних регіонів України; організації й проведення в Києві календарних свят і обрядів, що стало перспективою до відродження їх та засвоєння молодшими поколіннями українців уже в нових умовах. Зокрема, на сценах Київського міського Будинку вчителя та концертного залу «Золоті ворота» було показано цілу низку найхарактерніших архаїчних обрядів українців: «Колодій», «Весілля Свічки», «Родини» («Свято Рожаниць»), «Хрестини», «Свято Долі», «Свято Маланки», «Великодні забави», «Входини» та ін. У їх відтворенні брали участь унікальні фольклорно-етнографічні колективи з Вінниччини, Черкащини, Чернігівщини, Львівщини, Тернопільщини, Буковини, Волині, Карпат. То був час справжнього відродження української духовності.

Про все це і дізнається читач зі сторінок укладеної книги. Воно й сьогодні є актуальним і неперебутнім у часі.

Микола Ткач, етнолог, кандидат історичних наук, професор
Київського державного університету культури і мистецтв

Творене народом

По-різному творяться книги. У таємничій аурі архівів, неповторній тиші бібліотек, вночі за письмовим столом, під цокання годинника... Ця книга творилася, насамперед, у спілкуванні. Безпосередньому спілкуванні з людьми, для яких обряди і звичаї, описані у книзі – їхнє життя. І це було упродовж десятиліть! І відкривалися авторці таємниці буття та глибини психології давніх українців, збережені, хоч і закодовано, у дійствах та піснях. Скільки треба було поїздити Україною, скільки обрядів побачити і запам'ятати, аби у відмінностях різних регіонів знайти спільне, у схожому – неповторне! А потім «оживити» їх на столичних і обласних сценах у виконанні справді народних артистів. І вже пізніше – дати нам, читачам, можливість дізнатися, що то за свято *Рода-Рожаниць, Дівочої Долі, або День Юра*, сповнені нерозгаданої язичницької таїни... Хоча між «оживити» і «дати прочитати» було ще й «Послухайте!».

Із вуст авторки книги на початку 90-х років мин. стол. вперше в українському ефірі зазвучали для більшості слухачів невідомі тоді назви: «*Розколяда*», «*Колодій*», «*Весілля Свічки*», «*Маковійська квітка*»... Навіть важко уявити це, чи не так? І полетіли на Українське радіо листи-відгуки, листи-пропозиції, листи-розповіді. На жаль, друковане слово, навіть цитата з пісні, не відтворюють емоційності і поетичності народознавчих передач про чарівне музично-драматичне дійство, яким є кожний обряд. Але вони зберігаються, до речі, з коментарем авторки, в архіві Українського радіо на найсучасніших носіях. І хочеться вірити, не кануть в Лету. Це щодо розділу «Вінок калиновий сплітаю із звичаїв мого краю».

А от нариси про видатних діячів української культури виникали, часом, випадково. Чи то наближався забутий ювілей, день пам'яті, чи інша дата, приміром, річниця мистецького календаря, першої друкованої збірки українських народних пісень, або з'являлося на полицях книгарень цікаве народознавче видання. Пригадується розповідь «Скарб, знайдений на смітнику», з якого постає образ талановитого, з трагічною долею, фольклориста, мистецтвознавця і педагога Дмитра Ревуцького, брата відомого композитора Левка Ревуцького. І таких радіоісторій – десятки.

По-справжньому творчу людину – авторку книги завжди приваблювали маловідомі, найчастіше, призабуті сторінки культури нашого народу. Десь почуте ім'я; побачене у якомусь, часто невеличкому музеї, фото; рядок у давньому виданні чи газеті з архіву – і починався

пошук. Насамперед, живих людей, якимось чином дотичних до тієї чи іншої особи, а ще – земляків або родичів, хоча останнє дуже рідко. Так було із роботою над нарисом про «кооператора» Василя Доманицького, яка подарувала авторці незабутню зустріч із дослідницею його творчості, колишньою співробітницею Київського кооперативного економічно-правового коледжу Елеонорою Олександрівною Палій.

Сьогодні навіть уявити нелегко, що імена Зоріана Доленги-Ходаковського, Вадима Пассека, Івана Манжури, Анатолія Свидницького, Василя Кравченка, Степана Килимника та десятки інших вперше прозвучали з уст Ольги Рутковської. І мільйони слухачів дізналися, що були вони, подвижники української культури, історії нашої країни, незаслужено забуті чи майже незгадувані. Та хіба розповісти про все! Бо ж разом з Хведором Вовком слухачі милувалися Україною під Ейфелевою вежею, яку представив він на Всесвітній виставці у Парижі 1900 року. Раділи, коли 1918 року на запрошення Уряду УНР вчений повертався, нарешті, на рідну землю творити державу – Україну. І сумували, коли знайшла його смерть в дорозі. Разом з авторкою слухачі шукали в Києві останній прихисток Івана Нечуя-Левицького, разом з нею відкривали для себе «Історію одного рядка» Великого Кобзаря, мандрували українськими стежками А.П.Чехова.

Втім, прочитайте цю збірку. Сподіваюсь, вона зацікавить і фахівців, і простого читача, небайдужого до рідної культури. А ще хотілося, аби це видання стало своєрідним навчальним посібником для молодих. У добру і щасливу путь тобі, книго!

Оксана Прилипко, ведуча музичних програм
Національної радіокомпанії України

ЗМІСТ

Слово до читача. Відроджуймо рідне, батьківське	3
Розділ I	
Вінок калиновий сплітаю із звичаїв мого краю	7
<i>«Старий рік минає, Новий наступає»</i>	
Василь і Маланка – зимова пара. Сценарій обрядового свята.....	9
Програма добродійного фольклорного вечора.....	16
«Свято Маланки» (напередодні Нового року – Василя)	16
<i>Програма святкового вечора зимових обрядів</i>	
«Даруй літа щасливій нашій славній Україні»	18
Свято Колодія	22
<i>Весняні передзвони</i>	27
Програма добродійного свята весняного фольклору	
«А вже весна, а вже красна...»	28
«Святий Юрій небо відмикає, росу випускає»	32
«Прийди, прийди до мене, Неділенько Зелена» (про звичаї: завивання вінків, «кумлення», водіння Тополі і Куста; Віху; свято Русалій).....	37
Програма фольклорного вечора «Зелена Неділя літо починає»	42
<i>Іменини літа</i>	
«Ой Петрівочка наступає, сива зозуля вилітає»	44
«Заплету віночок, заплету шовковий» (купальські ігрища)	49
Маковійська квітка	52
«Вроди, Боже, хліб святий» (про «спасову бороду», обжинковий вінок, «квітку» та інші жнивварські звичаї)	54
Програма вечора українського фольклору на I Міжнародному фестивалі «Берегиня» 13 червня 1991 року	60
<i>Забуті свята вересня</i>	66
«Весілля Свічки»	67
Похід дівчат у луг чи гай по калину	70
Свято Рода-Рожаниць.....	72
Програма фольклорно-етнографічного вечора	
«Щоб було дитя щасливе, щоб було дитя вродливе»	79
<i>Традиційне українське дозвілля</i>	
«Ой дай, Боже, вечір, щоб повечоріло, щоб моє серденько та й розвеселіло»	82
Свято Дівочої Долі (катерининські вечорниці).....	87
Народознавчі вечори, їх роль у національно-культурному відродженні та популяризації спадщини Павла Чубинського.....	91

Розділ II

Живі голоси минущини. Біографічні нариси

«Слов'янські співи, зібрані під сільською стріхою» (піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський)	100
Подорожні листи з далеких років (про дослідника Слобожанщини і Таврії Вадима Пассека).....	107
У пошуках омріяної України «Найбільший подвиг Михайла Максимовича»	116
Історія одного Шевченкового рядка. Хто такий Антін Головатий?	122
Незгасна зоря Миколи Костомарова	126
Невідомий чоловік знаменитої дружини (шкіц до портрета фольклориста і етнографа Опанаса Марковича)	135
Шляхами страдницького життя Анатолія Свидницького або пісенні свічки пам'яті	141
«Буковинський Кобзар» – Юрій Федькович.....	149
І.С. Нечуй-Левицький – «всеобіймаюче око України»	158
Філософія серця Данила Мороза	171
Між фольклором і політикою (гортаючи сторінки Драгоманових збірок).....	177
Два крила творчості Івана Манжури	185
Українські стежки Чехова	191
Василь Доманицький – вчений і кооператор.....	202
Мій Франко (замальовки-спогади про два заборонених вірша поета).....	213
Європейська місія Федора Вовка	221
Приворотне чар-зілля української етнології. Чи знаємо ми спадщину Володимира Гнатюка?	230
Дивосвіт Василя Верховинця або репресовані танці	242
Скарб, знайдений на смітнику (про трагічну долю Дмитра Ревуцького).....	250
Дім, з якого видно всю Україну. Подячний уклін Івану Гончару	254

Розділ III

Віконце у світ предків. Фольклорно-етнографічні нариси

Подільський триптих

Пісенні моря Явдохи Зуїхи	265
«Пізнай себе!». Степан Килимник – дослідник ранньої української культури	269

Дзвонкова криниця стінянської традиції (мистецтво одного села).....	274
<i>Волинський триптих</i>	
Волинь у часі, просторі і пам'яті. Василь Кравченко – видатний етнограф, фольклорист, діалектолог	280
Погориння моє серпанкове (з давнини – у сьогодення Дубровиччини).....	286
Золота скриня Волинського Полісся.....	297
Післямова	
Микола Ткач. Неперебутне у часі	310
Оксана Прилипко. Творене народом.....	312

Науково-популярне видання

РУТКОВСЬКА Ольга Василівна

ЗАБУТЕ І ВОСКРЕСЛЕ

Народознавчі нариси

**Відроджені традиції, свята, обряди.
Штрихи до портретів. Забуті сторінки
життєпису славетних**

Книга перша

Друкується в авторській редакції.
Сканування і комп'ютерний набір – Маргарити Кірносолої,
Анатолія Богорода, Вікторії Валькової
Макет і комп'ютерна верстка – Оксани Тарапон

На обкладинці: «Магічні кола», витинанка
Робота майстрині Ярослави Галькун з Волині

Підп. до друку 25.07.2007. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Умовн. др. арк. 20,5. Зам. 180. Тираж 100

Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ, вул. Січневого повстання, 21

Про автора

РУТКОВСЬКА Ольга Василівна – відома діячка в галузі вивчення і популяризації української народнопісенної і традиційної культури. Народилася 26 вересня 1937 р. у м. Києві. Закінчила Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя за фахом: українська мова, література, співи (1961). Працювала у Переяслав-Хмельницькому педагогічному училищі, Інституті мистецтво-знавства, фольклору та етнографії. Понад

30 років займала відповідальні і творчо-методичні посади у підрозділах Міністерства культури України: Центральному Будинку народної творчості, пізніше – Республіканському науково-методичному Центрі народної творчості і культурно-освітньої роботи (1963-1993), Українському державному Центрі культурних ініціатив (1994-1997); читала лекції в Інституті підвищення кваліфікації працівників культури.

Предметом зацікавлення О.В.Рутковської є стан розвитку народної творчості, аутентичного фольклору, проблеми духовного відродження. Автор численних радіопередач про традиційну звичаєвість, її носіїв; забуті і маловідомі імена славетних діячів національної історії і культури; науково-популярних статей в енциклопедичних і народознавчих виданнях, «Історичному календарі», періодичній пресі. Сценарист і постановник фольклорно-етнографічних програм, організатор народознавчих вечорів, концертів, тематичних масових заходів у Києві, областях України і за її межами.

Член Національної спілки журналістів України і Всеукраїнської національної музичної спілки, Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство»; позаштатний кореспондент газети «Культура і життя»; співпрацює з громадськими культурологічними і жіночими організаціями, консулює фольклорні колективи.